

CİLT 12 SAYI 1 2021
VOL. 12 ISSUE 1 2021

ISSN:1309-887X / E-ISSN: 2149-0465

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

ESAD
EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Cilt 12 Sayı 1 – 2021

EGE STRATEGIC RESEARCH JOURNAL

Vol. 12 Issue 1 – 2021

ISSN:1309-887X / e-ISSN: 2149-0465

www.esam.ege.edu.tr

dergipark.gov.tr/esam

ESAD
EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ
Ege Strategic Research Journal
ESAD yılda iki kez yayımlanır / ESRJ is published two times a year

EDİTÖRLER / Editors

Dr.Öğr.Üyesi Aytekin ERDOĞAN

Arş.Gör. Burak ARSLAN

DANIŞMA KURULU / Editorial Advisory Board

(Alfabetik Sıra ile / In Alphabetical Order)

A. Özlem Önder, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aydın Çevirgen, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye.
Aykut Lenger, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aydanur Gacener Atış, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aykan Candemir, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Ayla Özhan Dedeoğlu, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Birgitta Olsson, Stockholm Üniversitesi, İsveç.
Carlos E. Frickmann Young, Universidade Federal do Rio de Janeiro de Economia Industrial, Brezilya.
Chris Ryan, Waikato Üniversitesi, Yeni Zelanda.
C. Michael Hall, Canterbury Üniversitesi, Yeni Zelanda.
David Lamond, David Lamond & Associates, Avusturalya.
Francis Lobo, Edith Cowan Üniversitesi, Avusturalya.
Haiyan Song, Hong Kong Politeknik Üniversitesi, Hong Kong.
Haluk Soyuer, Ege Üniversitesi, Türkiye.
James Kirkbride, Liverpool John Moores Üniversitesi, İngiltere.
John Fletcher, Bournemouth Üniversitesi, İngiltere.
Juergen Gnoth, Otago Üniversitesi, Yeni Zelanda.
Joyce Liddle, Nottingham Üniversitesi, İngiltere.

Jülide Kesken, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Luiz Moutinho, Glasgow Üniversitesi, İngiltere.
Lydia Makrides, Creative Wellness Solutions, Kanada.
Metin Karadağ, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Michael R. Powers, Temple Üniversitesi, ABD.
Mohsen Bahmani-Oskooee, Wisconsin Üniversitesi, ABD.
Neşe Kumral, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Oğuz Karadeniz, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye.
Pan Jiahua, Chinese Academy of Social Sciences (CASS), Çin.
Paul Leonard Gallina, Bishop's Üniversitesi, Kanada.
Slawomir Magala, Rotterdam Erasmus Üniversitesi, Hollanda.
Tanju Tosun, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Thomas N. Garavan, Limerick Üniversitesi, İrlanda.
Vahap Tecim, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye.
Wesley J. Johnston, Georgia Devlet Üniversitesi, ABD.
William Gartner, Minnesota Üniversitesi, ABD.
Yılmaz Gökşen, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye.
Zahir Irani, Brunel Üniversitesi, İngiltere.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi. Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalanma sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır. Aksi belirtilmediği sürece **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**'nde yayımlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına aittir. Yayıncıları, diğer yazarları ve editörleri bağlamaz.

ISSN:1309-887X / e-ISSN: 2149-0465

www.esam.ege.edu.tr

dergipark.gov.tr/esam

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Ege Strategic Research Journal

ESAD yılda iki kez yayımlanır. / ESRJ is published two times a year.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi (ESAD) hakemli ve bilimsel bir dergi olup, Uluslararası İlişkiler, Siyaset Bilimi, İktisat, İşletme ve Tarih alanları ile stratejik temalı alanlarda çalışan akademisyenler, araştırmacılar ve profesyonellerin görüşlerini paylaştıkları bir forum oluşturmak amacıyla, bu alanlarda yapılmış olan ulusal ve uluslararası çalışmalarını kapsamaktadır. Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kere yayınlanan Dergimiz, EconLit tarafından taranmaktadır.

Dergimize, daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere gönderilmemiş çalışmalar ile kongre vb. bilimsel toplantılarda sunulmuş çalışmalar bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilmektedir. Yazarın/yazarların göndermiş oldukları çalışmayı yayın sürecinden çekebilmesi için sorumlu yazarın bir dilekçe ile başvurması gerekir. Dergi Editörler Kurulu, yayın koşullarına uymayan yazıları yayınlamamak, düzeltmek üzere yazarına geri vermek ve biçimce düzenleme talebinde bulunma yetkisine sahiptir. Dergimize çalışmalarını sunan yazar/yazarların belirtilen şartları kabul ettikleri varsayılır. Dergimizce telif hakkı ödenmemektedir.

Dergimize gönderilen çalışmalar alanında bilimsel çalışma yapan en az iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları beş yıl süre ile dergi arşivinde tutulur. Yazım kuralları ile ilgili detaylar aşağıda verilmiştir. Söz konusu şartlara uygun çalışmalarınızı dergipark.gov.tr/esam üzerinden gönderebilirsiniz.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi (ESAD) İdare Merkezi ve Editör Ofisi / Editorial Office

Ege Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ege Üniversitesi Kampüsü, 35100 Bornova-İZMİR, TÜRKİYE

Telefon / Fax: +90 (232) 3114105 / 4106

E- mail: esam@mail.ege.edu.tr

Yayın Sahibi: Ege Stratejik Araştırmalar Merkezi adına,

Müdür V. Prof. Dr. Mustafa MUTLUER

Yazı İşleri Müdürü / Assisting Editor

Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ERDOĞAN

Yayın Sıklığı ve Türü: Yılda 2 defa yayınlanan, çevrimiçi, açık erişime sahip, süreli yayın.

Yayın Dili: Türkçe ve İngilizce

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, ESAD, Cilt 12, Sayı 1 – 2021

Ege Strategic Research Journal, ESAJ, Vol. 12, Issue 1 –2021

BU SAYININ HAKEMLERİ / Referees

Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ (Sakarya Üniversitesi)	Prof. Dr. Ahmet TÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selminaz ADIGÜZEL (Harran Üniversitesi)	Doç. Dr. Ramazan ERDAĞ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel OKŐAK (Bursa Uludağ Üniversitesi)	Arş. Gör. Osman Nurullah BERK (Selçuk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serkan YENAL (Milli Savunma Üniversitesi)	Doç. Dr. İpek KAZANÇOĞLU (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Damla GÜRPINAR (Dokuz Eylül Üniversitesi)	Dr. Mehmet KURUM (Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi)
Arş. Gör. H. Özgül ÖZKAN-DEĞİRMENÇİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)	

İÇİNDEKİLER / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ (RESEARCH ARTICLES)

Terörist Rehabilitasyonu ve Radikalleşmeden Dönüş: Bir Model Önerisi

Terrorist Rehabilitation and Deradicalization: A Modal Proposal

Engin AVCI..... 1 – 19

Tüketicilerin Çevre Konusundaki Duyarlılığına Yönelik Reklamların Hukuki Açıdan İncelenmesi

Legal Review of Advertisements For the Environmental Sensitivity of the Consumers

Esin GÜRBÜZ GÜNGÖR ..... 21 – 50

Havayolu Sektöründe Rekabetçi Hamlelerin Belirlenmesi: Sektöre Özgü Bir Tipoloji Önerisi

Determining Competitive Moves in the Airlines Industry: A Proposed Typology to the Industry

Rukiye SÖNMEZ – Umut EROĞLU..... 52 – 69

AB15 Ülkelerinde ve Türkiye’de Ekonomik Karmaşıklık Endeksi, İnsani Gelişme Endeksi ve Karbon Emisyonu: Panel Veri Analizi

Economic Complexity Index, Human Development Index and Carbon Emissions in EU15 Countries and in Turkey: Panel Data Analysis

Çağla BUCAK..... 71 – 88

“Weak State” Security in The Middle East: A Historical Sociological Investigation

Ortadoğu’da “Zayıf Devlet” Güvenliği: Tarihsel Sosyolojik Bir Araştırma

Mustafa KÜÇÜK..... 90 – 120

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERĐİŐİ YAZIM KURALLARI

Lütfen makalenizi, dergi yazımı ile ilgili kuralları ve aŐađıdaki örnek makaleyi dikkate alarak dergimize gönderiniz. Makalenin ilk gönderiminde ve hakem değerlendirilmesinden sonra kabul edilen çalışmaların,

- i. Yazım kurallarına uygun hale getirilmesi
- ii. Formatının düzenlenmesi
- iii. Son “.pdf” dosyasının oluşturulması yazarın / yazarların sorumluluğundadır.

1. Makale Başlığı – Yazar Bilgileri

- Makale başlığı 14 punto, tümü büyük harfli, koyu ve ortalanmıŐ olarak yazılmalıdır.
- Türkçe yazılmıŐ makalelerde Türkçe baŐlıđın altında İngilizce, İngilizce yazılmıŐ makalelerde İngilizce baŐlıđın altında Türkçe baŐlıđa yer verilmelidir. İngilizce çalışmalar için verilen Türkçe başlık 12 punto; Türkçe çalışmalar için verilen İngilizce başlık 12 punto olmalıdır.
- Çalışmanın baŐlıđından sonra yazarın adı soyadı 12 punto, adın ilk harfi büyük, soyadın tamamı büyük harflerle, ortalanmıŐ ve kalın olarak; yazar birden fazla ise, adlar çalışmaya katkılarına göre alt alta yazılmalıdır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yer ve varsa araştırmanın yapıldığı üniversite, laboratuvar ya da kuruluşun açık adı, yazarın e-posta adresi ile uluslararası geçerliliği olan ORCID bilgisine yer verilmelidir. Eğer araştırma bir tez çalışmasından, bir projeden ya da daha önce sunulmuş bir bildirden türetilmiŐ ise ilgili çalışmaya gönderme yapılmalı, göndermeler dipnotta özel imle (τ) belirtilmelidir. Yazarlara dair dipnotlar Roman rakamları ile (i,ii,iii,.....) sıralanmalı, Times New Roman 10 punto olarak yazılmalıdır.

2. Öz

- Hem Türkçe hem İngilizce özete yer verilmelidir.
- Öz, Abstract ve Anahtar Kelimeler başlıkları koyu, ilk harfi büyük ve italik olarak yazılmalıdır. Öz ve Abstract başlıkları sayfada ortalanmalıdır.
- Yazı tipi Times New Roman 12 punto italik olmalıdır.
- Tek (1) satır aralıklı ve iki yana yaslı yazılmalıdır.
- En az üç anahtar kelime ilgili özün altında italik, ilk harfleri büyük yazılarak verilmelidir.

3. Ana Metin

- Ana metnin tablo, Şekil ve referanslar dahil 25 sayfayı aŐmamasına özen gösterilmelidir.
- Makalede yazı tipi olarak Times New Roman 12 punto kullanılmalıdır. Makaleler 1,15 satır aralıklı, iki yana yaslı ve A4 boyutunda, sağ, sol, alt ve üst boşlukları 2,5 cm olacak Şekilde yazılmalıdır.
- Paragrafların arasında 1 (bir) satır boşluk olmalıdır. Tüm paragraflar iki yana yaslı olarak biçimlendirilmelidir. Paragrafların ilk satırlarında girinti olmamalıdır. Paragraflar içinde 1,15 satır aralığı bulunmalıdır.
- 1. Basamak başlıklar, 12 punto, hepsi büyük harf, koyu ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. 1. Basamak başlıklardan önce 2 satır boşluk bırakılmalıdır.
- 2. Basamak başlıklar, 12 punto, her kelimenin ilk harfi büyük, koyu ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. 2. Basamak başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılacaktır.

- Diğer alt Basamak başlıklar, 12 punto, her kelimenin ilk harfi büyük, koyu, italik ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. Diğer alt başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılacaktır.

4. Tablo ve Şekiller

- Tablo ve şekiller metnin uygun yerlerinde ardışık numaralandırılmış bir şekilde gösterilmelidir.

Tablolarda, tablo başlığı üstte sola yaslı, koyu ve ilk harfleri büyük, Times New Roman 10 punto olmalıdır.

Şekil başlığı ise, şekil altında sola yaslı, koyu ve ilk harfleri büyük, Times New Roman 10 punto olmalıdır.

Tablo ve şekiller başka bir yerden alındığı takdirde kaynak gösterilmelidir.

Tablo içi yazılar Times New Roman 10 punto ve satır aralığının 1 olması önerilir. Büyük tabloların metne yerleştirilmesi için punto büyüklüğü değiştirilebilir.

5. Kaynaklar

- Kaynakların gösterimi açısından APA formatına uyulmalıdır. Kaynakların paragraf biçimlendirilmesinde satır ve paragraf sonu boşluğu olmamalı, paragraf içinde satır aralıkları tek satır olarak biçimlendirilmelidir. Her bir kaynak arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır. Kaynaklar iki yana yaslı olmalı, ilk satırında bir girinti olmamalıdır.

6. Son Notlar

- Lütfen son not yerine dipnot kullanınız. Dipnotlar metnin ilgili yerinde üst simge halinde ardışık rakamlar kullanılarak ilgili sayfanın sonuna yerleştirilmelidir.

ETİK KURALLAR

Yazarlar için:

1. Yapılan makale başvuruları özgün olmalı ve kullanılan kaynak ve dokümanlara uygun şekilde atıf verilmelidir. Herhangi bir intihal durumunda makale başvurusu reddedilecektir.
2. Dergide yayınlanmak üzere gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olması gerekir.
3. Daha önce konferanslarda sunulmuş ve özeti yayınlanmış çalışmalar, bu durum belirtilmek üzere kabul edilebilir.
4. Birden çok yazarlı çalışmalarda sorumlu yazarın başvuru sürecinde bildirilmesi gerekmektedir.
5. Yazarın/yazarların göndermiş oldukları çalışmayı yayın sürecinden çekebilmesi için sorumlu yazarın bir dilekçe ile başvurması gerekir.
6. Dergiye gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez.

Hakemler için:

1. Hakemler yazar/yazarların gönderdiği makalelere dair bilgiyi gizli tutmalıdır.
2. Makaleler değerlendirilirken hakemler ve editörler yalnızca entelektüel ve bilimsel içerikle sınırlıdırlar.
3. Hakemler yazar/yazarların herhangi bir kötüye kullanım durumunda (örn, intihal ya da benzer etik dışı faaliyetler) ilgili editörü hemen bilgilendirmeleri gerekmektedir.

Yayın (Editörler) Kurulu için:

1. Yayın Kurulu, yayın koşullarına uymayan yazıları yayınlamamak, düzeltmek üzere yazarına geri vermek, biçimce düzenlemek yetkisine sahiptir.
2. Yayın Kurulu ve hakem raporları doğrultusunda editör makaleleri kabul ve reddedebilir, değişiklik yapılmasını isteyebilir. Reddedilen makaleler yazar/yazarların yazılı izni olmadan başka bir amaçla kullanılamaz.
3. Editörler basılana kadar makalelerin gizliliğini sağlarlar, bu durum aynı anda birden fazla yere yapılan başvurular için geçerli değildir.
4. Yalnızca yayın kurulunun ilk değerlendirmesinden geçen makaleler hakem sürecine alınır ve en az iki hakeme gönderilir.
5. Editör bütün makalelerin adil ve nesnel olarak incelenmesinden sorumludur, kabul ya da ret kararı yalnızca makalenin önemi, özgünlüğü, açıklığı ve dergiyle alakasına dayanır.
6. Editör hiçbir yazar/yazarlara ırk, din, cinsiyet, yaş, etnisite, inanç, cinsel yönelim ve geldiği ülke temelinde ayrımcılık uygulayamaz.

TERÖRİST REHABİLİTASYONU VE RADİKALLEŞMEDEN DÖNÜŞ: BİR MODEL ÖNERİSİ

TERRORIST REHABILITATION AND DERADICALIZATION: A MODAL PROPOSAL

Engin AVCI[†]

Öz

Siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları olan terörizmle mücadele birçok kurumun katılımını öngörmekle birlikte, uygulama çoğunlukla askerlere ve/veya kolluk personeline bırakılmaktadır. Asker ve kolluk açısından ise teröristlerin etkisiz hâle getirilmesi veya yakalananların adli makamlara teslim edilmesiyle görevin tamamlandığı düşünülmektedir. Bu yönüyle, teröristlerin rehabilitasyonu ve yeniden topluma kazandırma ile radikalleşmeden dönüş konuları hem uygulamada hem de akademik anlamda en az tercih edilen araştırma konuları arasında yer almaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden biri veri toplamadaki zorluk olmakla birlikte, asıl nedenin tutuklanan veya hüküm giyen teröristlerin mücadelede saf dışı bırakıldıkları yönündeki genel ve yanlış algı olduğu ileri sürülebilir. Bu nedenle Ceza Adalet Sistemi içerisinde tutukluların rehabilitasyonu ile yeniden topluma kazandırılmaları konusundaki çabalar radikalleşmeyle ve terörizmle mücadelede hayati önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, terörizm ve şiddet içeren radikalleşmeyle mücadele çerçevesinde terörist rehabilitasyonu ve radikalleşmeden dönüş yaklaşımları özelinde uygulanabilir bir model geliştirmektir. Bu maksatla, öncelikle terörizmle ve radikalleşmeyle mücadele konusundaki kavramsal tartışmalara ilişkin genel bir çerçeve çizilmiştir. Daha sonra, Ceza Adalet Sistemi (CAS) Modeli, hükümlü, tutuklu ve terörist rehabilitasyonuna ilişkin uluslararası ve ulusal yasal düzenlemelere ve bazı örnek uygulamalara değinilmiştir. Son olarak, terörist rehabilitasyonu ve radikalleşmeden dönüş odaklanan bir model çerçevesinde çözüm önerileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Radikalleşmeyle mücadele, Terörizmle mücadele, Ceza Adalet Sistemi, Terörist rehabilitasyonu, Radikalleşmeden dönüş

Abstract

Even though the counterterrorism, which has political, social, cultural and economic dimensions, necessitate the participation of various institutions, the main actors to be charged with the implementation of the counter terrorism strategies are soldiers and/or law enforcement

---

[†] Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, engavci@gmail.com; eavci@jsga.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5881-1530

Bu makale, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi tarafından, 19-20 Eylül 2019 tarihinde Ankara’da düzenlenen Uluslararası Güvenlik Kongresi’nde kısmen sunulan “Ceza Adalet Sistemi Çerçevesinde Şiddet İçeren Radikalleşmeyle Mücadele: Terörist Rehabilitasyonu ve Yeniden Topluma Kazandırma” başlıklı bildirinin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur.

personnel. From the security perspective, the soldiers and law enforcement personnel think that the mission is over, once terrorists killed or handed over to the judicial institutions. So, deradicalization, terrorist rehabilitation and reintegration as a research subject both in implementation and academic area, rarely find place in terrorism studies. While one of the reasons is difficulties in data gathering, it can be argued that the real reason is the common and erroneous perception or belief which is that the terrorists are eliminated after being convicted or punished. For this reason, the activities related to terrorist rehabilitation and reintegration within the Criminal Justice System perspective is vital in counterterrorism and struggle against violent radicalization. The aim of this study is to develop a feasible model in the fight against terrorism and radicalization, focused on terrorist rehabilitation and deradicalization. To this end, initially, a general framework has been drawn on conceptual discussions about the counterterrorism and counter-radicalization. Thereafter, Criminal Justice System (CAS) Model, national and international legal arrangements on rehabilitation of terrorists, convicts and detainees, and exemplary practices are discussed. Lastly, some solutions have been proposed within a model that focuses on terrorist rehabilitation and deradicalization.

Keywords: *Counter-radicalization, Counter-terrorism, Criminal Justice System (CJS), Terrorist rehabilitatiton, Deradicalization.*

1. GİRİŞ

Terörizm günümüzün en önemli güvenlik tehditleri arasında yer almaktadır. Terörizmle mücadelede strateji ve yöntemlerinin geliştirilmesi birçok devletin öncelikleri arasındadır. 11 Eylül Saldırıları sonrası küresel boyuta evrilen terörizm konusunda ABD merkezli mücadele politikalarının etkinliği konusundaki tartışmalar ile çatışma bölgelerinden dönen teröristlerin diğer ülkelerde yarattığı güvenlik endişeleri, terörizmle mücadelede yeni yaklaşımlar geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Teröristle mücadeleden terörizmle mücadeleye geçilmesi, ele geçirilen teröristlere uygulanacak işlemler ve radikalleşmeden terörizme giden süreçler terörizmle mücadele çalışmalarında daha çok yer bulmaya başlamıştır.

Askerî boyut yanında siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik boyutları olan terörizmle mücadele çok kurumlu bir katılımı gerektirmekte ise de genel beklenti uygulamanın silahlı kuvvetler ve/veya kolluk tarafından yerine getirilmesidir. Asker ve kolluk ise teröristlerin etkisiz hâle getirilmesinden veya yakalananların adli makamlara tesliminden sonra görevlerinin son bulduğunu düşünmektedirler. Terörizmle mücadelenin önemli fakat küçük bir bölümünü oluşturan bu süreç, tutuklanan veya hüküm giyen teröristlerin terörizmle mücadelede saf dışı bırakıldıkları yönünde genel ve yanlış bir algıya sebep olmaktadır. Oysa terörizmle mücadelenin diğer safhalarını oluşturan ve çok boyutlu bir yaklaşım gerektiren radikalleşen bireylerin bu fikirlerden döndürülmesi, yakalanan teröristlerin rehabilite edilerek yeniden topluma kazandırılmaları Türkiye’de gerek uygulamada gerekse akademik alanda hak ettiği ilgiyi henüz görememiştir.

Bu çalışmanın amacı, terörizm ve şiddet içeren radikalleşmeyle mücadelede çerçevesinde terörist rehabilitasyonu ve radikalleşmeden dönüş (*deradicalisation*) yaklaşımları özelinde

uygulanabilir bir model geliştirmektir. Bu maksatla, öncelikle terörizmle ve radikalleşmeyle mücadele yaklaşımları incelenmiş; müteakiben Ceza Adalet Sistemi (CAS), hükümlü ve tutuklu rehabilitasyonu konusundaki kavramsal tartışmalara, uluslararası ve ulusal yasal düzenlemeler ile bazı uygulamalara ilişkin genel bir çerçeve çizilmiştir. Son olarak, terörizmle ve radikalleşmeyle mücadelede terörist rehabilitasyonu ve radikalleşmeden dönüştürme odaklanan bir model çerçevesinde çözüm önerileri sunulmuştur.

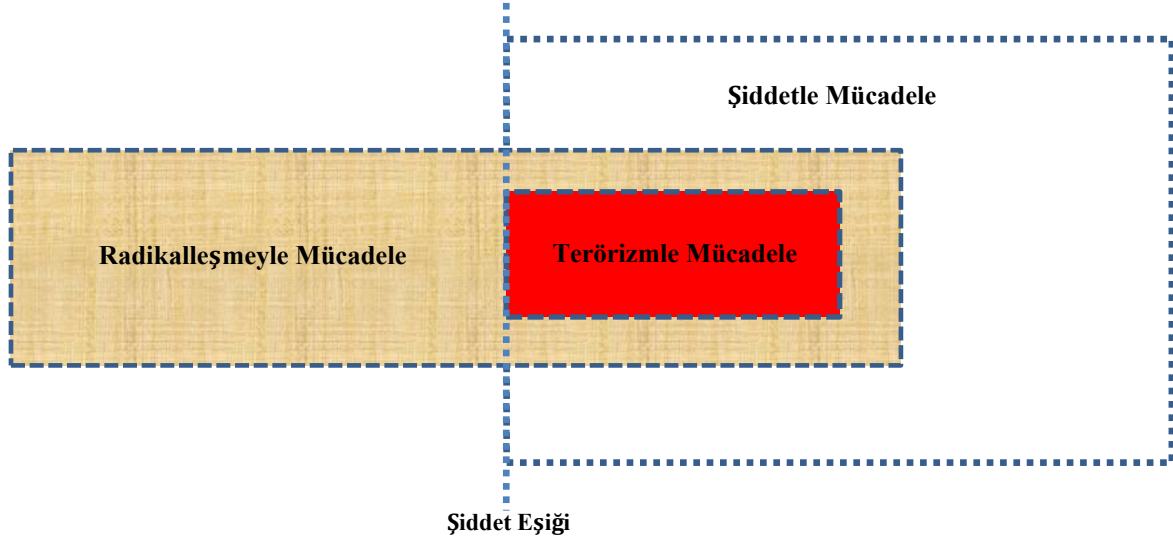
2. TERÖRİZMLE VE RADİKALLEŞMEYLE MÜCADELE

Terörizm veya radikalleşmeyle mücadele konusunda yapılacak bir araştırmanın karşılaşılabileceği ilk zorluk, araştırmaya konu olan temel kavramlara ilişkin muğlak durumdur. Terörizm konusunda yıllardır süregelen kavramsal tartışmalar henüz bir sonuca kavuşmuş değildir. Söz konusu geleneksel tartışma bu makalenin kapsamında değildir. Bununla birlikte, en azından araştırmaya konu edilen “terörizm” ve “radikalizm” kavramlarına ilişkin genel bir çerçeve sunmanın sonraki bölümleri daha anlaşılır kılacağı düşünülmektedir.

Thornton'un (1960: 71) yarım asrı aşkın bir süre önce yaptığı terör tanımı günümüzde birçok açıdan geçerliliğini korumaktadır. Yazarın, “şiddet kullanma ya da şiddet tehdidi içeren normal dışı yollarla siyasal davranışları etkilemek üzere tasarlanmış sembolik fiil” şeklindeki terör tanımı; şiddete, hukuk dışılığına, siyasal amaca ve eylemin sembolik niteliğine vurgu yaparken zaman içerisinde terör ve terörizm ayrımı, bir örgütün varlığı, eylemlerde süreklilik ve hedeflerin niteliği gibi konular kavramsal tartışmalara dahil olmuştur. Schmid ve Jongman (1984: 73-77) terörizm konusundaki 109 tanımı inceledikleri çalışmalarında, tanımlarda yer alan unsurları 22 başlık altında gruplandırmışlar; şiddet/kuvvet, politika, korku ve tehdit kavramlarının ilk sıralarda yer aldığını tespit etmişlerdir. Aradan geçen görece uzun zamana karşın, terörizm kavramına ilişkin süregelen tartışmalar sonuca ulaşmak şöyle dursun daha da karmaşık bir hâl almıştır. Öyle ki alanyazında terörizm, radikalizm, aşırıçılık, fundamentalizm ve fanatizm gibi benzer ve ilişkili kavramlar birbirlerinin yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavramları tartıştıkları çalışmalarında Kurum ve Avcı (2017: 48), kavramlara ilişkin sınırlarının tespit edilmesindeki güçlükleri kabul etmekle birlikte, en önemli belirleyici unsurun “şiddet eşiği” olduğunu vurgulamışlardır. Bu bağlamda terörizm ve radikalizm kavramları incelendiğinde; radikalizmin fikirleri, terörizmin eylemleri ifade ettiği ileri sürülebilir. Dolayısıyla her teröristin bir radikal olduğu, her radikalın ise bir terörist olamayabileceği söylenebilir. Terörizm şiddet ifadesinin nihai noktası iken; radikalizm zamanla terörizme dönüşebilmektedir (Muro, 2016: 1). Radikal fikir ve düşüncelere sahip çoğu kişi terörizme başvurmazken, derin ideolojik düşüncelere sahip olmayan çoğu terörist geleneksel yollarla radikalleşmeyebilir. Şiddeti meşrulaştıran aşırı uçtaki inanç ve düşüncelerin uyarlanması ve geliştirilmesiyle ortaya çıkan radikalleşme, terörizme giden yollardan sadece birini oluşturmaktadır (Borum, 2011: 38).

Terörizmle ve radikalleşmeyle mücadele, kavramlara yüklenen değerlere göre şekillenmekte ve uygulanmaktadır. Stern (2010: 1), “radikalleşmeden dönüş” (*deradicalization*) kavramının terör suçları nedeniyle tutuklananlara veya terör suçu şüphelilerine, “önleme” (*prevention*) kavramının eleman olarak devşirilmeye yatkın olduğu düşünülen bireylere veya gruplara, “radikalizmle mücadele” (*counter-radicalization*) kavramını ise her iki gruba yönelik çabaları anlatmak için kullanmaktadır. Bu yaklaşımda radikalizmle mücadele, terörizmle mücadeleyi de

kapsamaktadır. Bu çerçevede terörizm ve radikalleşmeyle mücadele Şekil-1’de sembolize edilmiştir. Alanları çerçeveyeleyen kesikli çizgiler süreçlerin geçişkenliğine ve alanlar arasında net ayrım yapılamayacağına işaret etmektedir. “Her teröristin radikal olduğu” fikrinden hareketle, terörizmle mücadeleye radikalleşme ile mücadele içinde yer verilmektedir. Şiddet

Şekil-1 Terörizm ve Radikalleşmeyle Mücadele

eşiğinin sol tarafında kalan alanda yürütölen radikalleşmeyle mücadele daha çok önleyici tedbirlerden oluşmaktadır. Şiddet eşiğini aşan radikaller ile aynı alanda yer alan teröristler arasındaki fark ise örgüt içerisinde aktif faaliyetlerde bulunmasıyla ilgilidir. Şiddet eşiği kimin terörist veya şiddet yanlısı radikal olduğunun tespitinde kolaylık sağlasa da şiddete başvurmadan önceki süreçte alınacak önleyici tedbirler güvenlik ve özgürlükler bağlamında tartışmalı bir konudur. Radikalleşme ve terörizmle mücadele dışında görölen şiddetle mücadele alanı ise genel asayışı etkileyen her türlü şiddet suçu ile organize suçlar, silahlı çatışmalar ve savaşları kapsamaktadır. Bu tür şiddet vakalarının farklı dinamikleri olduğundan çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Terörizmle Mücadele Yaklaşımları

“Terörizm”in tanımı konusundaki tartışmalar “terörizmle mücadele” yaklaşımını doğrudan etkilemektedir. Çünkü terörizm konusunda benimsenen kavramlar mücadele için kullanılan yaklaşımlara doğrudan yansımaktadır. Terörizmi bir sonuç olarak gören yaklaşımlar terörizmin nedenlerine odaklanarak mücadele stratejilerini bu çerçeveden ele alırlar. Bu yönüyle mücadele silahlı güç kullanımının da dâhil olduğü siyasi, sosyal, ekonomik, vb. birçok tedbiri içine alacak şekilde bütöncöl bir çerçevede ele alınır. Terörizmi siyasi bir amaç için harekete geçen grupların başlangıç noktası olarak görenler ise “terörle mücadele” ve “terörizmle mücadele” ayrımı yaparak mücadelenin silahlı güç kullanılarak yapılan kısmına odaklanırlar. Bu

faaliyetleri ifade etmek için kullanılan terimler güvenlik algısına göre değişebilir.¹ Çoğunlukla birbirlerinin yerine ayırt edilmeksizin kullanılan savaş, çatışma, harekât veya mücadele ile özdeşleştirilen bu kavramlar aslında terörizm konusunda en başta yapılan bir tercihi bünyelerinde taşırlar. Terörizm kavramı konusundaki klasik tartışma, araştırmanın kapsamı dışında olmakla birlikte, bu çalışmada, devleti en önemli ve kapsayıcı aktör olarak gören ve çok sektörlü bir yaklaşımı vurguladığı düşünülen “terörizmle mücadele” kavramı tercih edilmiştir.

Terörizmle mücadele yaklaşımları en genel hatlarıyla güvenlik ve özgürlükler ikilemi içerisinde tartışma alanı bulmaktadır. Faydacı yaklaşım (*utilitarian*) çoğunluğun mutluluğu için uygulanan her türlü politikayı meşru görürken, evrenselciler (*universalists*) ise evrensel olduğunu savundukları ahlaki değerlerin istisnasız herkese uygulanmasında yana bir duruş sergilerler (Steven ve Gunaratna, 2004). Bu yaklaşımlar terörizmle mücadelede devletin seçtiği politikaya yön vermekte, kullanılan araç ve yöntemlerin niteliği üzerinde etkili olmaktadır. Uygulamada başvurulan tedbirlerin sert veya ılımlı olması, kısa ya da uzun vadeli olması da bu seçime dayanmaktadır.

Terörizmle mücadeleye uluslararası hukuk açısından bakıldığında barışçıl yollar ve kuvvet kullanmaya dayalı yaklaşım olmak üzere iki farklı yaklaşım dikkat çeker. Barışçıl yollar hem iç hukuku hem de uluslararası hukuk yollarının kullanılmasını öngörür. Bu yaklaşım terörizmi diğer suç türleri gibi ele alan Ceza Adalet Sistemi (CAS)’ne dayanır. İç hukuktaki bu yaklaşım uluslararası hukuk açısından da terörist eylemlerin tanımlanması, devletlere ve ilgili uluslararası örgütlere sorumluluklar yükleyen, uluslararası bir mahkeme kurulmasını amaçlayan bir çerçeve sunar. İkinci yaklaşım olan kuvvet kullanmaya dayalı yaklaşım ise terörizme karşı kuvvet kullanmanın hukukiliğinin araştırıldığı “*jus ad bellum*” ve silahlı çatışmalar hukukunun insancıl hukuk/savaş hukuku kısmı olan “*jus in bello*” tartışmalarını kapsar (Taşdemir, 2006: 3-5).

Terörizmle mücadelede CAS, terörizmle mücadele tedbirlerinin etkisizleşmesi pahasına demokratik kuralları korumayı amaçlarken savaş modeli olarak tanımlanan yaklaşım ise liberal demokratik haklardan çok terörizmin önlenmesine odaklanmıştır. Özellikle liberal demokrasilerin CAS veya kolluk yaklaşımı ile savaş modeli arasında ikilem yaşadıkları görülür (Crenshaw, 2010: 25). Bu iki yaklaşımı kesin çizgilerle ayırmak yerine çoğu demokratik ülkenin CAS ve savaş modelinden oluşan melez bir politika izlemektedir (Steven ve Gunaratna, 2004). Genişletilmiş CAS olarak ifade edilen böyle bir modelin, Wilkinson’un (1977) özel durumlara uygulanabilecek esnek tedbirlerin terörizmle mücadelede çok önemli olduğu fikrini desteklediği söylenebilir.

Alanyazında terörizmle mücadele tedbirlerinin farklı başlıklar altında incelendiği görülmektedir. Bazı çalışmalarda terörizmle mücadele tedbirleri pasif ve aktif olmak üzere ikiye ayrılır. İlkinde terörist saldırıların hassasiyetinin azaltılması amaçlanırken, ikincisinde önleme, caydırma ve karşılık verme gibi tedbirler öngörülür (Stevens ve Gunaratna, 2004: 102). Birleşmiş Milletler’in tasnifini benimseyen Steven ve Gunaratna (2004) bu tedbirleri politik

¹ İngilizce kaynaklarda “*counterterrorism*”, “*responding terrorism*”, “*combatting terrorism*”, “*struggling with terrorism/terrorist organisations*”, ya da “*anti-terrorism*”, “*fighting terrorism*”, “*war against terrorism/terror*” gibi kavramlar göze çarparken Türkçe kaynaklarda “terörizmle mücadele”, “terörle mücadele”, “teröristle mücadele”, “terör örgütleriyle mücadele” veya “iç güvenlik harekâtı” gibi kullanımlar dikkat çekmektedir.

tedbirler, cezai tedbirler, adli/hukuk sistemi, askerî tedbirler, istihbari tedbirler, hareketin kısıtlanması, kolluk tedbirleri, karşı propaganda ve medya olarak sıralamışlardır. Cronin ve Ludes'in (2004) çalışmasında ise bu tedbirler siyasal araçlar başlığı altında diplomasi, istihbarat, kolluk, askerî güç, savaş hukuku, psikolojik-politik araçlar ve dış yardım olarak ele alınmıştır. Demir (2017: 130-151) terörizmle mücadele yöntemlerini birey, örgüt, devlet ve uluslararası sistem düzeyinde incelediği çalışmasında, konuyu terörizmle mücadele araçları olarak siyasal ve sosyo-ekonomik araçlar, ceza adalet sistemi, istihbarat, askerî kuvvet kullanılması ve diplomasi başlıkları altında incelemiştir.

Terörizmi motivasyon ve eylem kapasitesinin bir toplamı olarak formüle eden Ganor (2005: 41-44) ise terörizmle mücadeleyi terörist örgütlerin saldırı gerçekleştirme kabiliyetinin azaltılması ve yok edilmesi için yapılan faaliyetler ile teröristlerin saldırı gerçekleştirme motivasyonlarının azaltılması veya yok edilmesi faaliyetlerinin bütünü olarak ele alır. Bu yaklaşımla; etkin-aktif askerî tedbirlerle birlikte teröristlerin motivasyonunu azaltıcı tedbirlerin uzun vadede terörizm üzerinde azaltıcı bir etki yaratacağını savunur. Ganor'un (2005) terörizmle mücadele yaklaşımı istihbarat, caydırıcılık, aktif ve pasif tedbirler, demokrasi, hukuki düzenlemeler ve cezai tedbirler, medya, psiko-sosyal zararlar ve uluslararası iş birliği alt başlıklarında irdelenmektedir.

Terörizmle mücadele konusunda 11 Eylül 2001 öncesi ve sonrası şeklinde bir ikilem yaşandığına dikkat çeken Crelinsten (2014) terörizmle mücadelenin beş farklı yaklaşım içinde ele alınabileceğini ileri sürmektedir. Çalışmasında baskıcı, ön alıcı, ikna edici, savunmacı ve uzun dönemli yaklaşımlar olmak üzere beş başlık içerisinde 13 farklı modele yer veren araştırmacı, modellerde önerilen hususların gerçekleştirilebilmesi için 10 Eylül ve 12 Eylül arasındaki kutuplaşmanın ötesine geçilmesini önermektedir. Bu kutuplaşma yerine yerel ve küresel, taktiksel ve stratejik, politik ve ekonomik, kamusal ve özel, kurumsal ve bireysel, saldırgan ve savunmacı gibi farklı seviyelerde mücadele yöntemleri aranması gerektiğini vurgulayan Crelinsten, uzun dönemli stratejilerin gerçekleştirilmesi için devlet dışı aktörlerin de merkezi rol oynadığı, sadece uluslararası değil, bölgesel, ulusal, ulus altı ve yerel seviyeleri dikkate alan kapsayıcı bir terörizmle mücadele anlayışının zorunluluğuna dikkat çekmektedir.

Yukarıda kısaca özetlenen terörizmle mücadele konusundaki kavramsal yaklaşımların terörizm sorununu farklı bakış açılarından ele almaya imkân sağladıkları için bir zenginlik olarak görmek daha uygun olacaktır. Alanyazında terörizmle mücadeleyi vaka incelemeleri ile ele alan çalışmalar da mevcuttur. Yonah Alexander'ın öncülüğünde yapılan bir çalışmada (2002); dünyanın farklı bölgelerindeki on ülkede yürütülen terörizmle mücadele faaliyetleri analiz edilmiştir. ABD, Arjantin, Peru, Kolombiya, İspanya, Birleşik Krallık, İsrail, Türkiye, Hindistan ve Japonya'nın terörizmle mücadelesinde başarıya etki eden unsurların tespitinin hedeflendiği bu araştırmada; siyasal ortam, terörizm tehdidi ve terörizmle mücadele politikaları, hukuki durum, halkla ilişkiler, terörizmle mücadelede örgütsel yapı, istihbarat, kolluk ve diplomatik yöntemler, ekonomik tedbirler ve askerî güç kullanımı hususları irdelenmiştir. İncelenen örneklerde, devletlerin terörizm tehdidi konusundaki algılamalarına göre belirledikleri politika ile terörizmle mücadele stratejilerinin mücadeledeki başarı veya başarısızlıkta belirleyici olduğu söylenebilir. Terörizm probleminin basit veya bütüncül bir çözümünün olmadığını vurgulayan Alexander'a (2002) göre; öncelikle devletlerin demokratik kurumların zayıflatılmasına veya kalkışmaya yol açacak tarzda aşırı tepki vermeden

mücadeleyi yürütmeleri gerekmektedir. Bazı taktik başarılar sonucu şiddet seviyesini azaltmayı rasyonel bulan teröristlerin şiddeti tekrar tırmandırarak eskisinden daha fazla zarara yol açma potansiyelleri mücadelede dikkat edilmesi gereken önemli bir noktadır. Öte yandan modern toplumun ve mevcut altyapının eskiye oranla taşıdığı hassasiyet, muhtemel tehditlere karşı uygun reaksiyon verilmesi ve imkânlar yaratılması konusunda devletlerin dikkat etmesi gereken başka bir husustur (Alexander, 2002).

Radikalleşmeyle Mücadele Yaklaşımları

Radikalleşme, insanların davranış değişikliğine veya politik hedeflere ulaşmak amacıyla, grup dışındaki üyelere veya sembolik hedeflere karşı, şiddet içeren araçları kullanma konusunda giderek daha fazla motive oldukları bir süreç olarak tanımlanabilir (Doosje vd., 2016: 79). Terörizmle mücadelede 11 Eylül 2001'den sonra uygulanan sert tedbirler içeren strateji ve taktiklerin yeterli etkiyi yaratamadığı yönündeki tartışmalar, şiddet içeren radikalleşme veya aşırıcılıkla mücadele gibi bireyi ve toplumu hedef alan, probleme yönelik ve yumuşak güce dayanan yöntemleri ön plana çıkarmıştır. Bir yandan şiddet içeren radikalizm ve aşırıcılıkla mücadele gibi daha kapsayıcı yaklaşımlar öne çıkarken öte yandan mücadele stratejilerinin tamamlayıcı bir parçası olarak; terörist rehabilitasyonu, çözülme (*disengagement*), radikalleşmeden dönüş (*deradicalization*), toplumsal katılım (*community engagement*) ve toplumla bütünleşme (*reintegration*) gibi süreçler üzerindeki çabalar artmaya başlamıştır. Singapur, Malezya, Suudi Arabistan, Mısır, Özbekistan, Endonezya, Irak, Yemen, Pakistan, Kolombiya, Birleşik Krallık ve Sri Lanka rehabilitasyon programlarında tecrübe edinen ülkeler olarak dikkat çekmektedir (Gunaratna, 2011).

Terörizmin veya radikalleşmenin nedenleri konusunda yapılan birçok araştırma bu sorunun birçok farklı sebebi olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmalar bir takım ortak bulgular ortaya koysa da makro düzeydeki genellemelerden mikro düzeyde sonuç beklemek her zaman arzu edilen neticeleri vermeyebilir. Dolayısıyla tek bir nedene dayalı olmayan sorunun tek bir reçeteye bağlanması da mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, standart bir terörist türü olmadığı, birçok farklı özellikte örgüt ve radikal grup olduğu dikkate alınmalıdır. Teröristlere ilişkin tek bir profil çıkarmak mümkün olmasa da radikal grupların türleri ile paylaştıkları veya ayrıştırdıkları özellikler tespit edilerek sınıflandırma yapılabilir. Doosje ve arkadaşlarının (2016: 79) milliyetçi veya ayrılıkçı gruplar, aşırı sağ gruplar, aşırı sol gruplar, dinî motivasyonlu gruplar ve belirli konulara (çevre, kürtaj ve hayvan hakları) odaklı gruplar şeklindeki tasnifi genel bir çerçeve sunabilir.

Yukarıdaki sınıflandırma, aynı zamanda, insanları suç işlemeye ya da terörist örgüte katılmaya iten veya çeken nedenlerin farklı olabileceğini de göstermektedir. Dolayısıyla caydırıcılık konusu motivasyona bağlı olarak değişebilir. Bu nedenle, ceza tehdidinin terörist üzerinde sıradan bir suçluda olduğu gibi caydırıcı bir etki yaratacağı düşüncesi yanıltıcı olabilir. Tutuklanan teröristlerin cezaevinde kendisini bekleyen ve teselli edecek arkadaşlarıyla yeniden bir araya geleceği, cezaevinde kendisi gibi düşünen, destekleyici ve hiyerarşik bir ağ içerisinde olacağı, cezaevi dışındaki kaçak hayattan, ifşa olma endişesinden ve tutuklanma baskısından kurtulma imkânı sağlayabileceği gerçeği de unutulmamalıdır (Hoffman, 1985: 4).

Herhangi bir önleme, radikalleşmeden döndürme veya rehabilitasyon çabası bireylerin terörist örgütlere katılmaları veya bu örgütleri terk etmelerini motive eden unsurların anlaşılmasına

dayandırılmalıdır. Terörist örgütlere katılımın birçok nedeni olmakla birlikte, sıradan insanların kariyer seçer gibi terörist olmayı seçtikleri örnekler olduğu bilinmektedir. Sıradan insanların mesleklerine duydukları tutkunun değişmesi gibi teröristlerin motivasyonlarının değişmesi de olasıdır. Radikalizmle mücadele programlarının bu hususu dikkate almaları gerekir (Stern, 2010: 4-5). Örneğin, genç teröristlerin bocalayan ve kolay etkilenen düşünce sistemlerinin şekillendirilmesi, birey olarak değer verildiklerinin hissettirilmesi gibi hususlar radikalleşmeden dönüş süreçlerinde yararlanılabilecek bulgulardandır (Hoffman, 1985: 5). Kellen (1979) de teröristliğe giden yolun çoğunlukla yabancılaşmanın bir formuyla, bazen de can sıkıntısıyla karışık duygularla başladığını ileri sürmüştür (Akt. Hoffman, 1985: 1). Terörist örgütlere katılımın genç yaşlarda yoğunlaştığı düşünüldüğünde, sosyalleşme sürecindeki gençlerin topluma ve dünyada karşı besledikleri olumsuz düşüncelerde yalnız olmadıklarını tecrübe etmelerinin önemli bir destekleyici unsur olduğu söylenebilir. Alman terörist Bommi Baumann'ın “Terör veya Aşk” isimli hatıratında, bir şeye veya bir yere bağlı hissettiğini belirtmesi yabancılaşma ve izolasyon hissine karşı kendisi gibi düşünenlerin sağladığı güvenlik ve kardeşlik ortamıyla doğrudan ilgili olduğuna işaret etmektedir (Hoffman, 1985: 1-2).

Moghaddam'ın (2005: 161) teröristliğe giden süreci altı aşamada ele aldığı “teröristliğe giden merdivenler” modeli; Borum'un (2011: 39) terörist düşünce sürecini incelediği “dört aşamalı model”, Bandura'nın (1998: 162) içsel kontrolün çözülmesindeki psikososyal süreçleri anlattığı ahlaki çözülme mekanizmaları ya da Sprinzak'ın (1998: 79) teröristliğe geçiş sürecini psiko-politik açıdan incelediği üç safhalı modelin ortak noktası, bireylerin belirli bir zaman içerisinde aşama aşama, küçük adımlarla radikalleştikleri ve şiddet eşiğini aştıkları yönündedir. Eckstein'in (1965) “hızlandırıcı koşullar” olarak nitelendirdiği, aniden gerçekleşen ve terörist hareketler üzerinde etkili olan (akt. Crenshaw, 2003: 93) anlık mağduriyet ve intikam duygusunun rolü de yadsınamaz. Bununla birlikte, radikalleşmeden dönüşte radikalleşmenin tersine yürütülecek bir sürecin kısa zamanda neticeleneceği beklenmemelidir. Ayrıca terörist rehabilitasyonu ve şiddet içeren radikalleşmeden dönüş programlarının farklı seviyelerde, bireye ve motivasyona göre değişiklik gösterebilen ve aşamalı bir stratejiye sahip olması gerekmektedir. Doosje ve arkadaşları (2016: 79) tarafından geliştirilen radikalleşme ve radikalleşmeden dönüş modelinde, süreç üç safhaya ayrılmıştır: Hassasiyet safhası, grup üyeliği safhası ve eylem safhası. Bu üç safhada, radikalleşme sürecini etkilediği düşünülen mikro (birey), mezo (grup) ve makro (toplumsal) seviye aktörler tanımlanmıştır. Radikalleşmenin temelinde grup üyeliği ve grup içi ilişkilerinin olduğunu savlayan araştırmacılar, bireylerin radikalleşmesini veya radikalleşmeden dönüşünü engelleyen bir “direnc kalkanı” olduğunu, bu kalkanın bireyleri radikal etkilerden koruduğu gibi radikal bireylere yönelik radikallik karşıtı mesajların da iletilmesini engellediğini belirtmişlerdir (2016: 81-82).

Teröristlikle mücadele ile radikalizm veya şiddet içeren radikalizmle mücadele arasındaki ayırım, uygulamada kullanılacak araçlar açısından önem taşımaktadır. Teröristliğin bir suç olduğu yaklaşımdan hareketle terörist eylemlerle ilişkili olan bir şüphelinin/suçlunun CAS içerisinde yargılanması, cezalandırılması, cezasının infaz edilmesi ve nihayetinde rehabilite edilerek yeniden topluma kazandırılması gerekir. Dolayısıyla “terörist rehabilitasyonu” suçlunun cezaevinde başlayan ve hem cezaevinde hem de infaz sonrası sosyal hayatta devam eden bir ıslah sürecine işaret eder. Öte yandan “her teröristin bir radikal olduğu” fikrinden hareket edilirse, “terörist rehabilitasyonu”nun “radikalleşmeden dönüş”ün bir safhasını oluşturduğu

görürecektir. Bu yaklaşıma uygun olarak, radikal veya şiddet yanlısı bir radikal iken henüz şiddete başvurmamış yani fikirlerini eyleme dönüştürmemiş veya suç işlememiş kişilerin, toplumsal kurallara ve normlara uyum göstermesini sağlamak, kişileri radikal fikir ve inançlardan döndürmek için önleyici tedbirlere dayalı radikalleşmeden dönüş programlarına ihtiyaç duyulurken, suç teşkil eden eylemlerin varlığında CAS çerçevesindeki kurallara dayalı “terörist rehabilitasyonu” programlarının uygulanması gerekmektedir.

Ceza Adalet Sistemi, Ceza İnfazı ve Yasal Düzenlemeler

CAS, kanunlara aykırı eylemde bulunanların veya şüphelilerin yakalanması, soruşturulması, tutuklanması, savunulması, mahkûm edilmesi veya çeşitli şekillerde cezalandırılması süreçlerini içeren, farklı kurum ve kuruluşların yakın iş birliğini gerektiren bir sistemdir. CAS’ın; kolluk, yargılama makamları (mahkemeler, hâkimler, savcılar, avukatlar) ve ceza infazından sorumlu birimler (İnfaz koruma memurları, şartlı tahliye memurları) olmak üzere üç temel ayağı vardır. Dolayısıyla suçluların veya teröristlerin ıslahında farklı kurumlara görevler düşmektedir. Ceza hukukunun ana yaptırımı olan ceza, suç işleyen kişiye; suçun ve kusurluluğun ağırlığına göre uygulanan ve kişiyi yoksunluklara uğratan bir yaptırımdır. Cezanın etkisi kişisel özgürlüğe, yaşam hakkına, mal varlığına ve çalışma özgürlüğüne yöneliktir. Ceza infazının temel amacı hükümlünün yeniden sosyalleşmesini teşvik etmek, kanunlara, nizamlara ve toplumsal kurallara saygılı, sorumluluk taşıyan bir yaşam biçimine uyumunu kolaylaştırmaktır (Avcı, 2020: 434).

Suçluların rehabilitasyonuna ilişkin uluslararası ilk yasal düzenleme Birleşmiş Milletler (BM) tarafından oluşturulan Nelson Mandela Kuralları olarak da bilinen “Mahkûmların Islahı için Asgari Standart Kuralları”dır.ⁱⁱ 1955 yılında Cenevre’de toplanan Suçluların Islahı ve Suçun Önlenmesi BM 1. Kongresi’nde benimsenen Nelson Mandela Kuralları, Ekonomik ve Sosyal Konsey tarafından 31 Temmuz 1957 tarihli 663 C (XXIV) sayılı ve 13 Mayıs 1977 tarihli 2076 (LXII) sayılı kararları ile onaylanmıştır (United Nations, 2019). Mahkûmların ıslahı konusunda genel prensipleri ortaya koyan bu belgede, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi veya diğer görüşler, ulusal veya sosyal köken, mülkiyet, doğum veya diğer statülerin herhangi bir ayrımcılığa sebep olmaması temel alınmıştır.

BM’nin bu kararlarını Avrupa Cezaevi Kuralları takip etmektedir. Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin 1987 tarihi Avrupa Cezaevi Kuralları hakkındaki No. R (87) sayılı tavsiyesi ile Bakanlar Komitesi tarafından, 11 Ocak 2006 tarihinde düzenlenen 952’nci Bakan Yardımcıları toplantısında benimsenerek kabul edilen Rec (2006) 2 sayılı tavsiye kararı neticesinde bu kuralların çerçevesi oluşturulmuştur. Uluslararası bu düzenlemelerin Türk iç hukukuna ilk yansımaları ise 13 Temmuz 1965 tarihli ve 647 sayılı Cezaların İnfazı Hakkında Kanun olmuştur. Söz konusu kanun, 13 Aralık 2004’te köklü bir değişikliğe uğrayarak 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazına Dair Kanun adını almıştır. Bu Kanun’a bağlı olarak, Ceza İnfaz Kurumlarının Yönetimi ile Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Tüzük de revize edilerek 06 Nisan 2006’da Resmî Gazete’de yayımlanmıştır.

Uluslararası ve ulusal yasal metinlerde genel olarak, mahkûmların kayıtları, sınıflandırılması, kişisel temizlik, giyim, yatacak yer ve beslenme imkânlarının sağlanması, fiziksel aktivite

ⁱⁱ UN Standart Minimum Rules for the Treatment of Prisoners.

imkânı ve tıbbi yardım sunulması, disiplin, ceza ve Őikâyet işlemlerinin düzenlenmesi, dış dünya ile temas, kitap okuma, ibadet imkânı verilmesi, kişisel mal varlıklarının korunması, sevk ve nakil işlemleri ile cezaevi personelinin uyacağı kuralların belirlenmesi konularında standartlar ve kurallar oluşturulmuştur.

Suçlu ve Terörist Rehabilitasyonu

Suçluların rehabilitasyonu gerek akademik çevrelerde gerekse kamuoyunda sıklıkla tartişılan bir konu olagelmiştir. Ülkelerin rehabilitasyon programlarının başarısı da belirsizdir. New York'ta binlerce bireyi kapsayan 231 suçlu rehabilitasyon programı üzerine yapılan bir çalışmada, rehabilitasyon programları yoluyla mükerrer suçluluğun azaltılabileceği konusunda, birkaç istisna dışında, çok az ümit olduğu sonucuna varılmıştır (Martinson, 1974: 24-25). Türkiye'de 2019 yılında yaşanan dramatik bir olay bu konuda çarpıcı bir örnek teşkil etmiştir. İstanbul'un Beyoğlu ilçesinde 07 Eylül 2019'da 23 yaşında üniversite mezunu bir gencin, açık cezaevinden mazeret izinli olarak çıkan bir şahıs ile eski bir hükümlü tarafından bıçaklanarak öldürülmesi cezaevlerinde suçluların ne derece ıslah edildiği konusundaki tartişmaları yeniden gündeme taşımıştır (Hukukihaber, 2019). Çetin (2006: 21) tarafından yapılan bir araştırmada, Türkiye'de terör suçları hariç, cezaevlerinde bulunan 52.982 hükümlü ve tutuklu arasında hüküm giymiş 19.317 mahkûmun 104.319 suç işlediği; bu mahkûmların %48'inin ikiden fazla suç işleyerek toplam suçların %87'sinin (90.623) faili oldukları ve suç işlemeyi alışkanlık veya meslek hâline getirdikleri sonucuna varılmıştır. Araştırmanın başka bir bulgusu ise hükümlülerin %10'unun işledikleri 52.000 suç ile toplam suçların %50'sinden sorumlu olduklarına ilişkindir.

Mükerrer suçluluk terör suçları bağlamında da önemli bir sorundur. ABD'de El Kaide üyelerinin muhafaza edildiği Gitmo adıyla bilinen Guantanamo Askeri Üssü'nden serbest bırakılanların %14'ünün terörist faaliyetlere devam ettiği yönünde bulgular mevcuttur (Winn, 2009: 1). Öte yandan 2004 yılında Suudi Arabistan'ın Tavsiye ve Reform Komitesince yürütölen, İslam'ın doğru öğretilmesi üzerine kurulu başarılı rehabilitasyon programından da bahsetmek yerinde olacaktır. Program sonunda 2004-2007 döneminde programda yer alan teröristlerin sadece %3-5'inin eski yaşamlarına döndüğu tespit edilmiştir (Stracke, 2007: 8). Yine Suudi Arabistan'da yürütölen bir rehabilitasyon programından sonra 2007 yılında salıverilen al-Shihri isimli terörist, Yemen'de El Kaide liderinin yardımcısı olmuştur (Stern, 2010: 2).

Suçlu rehabilitasyonu tarihsel olarak farklı anlamlar yüklenen bir kavramdır. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar cezanın amacı olarak görölen suçluların rehabilite edilebileceği yönündeki anlayış, 1960'lardan sonra toplumların suçluları kanuna saygılı hâle getirecek tekniklerin henüz bulunmadığı, rehabilitasyonun bir hayal olduğu şeklinde bir yaklaşıma doğru evrilmiştir (Dönmezer, 1985: 8-9). Suç ve suçlulukla mücadele konusundaki gelişmeler ile insan hakları konusundaki artan farkındalık suçlu rehabilitasyonuna bakışı da etkilemiş, günümüzde suçun cezalandırılması konusundaki tarihsel süreç öç alma, hapsetme ve reformasyon süreçlerinden geçerek suçluların toplumla yeniden bütünleştirilmesi aşamasına ulaşmıştır (Işıktaç, 2013: 629).

Bu noktada suçlu rehabilitasyonu ile terörist rehabilitasyonu arasında farkın ayırt edilmesi gerekmektedir. Her ne kadar terörizme dayanak teşkil eden eylemler çeşitli kanunlarda suç olarak tanımlanmış ise de terörizm suçunu işleyenler ile diğer suçluların rehabilite edilmesi

arasındaki fark gözetilmelidir. Terör eylemlerini, ekonomik amaçlar güden organize suçlar ile kişisel motivasyonlarla işlenen klasik suçlardan ayıran “siyasal saik” unsuru dikkate alındığında, teröristlerin rehabilitasyonu sürecinin kendine has özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır. Işıқтаç’ın (2013: 630-631) belirttiği gibi, kişilerin yeniden suç işleme risk durumlarının dikkate alınması, orta ve yüksek risk grubunda yer alanların özel takip edilmesi gerekmektedir. Gunaratna (2011: 78), ruhani ve örgütsel liderleri “yüksek”, çoğunluğu oluşturan ideolojik ve operasyonel açıdan aktif teröristleri “orta”, aktif ve pasif destekçilerin “düşük” risk grubunda tasnif edilebileceğini, böylece rehabilitasyon programlarının daha etkin olacağını ileri sürmektedir. Dönmezer’in (1985: 9-10) bu konuda dikkate çektiği iki husustan ilki rehabilite edilmeyen bir teröristin salıverme sonrası yaratacağı tehdit, diğeri ise cezaevinde yaratacağı muhtemel sorunlarla birlikte rehabilite sürecindeki diğer suçluları olumsuz yönde etkileme potansiyelidir.

Kavramsal açıdan muğlak noktaları ortadan kaldırmak için rehabilitasyon ve ilişkili olarak kullanılan “yeniden topluma kazandırma” veya “bütünleşme” (*reintegration*), “çözülme” (*disengagement*) ve “radikalleşmeden dönüş” (*deradicalisation*) ve toplumsal katılım (*community engagement*) kavramlarının tanımlarını gözden geçirmek yararlı olacaktır. Eski Türk hukuk metinlerinde çoğunlukla ıslah ve tretman olarak kullanılan suçlu rehabilitasyonu “Mahkûmun ruhî, aklî ve fizik sağlığını muhafaza etmek veya iyileştirmek, suçlunun ilerlemesini ve sosyal bütünleşmesini sağlayacak faaliyetlere yönelmesini teşvik etmek, suçluluğu terk ederek sosyal yönden sorumlu bir hayat sürmesini temin etmek için eldeki imkânları bir araya getirmek üzere yapılan bütün girişimlerden oluşur.” (Dönmezer, 1985: 12-13). Rehabilitasyon, bireyin tekrar suç işleme ihtimalini azaltmak niyetiyle, bireyin suçlu davranışının sebebi olduğuna inanılan özelliklerini (tutumlar, bilişsel beceriler ve süreçler, kişilik veya ruh sağlığı, sosyal, eğitim ve mesleki beceriler) değiştirmeyi amaçlayan özel maksatlı ve planlı bir müdahaledir (akt. Veldhuis, 2012: 2). “Yeniden topluma kazandırma” veya “bütünleşme” ise serbest bırakıldıktan sonra bireyin kanunlara uyumlu bir hayat sürdüğü ve genel olarak toplumda yararlı işlevde bulunan tutum ve davranışlar edindiği, topluma güvenli bir geçiş olarak ifade edilebilir (Veldhuis, 2012: 2). Birey ve kolektif seviyede görülen “çözülme” (*disengagement*) ve “radikalleşmeden dönüş” (*deradicalisation*) arasında da farklılık vardır. “Çözülme”, bireylerin şiddet yöntemlerini azalttıkları ve son verdikleri davranışsal değişime işaret eder. Kısmi olabilen çözülme, şiddetten tamamen uzaklaşılmasını gerektirmez. “Radikalleşmeden dönüş” ise psikolojik ve bilişsel bir süreçtir; bireyin anlayışında ve inançlarında kökten bir değişime tanıklık edilir. “Çözülme”, sadece davranışın değil inancın da değişimini gerekli gören “radikalleşmeden dönüşü” içerebilir veya içermeyebilir. Bu iki sürecin yan yana ilerlemesi de gerekmez. Bireyler psikolojik süreçte şiddetten vazgeçerken, çeşitli nedenlerle şiddet hareketlerinde aktif hâlde kalabilirler (Björge ve Horgan, 2009). Tutuklu iken radikalleşmenin tersi rehabilitasyon olarak ifade edilebilirken, tutukluluk sonrası radikalleşmenin tersi ise “toplumsal katılım” (*community engagement*) olarak tanımlanabilir (Gunaratna, 2009: 155).

Terörist rehabilitasyonu kavramının tarihsel kökleri 20. yüzyıl ortalarında Yunanistan, Malaya ve Kenya’ya dayandırılabilir. Yunan İç Savaşı’nda (1946-1949) hükûmete karşı geldiği için indoktrinasyon amacıyla Makronisos adasına sürülen komünistler ve solcular ile Britanya

kontrolündeki Malaya (1948-1951) ve Kenya'daki (1952-1960) kalkışmalara uygulanan rehabilitasyon programları bu alandaki ilk örneklerdir (Gunaratna vd., 2011: 3-4).

Ulusal alanyazında ilk kez Sulhi Dönmezer tarafından 1985 yılında "Teröristlerin Rehabilitasyonu" başlıklı bir tebliğe konu olan kavram, o tarihten günümüze, 2019 yılı itibarıyla henüz bir teze veya makaleye konu olamamıştır (TR Dizin, 2019; YÖK Ulusal Tez Merkezi, 2019). Kavramın uluslararası alanda terörizm araştırmalarına konu olması ise görece yakın bir geçmişe dayanmaktadır. 11 Eylül Saldırıları ile birlikte terörizm tehdidinin küresel bir boyuta evrilmesinden sonra, terörist örgütlerle mücadelede uygulamaya konulan sert tedbirlerin yeterli etkiyi göstermemesi birey seviyesinde radikalleşmeyle mücadele ve terörist rehabilitasyonu gibi konuların gündeme alınmasına yol açmıştır. Terörist rehabilitasyonu konusunda, Siyasal Şiddet ve Terörizm Araştırma Merkezi ile Dinî Rehabilitasyon Grubu tarafından, 24-26 Şubat 2009 yılında Singapur'da düzenlenen "Terörist Rehabilitasyonu Hakkında Uluslararası Konferans"ⁱⁱⁱ akademik anlamda kapsamlı tartışmalara ev sahipliği yapmıştır (Gunaratna vd., 2011).

3. TERÖRİST REHABİLİTASYONU VE RADİKALLEŞMEDEN DÖNÜŞ: BİR MODEL ÖNERİSİ

Radikalleşme ve terörizme giden süreç konusunda yapılan birçok araştırma; bireylerin motivasyon kaynağına göre farklılık gösteren, iç ve dış dinamiklerin etkili olduğu, şiddet eğiliminin ve kullanımının zaman içerisinde aşama aşama artış gösterdiği konusunda ortak noktalar içermektedir. Şiddet içeren radikalleşmeye ve terörizme giden yol; başlangıç, örgüt içi, cezaevi ve tahliye sonrası olmak üzere dört safhaya ayrılabilir (Avcı, 2020: 437). Bu yaklaşım çerçevesinde radikalizmle mücadele de bu safhalar için özel geliştirilmiş tedbirlerle yürütülebilir. Henüz şiddete başvurmamış radikal bireyler için önleyici tedbirler kullanılabilirken, teröristlere ve şiddet içeren radikallere yönelik CAS çerçevesinde rehabilitasyon ve radikalleşmeden dönüş programlarının uygulanması gerekir. Radikalleşmenin veya şiddet içeren radikalleşmenin zaman içerisinde farklı etkenlerle beslenerek oluştuğu dikkate alındığında, mücadelenin radikalleşmenin derecesi oranında ve makro stratejilerle desteklenen mikro düzeyde kişiye özel geliştirilen tedbirlerle yürütülmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bir diğeri önemli husus ise ilgili bütün aktör ve kurumların mücadele sürecine dâhil edilmesi konusundaki zorunluluktur.

Şekil-1'de dört aşamadan oluşan radikalleşmeden dönüş ve terörist rehabilitasyonu süreçlerine odaklanan bir model görülmektedir. Modeldeki safhaların keskin sınırları yoktur; bireylerin başlangıçtan itibaren ya da herhangi bir safhada sürece dâhil olarak radikalleşebilecekleri veya radikalleşmeden döndürülebilecekleri ileri sürülmektedir. Örneğin; ilk safhada bireysel ve çevresel etkenlerle veya daha sonra örgüt içinde radikalleşme olabileceği gibi, cezaevinde veya tahliye sonrasında radikalleşme veya radikal fikirlerin şiddete ve terörizme evrilmesi olasıdır. Bu nedenle, radikalleşmeden dönüş ve terörist rehabilitasyonu programları her aşamadaki özel duruma uygun olarak geliştirilmek zorundadır.

ⁱⁱⁱ *International Conference on Terrorist Rehabilitation (ICTR), 24-26 February, Singapore, 2009, International Centre for Political Violence and Terrorism Research (ICPVTR) and Religious Rehabilitation Group (RRG).*

Şekil-2 Radikalleşmeden Dönüş ve Terörist Rehabilitasyonu Süreci

Radikalleşme Başlangıcı

Başlangıçta radikalleşme evresi, ideolojik (sağ, sol) veya anarşist, dinî veya etnik motivasyon temelinde ortaya çıkmaktadır (Muro, 2016). Bu süreç motivasyona göre farklılıklar sergileyebileceği gibi benzer özellikler de taşıyabilir. Dolayısıyla mücadele strateji ve yöntemleri öncelikle motivasyonun kaynağına göre tasarlanmalıdır.

Radikal eylem ve hareketlerin ideoloji ve amaçlar ile grup içi ve dışı dinamiklerin birleşmesi ve son olarak şiddetin araçsallaştırılması neticesinde terörizme dönüşmesi mümkündür (Kurum ve Avcı, 2018: 65-66). Şiddet içeren radikalleşme veya terörizm bireysel veya grup içi süreçlerin sonucunda görülebilir. Genellikle cemaat, yurt, öğrenci toplulukları, düşünce kulüpleri ve dernekler gibi yasal veya yasal görünümlü gruplar bu süreçlerde etkin rol oynarlar. Devşirme sürecindeki bireylerin zor kullanma ve gözaltına alma gibi kolluk tedbirlerine maruz kalması özellikle arzu edilir. Güvenlik kuvvetleri ile karşı karşıya gelen bireyin düşmanca tutum ve davranış sergilemesi sağlanır. Böylece aşamalı radikalleşme (*slippery slope*), şiddet eşiğinin aşılması ve nihayetinde şiddetin meşru gösterilmesi sağlanabilir. Öte yandan DEAŞ^{iv} (Irak ve Şam İslam Devleti, *ed-Devlet'ül İslâmiyye fi'l Irak ve 'ş Şam*) sonrası süreçte sıkça görülen “kendi kendine terörist”^v olaylarında, bireyin özellikle sosyal medya üzerinden ve kişisel nedenlerle radikalleştikten sonra kendi rızasıyla bir örgüte katılarak veya katılmaksızın terörist eylemler gerçekleştirebildiğine şahit olunmaktadır.

Başlangıç aşamasında radikalleşme ile mücadele; devletlerin önleyici kolluk hizmetleri çerçevesinde veya eğitim ve öğretim kurumlarında yürütülmektedir. Toplumdaki risk gruplarının belirlenmesi de bu süreçte hayati önem taşımaktadır. Önleyici istihbari faaliyetleri (*İnsan istihbaratı, teknik istihbarat, açık kaynak istihbaratı, sosyal medya istihbaratı*), şiddet içeren eylemlerde bulunma potansiyeli olan birey ve grupların takibi, suç önlemede sıkça uygulama alanı bulan Topluluk Destekli Kolluk, Problem Odaklı Kolluk ve İstihbarat Odaklı Kolluk (*Intelligence-led policing*) gibi (Weisburd ve Braga, 2019) CAS dışındaki bazı yaklaşımların kullanılması da etkili yöntemler olarak sıralanabilir.

Örgüt İçi Radikalleşme

Örgüt içi radikalleşme sürecinde, örgüte katılan bireyin aile ve sosyal çevre ile olan bağlarının koparılması en önemli yöntemlerden biridir. Öte yandan devşirilen bireyin silahlı eylemlere

^{iv} Irak ve Şam İslam Devleti veya IŞİD terör örgütü, Arapça kısaltmasının okunuşundaki harflerin Latin alfabesine aktarılması sonucu alanyazında DAİŞ, DAEŞ veya DEAŞ isimleriyle anılmaktadır. Bu çalışmada DEAŞ kullanımı tercih edilmiştir.

^v İngilizce alanyazında, herhangi bir örgüt bağlantısı veya ilişkisi olmadan radikalleşen bireyler tarafından gerçekleştirilen terörist eylemleri açıklamak üzere “*Lone Wolf*” terörizmi kavramı kullanılmaktadır. Türkçe bazı yayınlarda bu kavrama karşılık “Yalnız Kurt” terörizmi kullanıyor ise de “kendi kendine terörist” teriminin daha açıklayıcı olduğu düşünülmektedir.

katılımının sağlanarak, suç işlediği gerekçesiyle güvenlik kuvvetlerince aranan bir şahıs durumuna dūřürölmesi örgütten kopmaların engellenmesi için sıkça kullanılan bir yöntemdir. Örgüt içi aidiyet duygusu ile lidere bağlılığın geliştirilmesi de bu süreçte dikkat çeken yöntemler arasında sayılabilir. Özellikle aile ve sosyal çevre ilişkileri zayıflatılarak enformel sosyal kontrolün etkisinden uzaklaştırılan bireyin örgüte bağlılığı da güçlendirilmiş olacaktır.

Buna karşılık, terörist örgüte katılan bireyin ailesi ve suça karışmamış arkadaşları vasıtasıyla ikna edilerek devlete teslim olmasının sağlanması; ceza indirimi, af, etkin pişmanlık veya tanık koruma gibi yasal düzenlemelerle güvenceler verilmesi, terörist örgütün etnik, dinî veya ideolojik söylemine karşı bir söylem geliştirilmesi radikalleşme ile mücadelede etkili araçlar arasında sayılabilir. İçişleri Bakanlığının, 2016-2020 döneminde kolluk kuvvetlerince yürütölen ikna çalışmaları sonucunda 832 teröristin örgütten ayrıldığı, ikna ve teslim yoluyla örgütten ayrılan sayının ise 1.856'ya ulaştığı yönündeki açıklamaları (İçişleri Bakanlığı, 2020) bu tedbirlerin önemine işaret etmektedir.

Cezaevi Süreci

CAS, bireyin özgürlüğünün kısıtlandığı andan itibaren devreye girmektedir. Kolluğun gözaltı işlemi ile başlayan bu süreçte radikalleşmenin önlendiği, tohumlarının atıldığı veya teşvik edildiği doğru veya hatalı uygulamalar görölebilmektedir. Terörizmle mücadelede cezaevi sürecindeki en yaygın hata ise tutuklanan veya hüküm giyen teröristin mücadele dışında bırakılmasıdır. Çünkü cezaevi koşulları teröristlere dinî, etnik veya ideolojik eğitimler sunma potansiyeline sahip olabilir. Bu durumun hem terör suçundan cezaevinde bulunanlar hem de cezaevinde radikalleşen diğer suçlular açısından etkileri vardır (Veldhuis, 2012: 3). Dinî radikalleşme bağlamında 1970 ve 1980'lerde Mısır'daki cezaevlerinde tutulan ılımlı İslamcılarının durumu dikkat çekicidir. Örneğin; ılımlı bir cihat savunucusu ve hükümet karşıtı bir kişi olan Ayman El-Zevahiri Mısır'da cezaevinde kaldığı üç yıl içerisinde uç bir militan olmakla kalmamış, örgüte eleman kazandırmak için de çaba sarf etmiştir (Stracke, 2007: 7). Türkiye örneğinde, özellikle 1990'ların sonunda terör suçlarından tutukluların ve hükümlülerin bulunduğu cezaevlerinde idarenin kontrolü sağlayamadığı, cezaevlerinin bazı terörist örgütler için okul işlevi görmeye başladığı iddiaları gündeme gelmiştir. Bunun üzerine güvenlik kuvvetlerince cezaevlerinde "Hayata Dönüş" adı verilen ve kamuoyunda uzun süre tartışılan operasyonlar gerçekteştirilmiştir (CNN Türk [web], 2019).

Gunaratna (2011: 69-70) dinî, psikolojik, sosyal ve mesleki olmak üzere dört tür rehabilitasyon olduğunu belirtmektedir. Psikolojik, mesleki, sosyal çevre ve aileye yönelik rehabilitasyon kişinin zihnini ve kalbini değiştirme potansiyeline sahip olsa da dinî rehabilitasyon en etkili tür olduğu ileri sürölmektedir. Tutukluluk sonrası travma yaşayan aile ve çocukları da hedef alma yönüyle ayrı bir önem taşıyan sosyal rehabilitasyon ise aile bireylerinin uç gruplardan uzak tutulması bakımından hassasiyet taşımaktadır. Tutuklu ve mahkumların yeniden toplumla bütünleşmesinde çok önemli olan mesleki rehabilitasyon ise bireylere kazandırılan birtakım yeteneklerin terörist örgütlere katkı sağlama potansiyeli nedeniyle özenle yürütölmesi gereken bir süreçtir (Gunaratna, 2011: 71-73). Bir takım iş gruplarının geri dönüşlerde terörist örgütlere yeni yetenek kazandırma potansiyeline sahip olması bu sürecin en zayıf yönünü oluşturmaktadır.

Cezaevlerinde rehabilite edilmesi amaçlanan hükümlülerin tahliye sonrasında toplumla yeniden bütünleşmeleri amaçlandığından, salıverme için hazırlık süreci önem taşımaktadır. Etkin bir rehabilitasyon ve ceza ıslahı için uygun fiziki tesisler, beslenme, giyinme ve sağlık hizmetleri, dış dünya ile iyi ilişkiler, ahlaki ve dinî yardım, iş bulma, çalıştırma, eğitim ve öğretim, egzersiz ve spor, eğlence imkanları gibi birtakım araçlara ihtiyaç duyulmaktadır (Dönmezer 1997'den akt. Şahin, 2001: 3). Salıverilme için hazırlık işlemlerini yürütecek yetişmiş personel ve idareciler de bu sürecin önemli aktörlerindedir. Tahliye sonrası barınma, iş, sosyal ilişkiler ve özel sorunlara yönelik tedbirler alınırken kişinin terörist örgüte müzahir arkadaş çevresi ile temasının engelleneceği çözümler aranmalıdır. İş kazandırma, meslek veya sanat öğretmenin kişilerin yeniden suç gruplarına ve terörist örgütlere sığınmasını engelleyici rolü olduğu unutulmamalıdır. Mahkûmlara verilecek her türlü eğitimde kişiye uygun programların geliştirilmesi sağlanmalıdır. Cezaevinde sağlanacak çalışma imkanının rehabilitasyona sağlayacağı katkının yanında kişiye ekonomik gelir sağlama gibi önemli bir motivasyon unsuru olduğu unutulmamalıdır.

Tahliye Sonrası Süreç

Cezaevinden kaçış hikayesinin canlandırıldığı Esaretin Bedeli isimli filmde hırsızlık suçundan Shawshank cezaevinde uzunca bir süre kaldıktan sonra şartlı tahliye edilen yaşlı Brooks karakterinin sosyal hayata entegre olamaması ve geleceğe dair hiçbir umudu kalmadığı için bir otel odasında kendini asarak intihar etmesi tahliye sonrası bir mahkûmun yaşayabileceği süreç için ibret vericidir. Bu nedenle Yücel'in (1986: 349) cezalandırmanın tahliye sonrası başladığı yönündeki tespiti çok önemlidir.

Tahliye sonrası süreçte suç türü, yaş ve özel durumlara göre tasarlanacak denetim ve destekleme kapsamındaki koruma ve yardım hizmetleri maddi ve manevi yardım olarak ikiye ayrılmaktadır. Maddi yardım; kalacak yer, iş, ulaşım, giyim ve kendi giderlerini karşılaması amacıyla yeterli miktarda para; manevi yardım ise psikolojik sorunların üstesinden gelinmesi, toplumla bütünleşme, halkın ve kitle iletişim araçlarının yaklaşımları, resmî ve gönüllü kuruluşlarla iş birliğinden oluşmaktadır.

Tahliye edilen terör hükümlülerinin yeniden sosyal hayata tutunmaları diğer suçlularla kıyasla daha zordur. Bu kişilerin yeniden örgütlerin eline düşmemeleri için sıkı bir takip ve koruma sağlanması gerekmektedir. Bu konuda çeşitli kamu kurumları ile sivil toplum kuruluşlarının sorumluluk almaları önemli katkı sağlayacaktır.

4. SONUÇ

Terörizmle mücadelede son yıllarda edinilen tecrübeler, sert tedbirler yerine sorunu kaynağında çözmeyi amaçlayan radikalleşmeden dönüş ve terörist rehabilitasyonu gibi birey seviyesinde ve mikro uygulama gerektiren yöntemleri ön plana çıkarmıştır. Suç bilimi alanında, özellikle suç önleme veya ceza adalet sistemi çerçevesinde edinilen tecrübelerin terörizmle mücadele alanına taşınması elbette mücadeleye yeni bir boyut kazandırmaktadır. Bununla birlikte terörizmle mücadeleyi destekleyici mahiyetteki terörist rehabilitasyonu, yeniden topluma kazandırma, çözümler, radikalleşmeden dönüş ve toplumsal katılım gibi kavramların çok iyi anlaşılması ve uygulanması gerekmektedir. Mükerrer suçluluk konusundaki kötümser veriler

ile serbest bırakılan eski teröristlerin bir kısmının yeniden örgütlere katıldıkları yönündeki bilgiler sürecin ne kadar hassas yönetilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Teröristlere yönelik başarılı bir rehabilitasyon programının bütüncül bir yasal mevzuata, ceza adalet sisteminin tüm organları başta olmak üzere sorumlu ve destekleyici kurum ve kuruluşların iyi işleyen bir yapıya sahip olmasına, kurumlar arası ve sivil toplumla sıkı bir iş birliği ve koordinasyona ihtiyacı vardır. Bunlardan daha önemlisi ise siyasal motivasyonla kendini bir davaya adayan hükümlünün rızasının alınması ve soruşturmanın başladığı andan itibaren hükümlünün salıverilip yeniden topluma dönerek yeni bir hayat kurma süreci dâhil, kamu kurumları ile sivil toplumun birlikte yürüttüğü özel programların uygulanması gerekmektedir. CAS'ın henüz devreye girmediği radikalleşmenin başlangıç aşamasında ise aileler başta olmak üzere, eğitim ve öğretim kurumları ile kolluk kuvvetlerinin önleyici tedbirlerinin bireylerin radikal düşünce ve davranışları üzerinde ikna edici bir etkisi olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Alexander, Y. (2002). *Combatting Terrorism: Strategies of Ten Countries*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Avcı, E. (2020). Ceza Adalet Sistemi Çerçevesinde Şiddet İçeren Radikalleşmeyle Mücadele: Terörist Rehabilitasyonu ve Yeniden Topluma Kazandırma, *Uluslararası Güvenlik Kongresi: Yöntem, Kuram, Uygulama, Bildiri Kitabı*, Ankara, 19-20 Eylül 2019, 457-472.
- Bandura, A. (1998). Mechanisms of Moral Disengagement, Walter Reich (Ed.), *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, Washington, Woodrow Wilson Center Press, 161-191.
- Bjørger T. ve Horgan, J. (2009). *Leaving Terrorism Behind: Individual and Collective Disengagement*. London, Roudlegde.
- Borum, R. (2011). Radicalization into Violent Extremism II: A Review of Conceptual Models and Empirical Research, *Journal of Strategic Security*, Cilt 4, Sayı 4, 37-62.
- CNN Türk İnternet Sitesi. "Hayata Dönüş Operasyonu'nu yöneten Albay ilk kez konuştu", 11 Aralık 2018, <https://www.cnnturk.com/turkiye/hayata-donus-operasyonunu-yoneten-albay-ilk-kez-konustu> Erişim tarihi: 16 Eylül 2019.
- Crenshaw, M. (2003). The Causes of Terrorism, Charles W. Kegley (Ed.), *The New Global Terrorism, Characteristics, Causes, Controls*, New Jersey, Prentice Hall, 92-105.
- Crenshaw, M. (2010). Introduction. *The Consequences of Counterterrorism*. Martha Crenshaw (Ed.), New York, The Russell Sage Foundation.
- Crelinsten, R. (2014). Perspectives on Counterterrorism: From Stovepipes to a Comprehensive Approach. *Perspectives on Terrorism*, Cilt 8, Sayı 1.
- Cronin, A.K. ve Ludes, J. M. (2004). *Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy*. Washington, Georgetown University Press.

- Çetin, A. Türkiye'deki Cezaevlerinin Durumu, *Jandarma Dergisi*, Sayı 110, Haziran 2006, 20-24.
- Demir, C. K. (2017). *Sebeplerinden Mücadele Yöntemlerine Etnik Ayrılmış Terörizm: PIRA, ETA, PKK*. Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık.
- Doosje, Bertjan, Moghaddam, F.M., Kruglanski A.W., Wolf A., Mann L. ve Feedes A.R. (2016). Terrorism, Radicalization and Deradicalization, *Current Opinion in Psychology*, Cilt 11, 79-84.
- Dönmezer, S. (1985). Teröristlerin Rehabilitasyonu. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 51(1-4), 3-21.
- Fathali M. (2005). The Staircase to Terrorism, *American Psychologist*, Cilt 60, Sayı 2, 2005, 161-169.
- Ganor, B. (2005). *The Counter-Terrorism Puzzle: A Guide for Decision Makers*. New Brunswick, Transaction Publishers.
- Gunaratna, R. (2009). The Battlefield of the Mind: Rehabilitatiog Muslim Terrorists. UNISCI Discussion Papers, No.21, 148-163.
- Gunaratna, R. (2011). Terrorist rehabilitation: a global imperative, *Journal of Policing, Intelligence and Counter Terrorism*, Cilt 6, Sayı 1, 65-82.
- Gunaratna, R., Jerard J. ve L. Rubin, (2011). *Terrorist Rehabilitation and Counter-Radicalisation*, Routledge, New York.
- Hoffman, B. (1985). The Prevention of Terrorism and Rehabilitation of Terrorists: Some Preliminary Thoughts, The Rand Paper Series.
- Hukukihaber Internet Sitesi. Halit Ayar'ı cezaevinden izinli çıktığı gün öldürmüş!, <https://www.hukukihaber.net/gundem/halit-ayar-i-cezaevinden-izinli-cikti-gun-oldurmus-h432311.html> Erişim tarihi: 11 Eylül 2019.
- Işıktaç, Y. (2013). Ceza Adaleti Açısından Hapis Cezası ve Rehabilitasyon İlişkisi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 71, Sayı 1, 625-638.
- İçişleri Bakanlığı. (2020). "Terörle Mücadelede İlk Kez Tünelin Ucuna Bu Kadar Yaklaştık", <https://www.icisleri.gov.tr/bakanimiz-sn-soylu-terorle-mucadelede-ilk-kez-tunelin-ucuna-bu-kadar-yaklastik> Erişim tarihi: 01 Aralık 2020.
- Kurum, M. ve Avcı, E. (2018). Radikalizm ve Aşırıçılıktan Terörizme: Siyasal Şiddetin Araştırılması, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Cilt 14, Sayı 28, 37-88.
- Martinson, R. (1974). What works? Questions and Answers about Prison Reform, *The Public Interest*, Vol.34.

- Muro, D. (2016). What Does Radicalisation Look Like? Four Visualisations of Socialisation into Violent Extremism, *Notes Internacionals CIDOB 163*, December. https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/notes_internacionals/n1_163/what_does_radicalisation_look_like_four_visualisations_of_socialisation_into_violent_extremism
- Sprinzak, E. (1998). The Psychopolitical Formation of Extreme Left Terrorism in a Democracy: The Case of the Weathermen, Walter REICH (Ed.), *Origins of Terrorism: Psychologies, Ideologies, Theologies, States of Mind*, Washington, Woodrow Wilson Center Press, 65-85.
- Stern, J. (2010). Deradicalization or Disengagement of Terrorists: Is It Possible?, *Future Challenges in National Security and Law*, Peter Berkowitz (Ed.), <http://www.futurechallengesessays.com> (Erişim tarihi: 06.09.2020).
- Steven, G. C. S. ve R. Gunaratna. (2004). *Counterterrorism: A Reference Handbook*. ABC-CLIO, Santa Barbara.
- Stracke, N., (2007). Arab Prisons: A Place for Dialog and Reform. *Perspectives on Terrorism*, 1(4), 7-11.
- şahin, C. (2001). Tahliye Öncesi ve Sonrası Hükümlüye ve Eski Hükümlüye Yardım”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Haziran-Aralık 2001, 5(1-2), 112-143.
- Taşdemir, F. (2006). *Uluslararası Terörizme Karşı Devletlerin Kuvvete Başvurma Yetkisi*. Ankara, USAK Yayınları.
- Thornton, T.P. (1964). Terror as a Weapon of Political Agitation, Herry Eckstein (Ed.), *Internal War: Problems and Approaches*, The Free Press, New York, 71-99.
- TR Dizin, <https://trdizin.gov.tr> Erişim tarihi: 20 Ekim 2020.
- United Nations, https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners.pdf Erişim tarihi: 17 Mayıs 2019.
- Veldhuis, T. Designing Rehabilitation and Reintegration Programmes for Violent Extremist Offenders: A Realist Approach. *International Center for Counter Terrorism*, The Hague, March 2012.
- Weisburd, D. ve A.A. Braga. (2019). *Police Innovation: Contrasting Perspectives*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Wilkinson, P. (1977). *Terrorism and the Liberal State*. London, The Macmillan Press.
- Winn A.K. (2009). Can Gitmo's Terrorists be Rehabilitated? 29 Haziran 2009 <https://www.rand.org/blog/2009/06/can-gitmos-terrorists-be-rehabilitated.html> Erişim tarihi: 01 Ekim 2019.
- Yücel M.T. (1986). *Kriminoloji, Suç ve Ceza*, Ankara, Adalet Teşkilâtını Güçlendirme Vakfı Yayını.

Yükseköğretim Kurumu Başkanlığı Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/> UlusalTezMerkezi/
Erişim tarihi: 08 Mayıs 2019.

5275 Sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazına Dair Kanun,
<https://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.Aspx?MevzuatKod=1.5.5275&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=ceza%20ve%20güvenlik%20tedbirlerinin&Tur=1&Tertip=5&No=5275>
Erişim tarihi: 08 Mayıs 2019.

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

TÜKETİCİLERİN ÇEVRE KONUSUNDAKİ DUYARLILIĞINA YÖNELİK REKLAMLARIN HUKUKİ AÇIDAN İNCELENMESİ

LEGAL REVIEW OF ADVERTISEMENTS FOR THE ENVIRONMENTAL SENSITIVITY OF THE CONSUMERS

Esin GÜRBÜZ GÜNGÖRⁱ

Öz

Bu çalışmada tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığına yönelik reklamlar, tüketicinin korunması ve haksız rekabet hükümleri bakımından incelenmiştir. İlgili mevzuat, yargı kararları, Reklam Kurulu kararları ve özdenetim kurullarının kararları incelenerek çevre duyarlılığına yönelik reklamların hukuka uygunluğuna ilişkin koşullar ortaya konulmuştur. “Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği” tüketicilere yönelik her türlü ticari reklam ile haksız ticari uygulamaya ilişkin kurallar içermektedir. Yönetmeliğin 17. maddesinde çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlara ilişkin düzenlemeler yer almaktadır. Bu maddede reklamların “tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek biçimde yapılamayacağı” düzenlenmiştir. Bu hükmün kaynağı Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın D1 maddesidir. Bir reklamın tüketicinin çevre duyarlılığına yönelik içerik taşıması bu reklamı hukuka aykırı yapmaz; ancak reklamda kullanılan ifadeler duyarlılığın istismarı niteliğindeyse hukuka aykırı kabul edilir.

Anahtar Kelimeler: Tüketicinin Çevre Duyarlılığı, Çevreye İlişkin Beyanlar İçeren Reklam, Ticari Reklam

Abstract

In this study, advertisements for the environmental sensitivity of consumers were examined in terms of protection of the consumer and unfair competition provisions. The relevant legislation, judicial decisions, decisions of the Advertisements Board and the decisions of the self-regulatory boards were examined and the conditions regarding the compliance of advertisements for environmental sensitivity with the law have been determined. The "Commercial Advertising and Unfair Commercial Practices Regulation" contains rules regarding all kinds of commercial advertisements for consumers and unfair commercial practices. In the 17th article of the Regulation, there are regulations regarding advertisements that contain statements regarding the environment. In this article, it is regulated that advertisements should be so framed as not to abuse consumers' concern for the environment or exploit their possible lack of environmental knowledge. The source of this provision is Article D1 of "ICC Advertising and Marketing Communications Code". The fact that an advertisement contains content that is sensitive to the environment of the consumer does not make this advertisement illegal. However, if the use of expressions in the advertisement is an abuse of sensitivity, it is considered illegal.

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, Ticaret Hukuku Anabilim Dalı, esin.gurbuz.gungor@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5065-3080

Keywords: *Consumers' Concern for the Environment, Environmental Advertising Claims, Commercial Advertisement*

GİRİŞ

İnsanların ve canlıların yaşamını gelecek nesillerde de sürdürmesi, doğanın korunarak doğadan elde edilecek temel gereksinimlerin karşılanmasıyla mümkündür. Çevreyi koruma bilincinin artmasıyla birlikte, çevreye ilişkin kavram ve ibarelerin ürünlerde veya reklamlarda kullanılmasının tüketiciler üzerinde telkin edici etkisi görülmeye başlamıştır. Çevre koruma odaklı reklamların telkin edici etkisinin yanında tüketicinin çevreye duyarlılığından faydalanılarak sömürülmesi ve yanıltılması tehlikesi de vardır.

Tüketici ve çevre kurumları tarafından, tüketicilerin çevreye zarar veren ürünlere nazaran çevre ve sosyal sorumluluk kriterlerine uygun ürünleri ve hizmetleri tercih etmeleri gerektiği belirtilmektedir. Ancak çevreye ilişkin bazı etiket ve ibareler, çevre korumaya yönelik kriterleri yerine getirmeksizin işletmelerce tüketicinin çevre duyarlılığından faydalanmak için kullanılabilir. Bu nedenle tüketicilerin hangi etiketlerin çevre kriterlerini yerine getirdiği, çevreye ilişkin kavramların ne anlama geldiği konusunda bilinçli olması gerekir. Özellikle işletmelerin kendi çıkardıkları çevre etiketleri hakkında yeterince bilgilendirme yapılmadığı için tüketiciler tarafından yetkili kurumlarca verilen etiketlerle karıştırılmaktadır.

Tüketicilerin duygu ve zaaflarını istismar eden veya gerçeğe aykırı beyanlara dayanan reklamlar, hukuka aykırı reklamlardır. Çevrenin korunmasına ilişkin olumlu katkısı olmamasına rağmen tüketicilerin çevre bilincinden ve çevreye ilişkin duyarlılığından yararlanmaya yönelik reklamlar da bu kategoriye girer. Çevreye ilişkin beyanları aldatıcı olan veya tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını veya bilgi eksikliğini istismar eden reklamlar bir yandan tüketicinin korunması bir yandan da haksız rekabet kurallarıyla bağlantılıdır. Tüketicilerin aldatıcı ve istismar edici reklamlara karşı korunmasına ilişkin düzenlemeler, 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 61. ve 63. maddelerinde yer almaktadır¹. Çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamların haksız rekabet bakımından değerlendirilmesi için 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun² 54. ve 55. maddeleri ile 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun³ 57. maddesi uygulanmaktadır.

“Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği”nin 17. maddesinde çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlara ilişkin düzenlemeler yer almaktadır⁴. Bunlardan birisi de reklamların “tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek biçimde yapılamayacağına” ilişkin düzenlemedir. Çevreye ilişkin reklamlarda, kişinin kendi sağlığına ve çevrenin durumuna yönelik endişe ile gelecek nesillere yönelik sorumluluk duygusu gibi duygusal alanlara yönelme söz konusu olur. Eğer içeriğinde yanıltıcı hususlar varsa aldatıcı reklam kategorisine de dahil olabilir.

Bu çalışmada tüketicilerin çevre duyarlılığına yönelik reklamlar, tüketicinin korunması ve haksız rekabet hükümleri bakımından incelenmiştir. “Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği”nin 17. maddesindeki hüküm ile konuyla ilgili diğer hükümleri, Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın

¹ RG, 28.11.2013/28835

² RG, 14.02.2011/27846

³ RG, 04.07.2011/27836

⁴ RG, 10.01.2015/29232. Çalışmada bundan sonra kısaca “Ticari Reklam Yönetmeliği” olarak anılacaktır.

D1 maddesindeki hüküm, Türk Ticaret Kanunu'ndaki haksız rekabet hükümleri incelenmiş ve Avrupa Birliği hukuku ile Alman hukukundaki hükümlerle karşılaştırılmıştır. Konuya ilişkin yargı kararları, Reklam Kurulu kararları, özdenetim kurullarının kararları incelenerek çevre duyarlılığına yönelik reklamların hukuka uygunluğuna ilişkin koşullar belirlenmiştir.

1. ÇEVREYE İLİŞKİN BEYANLAR İÇEREN REKLAM KAVRAMI VE TÜRLERİ

1.1. Ticari Reklamın Tanımı

İşletmeler ürettikleri mal veya hizmetlerini tanıtmak, alıcıları etkilemek ve satın almaya teşvik etmek, işletmeleri ve markaları için olumlu bir imaj oluşturmak, rekabet edebilmek, tanınır olmak ve akılda kalmak için reklamlardan yararlanırlar. Reklamlarda en büyük hedef kitle tüketicilerdir. İşletmeler özellikle kitle iletişim araçlarıyla yaptıkları reklamlar sayesinde çok fazla tüketiciye ulaşabilmektedir.

Ticari reklam en genel tanımıyla, bir işletmenin mal ve hizmetlerini tanıtmak, mevcut veya potansiyel müşterilerini etkilemek için yaptığı bir iletişim (mesajın iletilmesi) çeşididir (Loeffler, 2001: 1)⁵. Ticari reklam, tüketicileri bir mal veya markanın varlığı hakkında uyarmak ve mala, markaya, hizmete ve kuruma olumlu bir tutum yaratmak amacıyla göze ve/veya kulağa seslenen mesajların hazırlanması ve bu mesajların ücretli araçlarla yayınlanması olarak da tanımlanabilir (Yavuz, 1995: 42).

Mevzuatta ticari reklamın tanımına ilişkin birçok düzenleme yer almaktadır. 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 61. maddesinin 1. fıkrasında ve Ticaret Bakanlığı'nın Tüketicinin Korunması Hakkında Kanuna dayanarak çıkardığı Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği'nin 4. maddesinin 1. fıkrasının n) bendinde ticari reklam "ticaret, iş, zanaat veya bir meslekle bağlantılı olarak, bir mal veya hizmetin satışını ya da kiralanmasını sağlamak, hedef kitleyi oluşturanları bilgilendirmek veya ikna etmek amacıyla reklam verenler tarafından herhangi bir mecrada yazılı, görsel, işitsel ve benzeri yollarla gerçekleştirilen pazarlama iletişimi niteliğindeki duyurular" olarak tanımlanmıştır⁶. Yürürlükten kaldırılan 4077 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un ticari reklamları düzenleyen 16. maddesinde ticari reklamın tanımı yer almıyordu. "Tanımlar" başlıklı 3. maddesinin 1. fıkrasının l) bendinde reklam veren "ürettiği ya da pazarladığı malın/hizmetin tanıtımını yaptırmak, satışını artırmak veya imajını yaratıp güçlendirmek amacıyla hazırladığı, içinde firmasının ya da mal/hizmet markasının yer aldığı reklamları yayınlatan, dağıtan ya da başka yollarla sergileyen gerçek ya da tüzel kişi" olarak tanımlanarak reklamın tanıtım, satışı artırma ve imaj yaratıp güçlendirme amacı düzenlenmişti. Ticari Reklam Yönetmeliği'ndeki "ticari reklam" tanımının yanında reklamın

⁵ Göle, reklamcılığı mal veya hizmetlerin tanıtılması ve satışlarının artırılması yöntemlerinden birisi olarak tanımlamıştır (Göle, 1983 s. 34). Öçal, reklamı talebi yaratmak ve arttırmak için malı topluma tanıtmaya faaliyeti olarak tanımlamıştır (Öçal, 1970: 96).

⁶ Aynı tanım, Reklam Kurulu Yönetmeliği'nin 3. maddesinin 1. fıkrasının ı) bendinde de yer almaktadır (RG, 03.07.2014/29049). Yürürlükten kaldırılan Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair Yönetmeliğin (RG, 14.06.2003/25318) 4. maddesinin h bendinde ticari reklam ve ilan, "mal, hizmet veya marka tanıtmak, hedef kitleyi oluşturanları bilgilendirmek ve ikna etmek, satışını veya kiralanmasını sağlamak ya da arttırmak amacıyla reklam veren tarafından herhangi bir mecrada yayımlanan pazarlama iletişimi niteliğindeki duyuru" olarak tanımlanmıştı. Yönetmeliğin 2. maddesinde, Yönetmeliğin, "içerdikleri sözlü ve yazılı kelimeler, sayılar, görsel sunular, müzik ve ses efektleri dahil olmak üzere her türlü ticari reklam ve ilanı" kapsadığı düzenlenmişti.

yer aldığı mecraya veya reklamı yapılan ürün veya hizmete ilişkin mevzuatta da reklamın tanımları yapılmıştır⁷.

“Resmî İlan ve Reklâmlar ile Bunları Yayınlayacak Süreli Yayınlar Yönetmeliği”nin 6. maddesinin 2. fıkrasında “Satışı artırmak gibi ticarî gayelerle veya bir şeye veya bir fikre rağbet sağlamak gibi maddi ya da manevî bir menfaat temini veya tanıtım maksadıyla gazete ve dergilerde yazı, resim veya çizgilerle yapılan ilânlar, reklâm sayılır.” düzenlemesi yer almaktadır⁸.

195 sayılı “Basın İlan Kurumu Teşkiline Dair Kanun”un⁹ 40. maddesinin 2. fıkrasında ve “Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Reklam Yönetmeliği”nin¹⁰ 3. maddesinin 1. fıkrasının f) bendinde reklam, “bir ürünün, hizmetin, faaliyetin, kurumsal kimliğin sesli, görüntülü veya yazılı olarak tanıtımı” olarak tanımlanmıştır.

Avrupa Sınırötesi Televizyon Sözleşmesi’nin¹¹ 2. maddesinin 1. fıkrasının f) bendinde reklam, “bir ürün veya hizmetin alım, satım veya kiralanmasını geliştirmek, bir amaç veya düşünceyi yaymak veya reklâmcının istediği başka etkileri oluşturmak amacıyla, ücret veya benzer bir karşılık ile iletim zamanında reklâmcıya tahsis edilen kamu duyuruları” olarak tanımlanmıştır. Sözleşme’nin 11. maddesinde, reklamların adil ve dürüst olması gerektiği, yanıltıcı ve tüketicilerin çıkarlarına zarar verecek nitelikte olamayacağı belirtilmiştir.

6112 sayılı “Radyo ve Televizyonların Kuruluşları ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun”un 3. maddesinin 1. fıkrasının z) bendinde ticarî iletişim, “radyo ve televizyon reklamları, program desteklemesi, tele-alışveriş ve ürün yerleştirmeyi de kapsamak üzere, ekonomik bir faaliyette bulunan gerçek veya tüzel kişinin, ürün, hizmet veya imajını, doğrudan veya dolaylı olarak tanıtmak amacıyla tasarlanmış sesli veya sessiz görüntülerin bir ücret veya benzeri bir karşılıkla ya da öz tanıtım amacıyla bir programla birlikte ya da bir program içine yerleştirilerek verilmesi” olarak ve ş) bendinde radyo ve televizyon reklamı, “taşınmazlar, hak ve yükümlülükler dâhil olmak üzere mal veya hizmetlerin teminini teşvik etmek, bir amaç veya düşünceyi yaymak veya başka etkileri oluşturmak amacıyla ticaret, iş, zanaat veya bir meslekle bağlantılı gerçek ve tüzel kişi tarafından, bir ücret veya benzeri bir karşılıkla yapılan her türlü duyuru veya öz tanıtım yayını” olarak tanımlanmıştır¹². Bu tanım Avrupa Birliği’nin aldattıcı reklamlara ilişkin 84/450 AET sayılı Yönergesi’ndeki tanımla benzerlik taşımaktadır. Yönerge’nin 2. maddesinin 1. fıkrasının 1. numaralı bendinde "reklam, taşınmaz mallar, haklar ve yükümlülükler dahil olmak üzere, malların satışını veya hizmetlerin sağlanmasını teşvik etmek amacıyla ticari faaliyet, iş, zanaat veya meslekle bağlantılı olarak yapılan duyurular” olarak tanımlanmıştır¹³.

Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın “tanımlar” bölümünde reklam “çoğunlukla ücret veya benzeri bir bedel karşılığında kitle

⁷ Spor Toto Teşkilat Başkanlığı Reklam Yönetmeliği m. 4; PTT Reklam Yönetmeliği m. 4; Ticari Araçlarda Reklam Bulundurulması Hakkında Yönetmelik m. 4; Tıbbi Cihaz Satış, Reklam ve Tanıtım Yönetmeliği m.4.

⁸ RG, 05.10.2016/ 29848

⁹ RG, 09.01.1961/10702

¹⁰ RG, 26.08.2009/ 27331

¹¹ Sözleşme Türkiye tarafından 07.09.1992 tarihinde kabul edilmiştir. Avrupa Sınırötesi Televizyon Sözleşmesi’nin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun, RG, 07.11.1993/21751

¹² RG, 03.03.2011/27863

¹³ Council Directive 84/450/EEC of 10 September 1984 relating to the Approximation of the Laws, Regulations and Administrative Provisions of the Member States Concerning Misleading Advertising, OJ L 250, 19/09/1984, 17-20

iletişim araçlarıyla yapılan her türlü pazarlama iletişimi” olarak tanımlanmıştır. Aynı bölümde pazarlama iletişimi “reklamın yanı sıra satış promosyonu, sponsorluk ve doğrudan pazarlama ve dijital pazarlama iletişimi gibi doğrudan veya reklam verenler adına ürünleri tanıtmak veya tüketicilerin davranışlarını etkilemek için yapılan her türlü iletişim yöntemi” olarak tanımlanmıştır (ICC, 2018: 8).

Ticari reklamın tanımına ilişkin Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’un 61. maddesinde ve diğer mevzuatta yer alan düzenlemeleri incelediğimizde ticari reklamın unsurları, ürünün, hizmetin, faaliyetin veya işletmenin tanıtımı; bu tanıtımın bir mecrada yayımlanması; reklam verenin açıklanması şeklinde sayılabilir.

Mevzuattaki ticari reklamla ilgili tüm tanımlarda tanıtım unsuru yer almaktadır. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’un 61. maddesi ile Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği’nin 4. maddesindeki tanımda “ticaret, iş, zanaat veya bir meslekle bağlantılı olarak” “pazarlama iletişimi” kavramları kullanılmıştır. Bu tanıtımın yapılma amaçları da “bir mal veya hizmetin satışını ya da kiralanmasını sağlamak, hedef kitleyi oluşturanları bilgilendirmek veya ikna etmek” şeklinde tanımda yer almaktadır. Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 4. maddesinin 1. fıkrasının m) bendindeki “reklam veren” kavramının tanımında “ürettiği ya da pazarladığı malın veya hizmetin tanıtımını yaptırmak, satışını artırmak veya marka algısını güçlendirmek amacıyla” şeklinde düzenleme yer almaktadır.

Ticari olmayan reklamlarda tanıtım, bir düşüncüyü yaymak, kamuoyu oluşturmak, dernek veya vakıf gibi ideal amaçlı bir kuruluşu tanıtmak, destek çağrısı yapmak gibi amaçlarla yapılır. Çevre duyarlılığına yönelik içerik, ticari olmayan reklamlarda da bulunabilir. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun ve Ticari Reklam Yönetmeliği’nin kapsamına yalnızca ticari reklamlar dahildir.

Ticari reklamın diğer unsuru da tanıtımın bir mecrada yayımlanmasıdır. Mal veya hizmetlerin satışını artırmak amacını taşıyan bir beyanın reklam olarak nitelendirilebilmesi için, kamuoyuna ya da ilgili tüketicilere seslenmesi ve bir araç yoluyla yapılması gerekir (Göle, 1983: 37-38). Reklamda, mal ve hizmetler tüketicilere tanıtılarak onlar tarafından satın alınması sağlanmaya çalışılır. Reklamda muhatap olarak belirli bir kişiye değil tüm tüketicilere yönelme söz konusudur. Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 4. maddesinin 1. fıkrasının 1) bendinde mecra “reklam ve tanıtım mesajını ileten ve o mesajı alma durumunda olan kişi, grup ya da topluluğun bulunduğu yeri ve ortamı; televizyon, her türlü yazılı basın, internet, telefon, radyo, sinema gibi iletişim kanalları ile açık hava, basılı materyal gibi iletişim araçları” olarak tanımlanmıştır.

Reklamlar kişilere çoğunlukla kitle iletişim araçlarıyla sunulur. Kitle iletişim araçları, haberleri, düşünceleri veya duyguları görsel olarak veya sesli olarak çoğaltarak kitlelere ulaştıran araçlardır. Çoğaltma tekniği bakımından üçe ayrılırlar: Bunlardan birincisi sinema, radyo ve televizyon gibi ses ve görüntü ile yayın yaparak kitlelere ulaşan araçlardır. Diğerleri gazete, dergi, ses ve görüntü kayıtları gibi belirli bir cisme sahip olup sayısal çoğaltmayla kitlelere ulaşan araçlardır. Üçüncü tür kitle iletişim aracı olan internet ile iletişimde ses, yazı ve görüntü ile yayın yapmanın yanı sıra çoğaltma olanağı da vardır (İçel, 2018: 48).

Tanıtımın reklam olarak kabul edilebilmesi için reklamı veren kişinin açıklanması veya reklamdan anlaşılması gerekir (Göle, 1983: 36). Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’da ve Ticari Reklam Yönetmeliği’nde “reklam verenler” tarafından gerçekleştirilen duyuru denilmiştir. Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 4. maddesinin 1. fıkrasının m) bendindeki

“reklam veren” kavramının tanımında yer alan “içinde firmasının ya da markasının yer aldığı reklamları yayınlatan, dağıtan ya da başka yollarla sergileyen gerçek veya tüzel kişi” ibaresi ile reklam verenin kendisinin veya markasının reklamda yer alması gerektiği vurgulanmıştır. Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 7. maddesinin 5. fıkrasının c) bendinde reklamların “mal veya hizmet sunan kişi ya da kuruluşun ticaret unvanı, işletme adı, statüsü ve yetki alanları” konusunda tüketiciyi yanıltabilecek ifade veya görüntüler içermeyeceği düzenlenmiştir. Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 27. maddesinin 1. fıkrasında, doğrudan satış ve tele-alışveriş reklamlarında reklam verenin kimliğine ve iletişim bilgilerine yer verilmesi zorunluluğu düzenlenmiştir.

Ticari reklamın bedel karşılığı yapılması zorunlu olmamakla birlikte çoğunlukla reklamın konusu olan tanıtım duyurusu bir bedel karşılığı yapılıır. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’da ve Ticari Reklam Yönetmeliği’ndeki tanımda bedel karşılığı olmasından bahsedilmemiştir. Tanımın unsurlarına uyacak şekilde herhangi bir mecradaki tanıtım duyurusu ticari reklam olarak kabul edilir. Reklam veren kendi hazırladığı bir mecrada bedel ödemeksizin kendi mal veya hizmetinin öz tanıtımını da yapabilir. Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nda reklamın tanımı yapılırken “çoğunlukla ücret veya benzeri bir bedel karşılığında” unsuru düzenlenmiştir. Radyo ve televizyon reklamlarına ilişkin mevzuattaki tanımlarda ücret unsuru yer almaktadır. Avrupa Sınırötesi Televizyon Sözleşmesi’nin 2. maddesinin 1. fıkrasının f) bendinde “ücret veya benzer bir karşılık ile” ibaresi yer almaktadır. “Radyo ve Televizyonların Kuruluşları ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun”un 3. maddesinin 1. fıkrasının z) bendindeki ticari iletişimin tanımında “bir ücret veya benzeri bir karşılıkla ya da öz tanıtım amacıyla” unsuru yer almaktadır. Aynı fıkranın ş) bendindeki radyo ve televizyon reklamının tanımında “bir ücret veya benzeri bir karşılıkla yapılan her türlü duyuru veya öz tanıtım yayını” olarak düzenlenmiştir.

1.2. Çevreye İlişkin Reklam Çeşitleri

1.2.1. Çevreye İlişkin Ürün veya Hizmet Reklamı

Çevreye ilişkin ürün reklamında, ürün veya hizmetin kendisi olumlu olarak çevreye ilişkilendirilir. Bu ilişki, üretim (hammadenin seçilmesi, kazanılması ve işlenmesi), dağıtım (dağıtım yolları ve araçları) ve tüketimden geri dönüşüme kadar olan aşamaları kapsar.

Reklamlarda, ürünü veya hizmeti tanıtmak için “çevre dostu”, “çevre koruyucu”, “çevreye karşı duyarlı”, “çevreye sorumlu” “doğal” gibi ibareler veya çevre etiketleri veya standartları kullanılması gibi durumlarda çevreye ilişkin ürün veya hizmet reklamı söz konusudur.

1.2.2. Çevreye İlişkin İşletme Reklamı

Mal veya hizmetlerin tanıtımı yapılmadan bir ticari işletmenin kendisini tanıtan, misyonunu belirten reklamlar kurumsal reklam olarak tanımlanmaktadır (Özel, 2012: 11). Kurumsal reklamlarla işletme, sosyal sorumluluk anlayışına sahip olduğunu, çalışanlarının ve müşterilerin haklarını gözettiğini, kaliteye önem verdiğini belirterek işletmesini tanıtmayı ve iyi bir kurumsal imaj yaratarak hedef kitleyi etkilemeyi amaçlamaktadır (Özel, 2012: 11-12).

Çevreye ilişkin işletme reklamında, işletmenin çevreye ilişkin olumlu katkıları zikredilir. İşletmenin yürüttüğü işletme politikasında veya üretimle doğrudan bağlantısı olmayan belirli alanlarda (örneğin kağıt tüketimi olmadan büro yönetimi), çevre korumaya ilişkin tutumu

gösterilerek çevreye ilişkin sorumluluğa sahip kurumsal imaj yaratılmak istenir. Çevreye ilişkin işletme reklamıyla, işletmenin çevre ve doğal yaşam alanlarının korunmasına yönelik faaliyetlerde bulunduğu, çevre konusunda eğitim kampanyalarını desteklediğinin, çevre korumaya ilişkin konularda sponsorluk yaptığının veya destek olduğunun, çevre örgütlerine bağış yaptığının, ağaçlandırma çalışmaları yaptığının duyurulması söz konusu olabilir¹⁴. Ürettiği mal veya hizmetleri zikretmeden kişilere çevre korumaya ilişkin çağrılar yapması, çevreyle ilgili özel günlerde reklamlarında bu konuya değinmesi de bu tür reklamlara örnek gösterilebilir. Bu reklamlar uygulamada toplumsal içerikli reklam olarak anılmaktadır (Özel, 2012: 12).

1.2.3. Çevreye İlişkin Satın Alma veya Destekleme Çağrısı Yapan Reklamlar

Çevreye ilişkin destekleme çağrısı yapılan reklamlarda, tüketiciye ilgili ürünü veya hizmeti seçerse kazanılan gelire çevreye ilişkin katkılarda bulunulacağı sözü verilir. Bu şekilde tüketici, işletmenin verdiği sözü tutacağına inanarak malı yalnızca çevreye katkıda bulunmak için alma konusunda tercihte bulunabilir. Böylece işletme mal veya hizmetlerini pazarladıktan sonra çevreye ilişkin görevi üstlenecektir. İşletme, ürün veya hizmet pazarlanırken vaatte bulunduğu için yapacağı çevre katkılarının tüketici tarafından takdir edilmemesi riskini azaltmış olur. Uygulamada, alınan her ürün için ağaç dikileceğine, bazı hayvan türlerinin korunması için katkı yapılacağına ilişkin reklamlar buna örnek gösterilebilir.

2. ÇEVREYE İLİŞKİN BEYANLAR İÇEREN REKLAMLARIN HUKUKİ KOŞULLARI

2.1. Genel Olarak

Tüketicilerin satın aldıkları ürün veya hizmetin nitelikleri konusunda aydınlatılma hakkı vardır. Tüketiciler aydınlatılma hakkı ve iktisadi çıkarlarının korunmasını talep hakkı çerçevesinde, piyasadaki mal ve hizmetler hakkında bilgi edinebilmeli ve seçimini buna göre yapabilmelidir (Göle, 1983: 19). Tüketicilerin piyasadaki ürünler ve hizmetler arasında seçim yapabilmesi için o ürün veya hizmet hakkında bilgilendirilmesi gerekir ve bu bilgilendirme konusunda reklamlar önemli bir işleve sahiptir. İşletmeler reklamlarını ikna etme amacıyla kullandıkları için tüketiciler çoğu zaman doğru şekilde bilgilendirilmemektedir (Göle, 1983: 17-18). Bu nedenle tüketicilere reklamlar yoluyla sunulan bilgilerin doğru ve dürüst olması gerekir.

Tüketicilerin doğru şekilde bilgilendirilmeleri ve ikna amacıyla istismar edilmemeleri için reklamların doğru bilgiler içermesi yeterli değildir. Bu nedenle mevzuatta reklamlara ilişkin kurallar konulmuş ve sunuluş biçiminden içeriğine kadar birçok yönüyle sınırlamalar getirilmiştir. Reklamlara ilişkin bu düzenlemelerin amacı, bir yönüyle tüketicilerin korunması diğer yönüyle de haksız rekabetin önlenmesidir. Ayrıca reklamcılar ile reklam veren işletmeler de hukuka ve etik kurallara uygun reklamcılığın yapılabilmesi ve tüketicilerde

¹⁴ 6831 Sayılı Orman Kanunu'nun (RG, 08.09.1956/9402) 57, 59 ve 63. maddeleri ile Ağaçlandırma Yönetmeliği (RG, 23.10.2019/30927) gereğince gerçek ve tüzel kişiler özel ağaçlandırma çalışması yapabilirler.

güven oluşturabilmesi için ulusal ve uluslararası boyutta özdenetim kuralları ve sistemleri oluşturmuşlardır.

Üretim ve tüketimde çevre koruma bilincinin yaygınlaşmasıyla birlikte bireyler çevreye ve sağlığa zararlı ürünler yerine çevre dostu ürünlere yönelmeye başlamışlardır. Bu durum üreticilerin de üretim yöntemlerine ilişkin tercihlerini etkilemiştir. Hukuki düzenlemelerle çevreye zararlı üretim süreçlerine ilişkin sınırlamalar getirilirken bir yandan da üreticiler bunun da üstünde standartlarla üretim yaparak tüketicileri etkilemeyi istemiştir. Reklamlarında da buna ilişkin beyanlar kullanmaya başlamışlardır.

İşletmelerin tüketicinin çevre bilincine odaklanan veya çevre korumaya ilişkin profilini olumlu gösteren çevreye ilişkin ibareleri ürünleri veya hizmetleri için kullanmaları hukuken yasak değildir. Ancak çevreye ilişkin reklamların da tüm reklamlar gibi tüketicilerin, rakiplerin ve toplumun menfaatine yönelik olarak hukuka uygun serbest rekabetin sağlanması için haksız rekabet kurallarına ve tüketiciyi koruma kurallarına uygun olması gerekir.

2.2. Tüketicinin Korunması Bakımından Çevreye İlişkin Reklamlar

6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 6. kısmında "ticari reklam ve haksız ticari uygulamalar" düzenlenmiştir. "Ticari reklam" başlıklı 61. maddede, ticari reklam tanımlanmış ve ticari reklamlara ilişkin ilkeler ile yasaklar düzenlenmiştir. Hükümde çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlara ilişkin bir düzenleme yer almamaktadır. Ancak bu tür beyanlar için de geçerli olan genel ilkeler vardır.

Kanun'un 61. maddesinin 2. fıkrasında "Ticari reklamların Reklam Kurulunca belirlenen ilkelere, genel ahlaka, kamu düzenine, kişilik haklarına uygun, doğru ve dürüst olmaları esastır." hükmü yer almaktadır. Kanun'un 61. maddesinin 3. fıkrasına göre "Tüketiciyi aldatıcı veya onun tecrübe ve bilgi noksanlıklarını istismar edici, can ve mal güvenliğini tehlikeye düşürücü, şiddet hareketlerini ve suç işlemeyi özendirici, kamu sağlığını bozucu, hastaları, yaşlıları, çocukları ve engellileri istismar edici ticari reklam yapılamaz." Kanun'un 61. maddesinin 6. fıkrasına göre "Reklam verenler ticari reklamlarında yer alan iddiaların doğruluğunu ispatla yükümlüdür." Reklamların genel ahlaka uygun olması ve doğru beyanlar içermesinin gerektiği, tüketicilerin bilgi eksikliklerinin istismar edilmesi yasağı, reklamlarda yer alan iddiaların doğruluğunu ispat yükümlülüğüne ilişkin hükümler, çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlar için de geçerlidir.

Doğrudan çevreye ilişkin reklamlara ilişkin düzenlemeler ilk olarak 1995 tarihli Sanayi ve Ticaret Bakanlığının "Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair 95/142-143 sayılı Tebliğ"i ile yapılmıştır¹⁵. Tebliğ'in 16. maddesinde "Reklamlar, tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek bir biçimde yapılamaz. Reklamlar, çevresel etki konusunda sadece akademik kuruluşlarca kabul görmüş bilimsel çalışmalara dayalı bilimsel bulguları ve teknik gösterimleri kullanabilir." düzenlemesi yer almaktaydı. 2003 tarihli "Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair Yönetmelik" in 22. maddesiyle bu Tebliğ yürürlükten kalkmıştır; Yönetmeliğin "çevreye ilişkin reklamlar" başlıklı 19. maddesinde Tebliğ'in 16. maddesindeki hüküm aynen yer almıştır¹⁶.

¹⁵ RG, 21.12.1995/22500

¹⁶ RG, 14.08.2003/25138

Ticaret Bakanlığının 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 61, 62, 63 ve 84. maddelerine dayanarak çıkardığı "Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği"nin 33. maddesiyle "Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair Yönetmelik" yürürlükten kaldırılmıştır¹⁷. Halen 2015 tarihli bu Yönetmelik yürürlüktedir. "Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği"nin 1. maddesine göre "Yönetmeliğin amacı; reklam veren, reklam ajansları, mecra kuruluşları ve reklamcılık ile ilgili tüm kişi, kurum ve kuruluşlar ile ticari uygulamada bulunanların uyması gereken ilkeleri ve bu ilkeler çerçevesinde yapılacak inceleme esaslarını belirlemek ve haksız ticari uygulamalara karşı tüketicileri korumaktır."

"Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği"nin 17. maddesinde çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlara ilişkin hükümler dört fıkra olarak düzenlenmiştir. Bunlardan birincisi reklamların "tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek biçimde yapılamayacağına" ilişkin düzenlemedir (Yönetmelik madde 17/1). Çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlara ilişkin diğer sınırlama çevresel işaret, sembol ve onaylara ilişkindir. "Reklamlarda çevresel işaret, sembol ve onayların tüketicileri aldatıcı şekilde kullanılmayacağı" düzenlenmiştir (Yönetmelik madde 17/2). Maddede yer alan diğer bir düzenleme, çevresel etki konusundaki beyanlara ilişkindir. "Reklamlarda, çevresel etki konusunda sadece akademik kuruluşlarca kabul görmüş bilimsel çalışmalara dayalı bilimsel bulgular ve teknik gösterimler kullanılabilir." düzenlemesi yer almaktadır (Yönetmelik madde 17/3). Yönetmeliğin 17. maddesinin 4. fıkrasındaki düzenleme "İlgili mevzuatı gereği enerji etiketlemesi zorunlu olan mallara ilişkin reklamlarda, enerji verimliliğine veya fiyata dair bilgilerin yer alması durumunda, ilgili malın enerji verimliliği sınıfının belirtilmesi zorunludur." şeklindedir.

Ticari Reklam Yönetmeliği'nin 17. maddesinde yer alan bu özel düzenleme dışında genel hükümlerde veya diğer maddelerde de çevreye ilişkin reklamlara uygulanacak hükümler vardır. Ticari Reklam Yönetmeliği'nin 7. maddesinde reklamların doğruluğa ve dürüstlüğe uyması gerektiği belirtilmiş, bu kapsamda zorunluluklar düzenlenmiştir. Ticari Reklam Yönetmeliği'nin 7. maddesinin 2. fıkrasında reklamların "ekonomik ve sosyal sorumluluk bilinci içinde ve haksız rekabete yol açmayacak şekilde hazırlanması gerektiği", 4. fıkrasında reklamların "tüketicinin güvenini kötüye kullanamayacağı ya da onun tecrübe ve bilgi eksikliklerini istismar edemeyeceği" düzenlenmiştir. Yönetmeliğin 7. maddesinin 5. fıkrasında, reklamların "tüketiciyi doğrudan veya dolaylı olarak yanıltabilecek ifade ya da görüntüler içermeyeceği" düzenlenerek bu hallere ilişkin örnekler sayılmıştır. Bunlardan birisi de a) bendinde "malın; yapısı, bileşimi, tedariki, faydası, riski, aksesuarları, üretim yöntemi ve tarihi, amaca uygunluğu, kullanım şekli, kullanım ömrü ve alanları, teknik özellikleri, verim ve performansı, miktarı, menşei, çevreye etkisi gibi özellikleri" olarak belirtilmiştir. Diğer g bendinde "resmi tanınma ya da onay, madalyalar, ödüller, diplomalar ve benzeri belgeler" ve ğ) bendinde "sosyal amaçlı yardımlar" olarak düzenlenmiştir. Buna göre bir işletmenin ürünün çevreye ilişkin etkileri konusunda eksik veya yanlış bilgi vermesi, çevre etiketleri almadığı halde almış gibi belirtmesi veya çevre korumaya ilişkin yardımlar konusunda yanıltıcı bilgi vermesi bu hüküm kapsamında aldatıcı reklam olarak kabul edilir.

---

¹⁷ RG, 10.01.2015/29232

Ticari Reklam Yönetmeliği ticari reklamlar ile haksız ticari uygulamaları kapsamaktadır ve Yönetmeliğin üçüncü kısmında 28-31. maddelerde haksız ticari uygulamalar düzenlenmiştir. Ticari Reklam Yönetmeliği'nin 4. maddesinin 1. fıkrasının p) bendinde “tüketiciye yönelik ticari uygulama” “bir mal veya hizmetin tüketicilere tanıtımı, satışı veya tedariki ile doğrudan bağlantılı olarak ticari uygulamada bulunan tarafından gerçekleştirilen eylem, ihmal, davranış biçimi, beyan, reklam ve pazarlama da dahil olmak üzere her türlü ticari uygulama” olarak tanımlanarak reklamların da ticari uygulama kapsamına dahil olduğu belirtilmiştir. Avrupa Birliği'nin 2005/29/AT sayılı “Teşebbüsler ve Tüketiciler Arasındaki Ticari İlişkilerdeki Haksız Ticari Uygulamalara Yönelik Yönergesi”nde de aynı şekilde reklamlar ticari uygulamalara dahil edilmiştir. Yönerge'nin 2. maddesinin 1. fıkrasının d) bendinde “teşebbüsler ile tüketiciler arasındaki ticari uygulamalar”, “bir ürünün tüketiciye tanıtımı, satışı veya teslimiyle doğrudan bağlantılı olarak ticari faaliyette bulunan tarafından gerçekleştirilen herhangi bir eylem, yerine getirmeme, davranış biçimi veya açıklama, reklam ve pazarlama faaliyeti dahil olmak üzere ticari iletişim faaliyeti” olarak tanımlanmıştır¹⁸.

Ticari Reklam Yönetmeliği'nin ekinde yer alan “haksız ticari uygulama olarak kabul edilen örnek uygulamalar” alt başlığı “aldatıcı ticari uygulamalar” kısmında “yetkili otoritelerden gerekli izinleri almaksızın bir kalite işareti, güven işareti, çevresel işaret ya da benzerini kullanmak” sayılmıştır. Bu hüküm de çevreye ilişkin reklamlar için uygulanabilir.

Tüketicilerin korunması mevzuatı bakımından çevreye ilişkin reklamlara yönelik uygulanabilecek diğer hükümler de ayıplı mal ve hizmetlere ilişkindir. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 8. maddesinin 2. fıkrasına göre “ambalajında, etiketinde, tanıtma ve kullanma kılavuzunda, internet portalında ya da reklam ve ilanlarında yer alan özelliklerinden bir veya birden fazlasını taşımayan” mallar ve 13. maddesinin 2. fıkrasına göre “hizmet sağlayıcısı tarafından bildirilen, internet portalında veya reklam ve ilanlarında yer alan özellikleri taşımayan” hizmetler ayıplı olarak kabul edilecektir. Bu durumda reklamda ileri sürülen çevreye ilişkin iddia veya beyanda belirtilen özellikleri taşımayan mal veya hizmetler ayıplı sayılacaktır.

6112 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun uyarınca medya hizmet sağlayıcıların uyması gereken yayın hizmeti usul ve esaslarını belirlemek amacıyla çıkarılan Yayın Hizmeti Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin dördüncü bölümünde 9-15. maddelerde yayın hizmetlerinde ticari iletişime ilişkin kurallar düzenlenmiştir¹⁹. Genel esasları düzenleyen 9. maddede, ticari iletişimin yanıltıcı olmaması gerektiği, aldatıcı düzeye ulaşan eksik bilgi ve abartılı ifade ve görüntüler içermeyeceği, ticari iletişimde yer alan kişilerin tüketicinin güvenini kötüye kullanacak ya da tecrübe ve bilgi eksikliklerini istismar edecek biçimde hareket edemeyeceği düzenlenmiştir. Bu kurallar çevreye ilişkin reklamlar için de geçerlidir.

¹⁸ Richtlinie 2005/29/EG des Europäischen Parlaments und des Rates vom 11. Mai 2005 über unlautere Geschäftspraktiken im binnenmarktinternen Geschäftsverkehr zwischen Unternehmen und Verbrauchern, und zur Änderung der Richtlinie 84/450/EWG des Rates, der Richtlinien 97/7/EG, 98/27/EG und 2002/65/EG des Europäischen Parlaments und des Rates sowie der Verordnung (EG) Nr. 2006/2004 des Europäischen Parlaments und des Rates (Richtlinie über unlautere Geschäftspraktiken), Amtsblatt der Europäischen Union, 11.05.2005, L 149/22-39

¹⁹ RG, 02.11.2011/28103

2.3. Haksız Rekabet Bakımından Çevreye İlişkin Reklamlar

Çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamların hukuka uygunluğu bir yandan tüketicinin korunması mevzuatı bir yandan da haksız rekabet hükümleri bakımından değerlendirilmelidir. Çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlarda 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'ndaki haksız rekabete ilişkin kurallara aykırılık söz konusuysa ayrıca haksız rekabet hükümlerinin de uygulanması gerekir.

6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun haksız rekabete ilişkin hükümleri düzenlenirken dürüst ve bozulmamış rekabetin sağlanmasının bütün katılanların menfaati için gerektiği, rekabetin işleyişine katılanların sadece rakiplerle sınırlı olmadığı, kamu ve ekonominin yanında tüketicilerin de menfaatinin korunmasının gerektiği göz önünde tutulmuştur²⁰. Türk Ticaret Kanunu'nun 54. maddesinin 1. fıkrasında “Haksız rekabete ilişkin bu Kısım hükümlerinin amacı, bütün katılanların menfaatine, dürüst ve bozulmamış rekabetin sağlanmasıdır.” hükmü yer almaktadır. Böylece haksız rekabetin sosyal yönü de Kanun'da yer alarak haksız rekabet kurallarının piyasalarda rakipler yanında diğer ilgilileri ve tüketicileri de koruyucu nitelikte olduğu yaklaşımı kabul edilmiştir (Güven, 2011: 43; Atila Yörük, 2018:66). Haksız rekabetin önlenmesi amacı, iyi işleyen bir rekabet piyasası ile toplumun menfaat sağlamasına dayanır.

Türk Ticaret Kanunu'nun 54. maddesinin 2. fıkrasına göre “Rakipler arasında veya tedarik edenlerle müşteriler arasındaki ilişkileri etkileyen aldatıcı veya dürüstlük kuralına diğer şekillerdeki aykırı davranışlar ile ticari uygulamalar haksız ve hukuka aykırıdır.” Bir eylemin haksız rekabet teşkil edip etmediği belirlenirken sadece rekabet ilişkisi içinde olanlar bakımından değil rekabetin işlevleri bakımından piyasada meydana getirdiği veya getirebileceği olumsuz etkileri değerlendirmek gerekir (Güven, 2011: 32-33). Alman öğretisinde, rekabet kurallarının amacı ve işlevi göz önünde tutularak işlevsel uygulamasında, haksız rekabetin tanımını yapan genel hükme başvurulması gerektiği belirtilmiştir (Güven, 2011: 34).

Türk Ticaret Kanunu'nun 55. maddesinde “dürüstlük kurallarına aykırı davranışlar, ticari uygulamalar” başlığıyla haksız rekabet halleri düzenlenmiştir. Kanun'un 55. maddesindeki haller örnekleyici olarak sayıldığı için 54. maddedeki unsurları taşıyan davranış ve ticari uygulamalar da haksız rekabet teşkil eder. Türk Ticaret Kanunu'nun 55. maddesinin 1. fıkrasında haksız rekabet halleri sayılırken a) bendinde “dürüstlük kuralına aykırı reklamlar ve satış yöntemleri ile diğer hukuka aykırı davranışlar” başlığı altında düzenlemeler yer almaktadır. Sayılan haksız rekabete ilişkin haller arasında çevreye ilişkin reklamlara ilişkin özel bir düzenleme yer almamaktadır. Çevreye ilişkin reklam, maddede sayılan ihlallerden birisini içeriyorsa hukuka aykırı olduğu kabul edilir.

Türk Ticaret Kanunu'nun 55. maddesinin 1. fıkrasının a)1. bendinde düzenlenen başkalarının ürünlerini, faaliyetini yanlış, yanıltıcı veya gereksiz yere incitici açıklamalarla kötüleme eylemi, çevreye ilişkin iddialarla yapılırsa bu bent kapsamında haksız rekabet teşkil eder.

Aldatıcı reklamlar, “tüketicinin aydınlatılma hakkı” ile “tüketicilerin iktisadi çıkarlarının korunmasını talep haklarını” ihlal eder (Göle, 1983: 18). Çevreye ilişkin aldatıcı reklam yapılması, Türk Ticaret Kanunu'nun 55. maddesinin 1. fıkrasının a)2. bendinde düzenlenen kendisi, işletmesi, ürünleri, faaliyetleri hakkında gerçek dışı veya yanıltıcı açıklamalarda

²⁰ 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun 54. maddesinin birinci fıkrasının gerekçesi, T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü, Türk Ticaret Kanunu Tasarısı, Madde Gerekçeleri, s. 15-16

bulunma olarak değerlendirilebilir. Çevreye olumlu katkısı olmaksızın buna ilişkin beyanlar kullanılması aldatıcı olarak kabul edilir. Çevreye ilişkin reklamlarda, gerçeğe aykırı olarak evre etiketleri veya standartları veya dlleri almış gibi davranma söz konusuysa 55. maddenin 1. fıkrasının a)3. bendi kapsamında haksız rekabet söz konusudur.

Reklamda evreye ilişkin olumsuz etkiler gizlenerek müşteriyi yanıltmaya yönelik ifadeler kullanılması durumunda Türk Ticaret Kanunu'nun 55. maddesinin 1. fıkrasının a)9. bendinde düzenlenen "malların, iş ürünlerinin veya faaliyetlerin özelliklerini, miktarını, kullanım amaçlarını, yararlarını veya tehlikelerini gizlemek ve bu şekilde müşteriyi yanıltmak" hükmü kapsamında değerlendirilir.

Türk Ticaret Kanunu'nun 55. maddesinin 1. fıkrasının a)4. bendinde düzenlenen "karıştırmaya yol açan önlemler almak" veya a)5. bendinde düzenlenen yanıltıcı, kötüleyici veya gereksiz yere tanınmışlığından yararlanacak şekilde karşılaştırma yapma eylemleri reklamlarda çevreye ilişkin ifadeler kullanma yoluyla da yapılabilir. İşletmenin reklamında, ürünün çevreye ilişkin etkileri konusunda başka bir işletmenin ürünüyle yanıltıcı şekilde karşılaştırma yapması veya bir evre işaretinin benzerini kullanması buna örnek gösterilebilir. Türk Ticaret Kanunu'nun 55. maddesinin 1. fıkrasının e) bendinde düzenlenen "iş şartlarına uymamak" evreye ilişkin reklamlar için de söz konusu olabilir. Özellikle reklamcılık alanındaki mevzuata, meslek odalarının kurallarına uyulmaması durumunda bu hüküm uygulanabilir.

Türkiye'de çevreye ilişkin reklamlar haksız rekabet nedeniyle çok fazla dava konusu yapılmamıştır. Avrupa'daki birçok ülkede çevreye ilişkin reklamların kullanılmalarının ülkemize nazaran daha sık olmasının yanı sıra birçok evre reklamı mahkeme kararlarına da konu olmuştur. Alman yargısının, evre reklamlarına ilişkin tutumu, tıpkı sağlığa ilişkin reklamlarda olduğu gibi önceleri katı ve sınırlayıcıydı; bunun nedeni tüketicilerin evre ve sağlık gibi konularda yanıltılmaya uygun olmaları ve duyarlılıklarının istismar edilmesine engel olunmasının gerektiği görüşü idi²¹. Alman Haksız Rekabet Kanunu'nda yapılan değişikliklerin ve Federal Anayasa Mahkemesinin ifade özgürlüğüne ilişkin verdiği kararların etkisiyle haksız rekabet koşullarına ilişkin içtihatlar da değişmiştir.

2.4. Reklam zdenetimi Bakımından evreye İlişkin Reklamlar

2.4.1. Milletlerarası Ticaret Odası Kuralları

1919 yılında kurulan Milletlerarası Ticaret Odasının ilk "Reklamcılık Uygulama Esasları (ICC Code of Advertising Practice)" sorumlu yaratıcılık ve iletişim için dünya çapında kabul edilecek kurallar ortaya koymak için 1937 yılında yayımlanmıştır. Sonrasında on kez güncellenmiş ve yeni uygulamalara ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak ilkeler eklenmiştir (ICC, 2018: 2). Pazarlama ve reklam faaliyeti yürüten işletmelerin ülke mevzuatının yanında bu etik ilkelere de uymaları gerektiği belirtilmiştir (ICC, 2018: 3). Bu ilkelerin kabul edilme sebebi, reklam, medya ve pazarlama sktrnn yasal sorumluluklarının üstünde etik ilkeler çerçevesinde reklam ve pazarlama faaliyetlerini yürütmesini sağlamak, kendi zdenetimlerini yapmak ve tüketicilere güven sağlamaktır. "Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları (Kuralları)"nın 1. maddesinde "Pazarlamaya yönelik tüm iletişim faaliyetleri yasal,

²¹ Alman Yüksek Mahkemesi kararları: Urt. v. 23.05.1996, Az.: I ZR 76/94 "PVC-frei" (GRUR 1996, 985/986); Bundesgerichtshof Urt. v. 06.07.1995, Az.: I ZR 239/93 "Benetton-Werbung - lverschmutzte Ente"; Loeffler, 2001: 5).

saygın, doğru ve dürüst olmalıdır. Tüm pazarlama iletişimleri gerekli sosyal ve mesleki sorumluluk duygusuyla hazırlanmalı ve iş dünyasında genel olarak kabul edilen adil rekabet ilkelerine uygun olmalıdır. Bu iletişim halkın pazarlamaya olan güvenini zedeleyecek şekilde olmamalıdır.” hükmü yer almaktadır²². Özdenetim için konulan bu kurallar ülkelerin mevzuatlarının hazırlanması sırasında da rehberlik etmektedir.

2011 yılında “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın 9. güncellemesinde 2006 yılında alınan karara dayanarak reklamcılık ve pazarlama ilkeleri birleştirilmiş ve yeni düzenlemeler yapılmıştır (Consolidated ICC Code of Advertising and Marketing Communications). Satış promosyonu, sponsorluk, doğrudan pazarlama, elektronik medya ve çevreye ilişkin reklamlara ilişkin ilkeler eklenerek birleştirilmiş kurallar ortaya çıkmıştır²³. Ayrıca dijital pazarlama yöntemlerinin yaygınlaşması nedeniyle mevcut kurallar bu tür pazarlamaya uyarlanmıştır. İlkelerin E bölümünde düzenlenen “çevreye ilişkin iddialar içeren reklamlar” kısmında kişilerin davranış ve yaşam tarzıyla bağlantılı ifadeler de eklenmiştir (ICC, 2011: 2).

Uygulama Esaslarının 2011 yılında birleştirilmiş ve güncellenmiş halinde, reklam ve pazarlama iletişimine ilişkin genel ilkeler ile A) bölümünde 10 maddeden oluşan “satış promosyon faaliyetleri”, B) bölümünde 13 maddeden oluşan “sponsorluk”, C) bölümünde 17 maddeden oluşan “doğrudan pazarlama”, D) bölümünde 8 maddeden oluşan “dijital interaktif iletişim araçları kullanarak yapılan reklam ve pazarlama iletişimi” ve E) bölümünde 7 maddeden oluşan “pazarlama iletişimi faaliyetlerinde çevreye ilişkin iddialar” yer almaktadır. Uygulama Esasları 2018 yılında 10. kez güncellenmiştir ve halen yürürlüktedir. Son güncellenmiş halinde 2011 yılındaki baskısından farklı olarak C ile D bölümleri birleştirilmiş ve özellikle elektronik iletişim faaliyetleriyle ilgili eklemeler ile uyarlamalar yapılmıştır (ICC 2018, 2-3). 2018 tarihli Uygulama Esaslarında 26 maddeden oluşan reklam ve pazarlama iletişimine ilişkin genel ilkeler ile A) bölümünde 10 maddeden oluşan “satış promosyon faaliyetleri”, B) bölümünde 13 maddeden oluşan “sponsorluk”, C) bölümünde 22 maddeden oluşan “doğrudan pazarlama ve dijital pazarlama iletişimi”, D) bölümünde 7 maddeden oluşan “pazarlama iletişimi faaliyetlerinde çevreye ilişkin iddialar” yer almaktadır.

2018 tarihli “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın D) bölümünde yer alan “pazarlama iletişimi faaliyetlerinde çevreye ilişkin iddialar” başlıklı kısımda yer alan hükümler, ilk olarak çeşitli ülkelerin ve kuruluşların çevresel pazarlamaya ilişkin kılavuzları kapsamlı olarak incelenerek hazırlanmıştır. Kaynaklar arasında Uluslararası Standartlar Teşkilatının (ISO) 14021 standardı, Amerika Birleşik Devletleri’nin Federal Ticaret Komisyonunun “Pazarlamada Çevreye İlişkin İddiaların Kullanımı Kılavuzu”²⁴ ve pazarlamada çevresel iddialara ilişkin diğer kılavuzlar yer alır (ICC, 2019: 9). Bu bölümde D1 maddesinde “dürüst ve doğru sunum”, D2 maddesinde “bilimsel araştırma”, D3 maddesinde

²² Benzer hüküm Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 7. maddesinin 1. ve 2. fıkralarında yer almaktadır.

²³ Birleştirilmeden önceki halinde her biri ayrı “İlkeler” olarak düzenlenmişti. Bunlardan biri de “Çevresel İddialara İlişkin Esaslar” idi. “Reklam Uygulama Esasları”nın 17. maddesinde, “Reklamlar, çevreye ilişkin kanunları veya özdenetim esaslarını, çevre konusunda toplumun davranış biçimlerini olumsuz etkilememelidir; çevre konusunda olumsuz davranışları teşvik edici veya onaylayıcı nitelikte olmamalıdır. Reklam verenler, MTO Çevreye İlişkin Reklam Esasları’nın koyduğu ilkelere saygılı olmalıdır.” hükmü yer alıyordu. (<https://iccwbo.org>)

²⁴ U.S. Federal Trade Commission (FTC), Guides for the Use of Environmental Marketing Claims, Federal Register / Vol. 77, No. 197 / Thursday, October 11, 2012 / Rules and Regulations

“üstünlük ve karşılaştırma iddiaları”, D4 maddesinde “ürünün yaşam döngüsü, bileşenleri ve unsurları”, D5 maddesinde “işaret ve semboller”, D6 maddesinde “atık işleme”, D7 maddesinde de sorumluluk düzenlenmiştir.

2018 tarihli “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın D1 maddesinin 1. fıkrasında “pazarlama iletişimi faaliyetleri tüketicilerin çevreye yönelik kaygılarını (ilgilerini) veya çevre konusundaki olası bilgi eksikliklerini istismar etmeyecek şekilde yapılmalıdır.” düzenlemesi yer almaktadır. Görüldüğü gibi Milletlerarası Ticaret Odasının özdenetim ve sorumlu reklam ve pazarlama faaliyetleri için koyduğu bu ilke ülkemizde Ticari Reklam Yönetmeliği’ne aynen alınarak iç hukuk kuralı olarak düzenlenmiştir.

Milletlerarası Ticaret Odası, reklam ajanslarının ve pazarlamacıların kullanacakları çevreye ilişkin beyanların kurallara uygunluğunu kontrol edebilecekleri listeleri ve açıklamaları içeren “Çevreye İlişkin Sorumlu Pazarlama İletişimi İçin Rehber” de yayımlamıştır (ICC, 2019). Bu rehberde “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın D bölümündeki hükümler ile çevreye ilişkin reklamları ilgilendiren genel hükümleri açıklanmış, sektördeki işletmelere yol göstermek için 18 ana başlık altında en çok kullanılan çevresel iddiaların koşulları incelenmiştir.

2.4.2. Reklam Özdenetim Kurulu

Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları” reklam ve pazarlama sektöründeki işletmelerin özdenetimi için düzenlenmiştir. Milletlerarası Ticaret Odası verilerine göre toplam elli iki ülkede reklam özdenetim sistemi ve kuralları vardır. Kırk iki ülkede Milletlerarası Ticaret Odasının reklamcılık ve pazarlama esaslarına dayalı veya bu esaslardan kaynaklı olup geliştirilmiş ulusal kurallar uygulanmaktadır (<https://iccwbo.org>). Diğer ülkelerin bir kısmı kendi oluşturdukları kuralları uygularken kalan kısmında özdenetime yönelik kural bulunmamaktadır. Türkiye’de özdenetim için Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları” uygulanmaktadır, ayrıca bu ilkeler esas alınarak Ticari Reklam Yönetmeliği de kabul edilmiştir.

Uygulama Esaslarında düzenlenen kurallara aykırı davranışlarda re’sen veya şikayet üzerine ulusal özdenetim kurumları tavsiye niteliğinde görüş bildirmektedir. Türkiye’de Reklamverenler Derneği ve Reklamcılar Derneği tarafından Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklam Uygulama Esasları”nı ulusal düzeyde uygulamak için 1994 yılında Reklam Özdenetim Kurulu oluşturulmuştur²⁵. Türkiye Reklam Özdenetim Kurulu, Avrupa ülkelerindeki özdenetim kurullarının temsil edildiği Avrupa Reklam Standartları Birliği’nin (European Advertising Standards Alliance) üyesidir.

Reklam Özdenetim Kurulunun karara bağladığı dosyalarla ilgili oluşturduğu görüşlerin “yasal açıdan olmasa da teamül olarak bağlayıcılığı” olduğu belirtilmiştir. Kesinleşen Kurul görüşlerinin dosyanın tarafları dışında herhangi bir kişi veya kuruluşla paylaşılmayacağı da tüzüklerinde belirtilmiştir. Sadece konularına göre şikayetler ve verilen kararlar konusundaki istatistikleri yayımlamaktadırlar²⁶. Reklam Özdenetim Kurulu Nisan 1994- 31.08.2020 tarihleri arasında toplamda 3901 dosyayı incelemiştir; bunlardan 1505’i reklam esaslarına

²⁵ <<https://www.rok.org.tr/ictuzuk/>>, Erişim Tarihi: 01.10.2020

²⁶ <<https://www.rok.org.tr/basvuru-istatistikleri/>>, Erişim Tarihi: 01.10.2020

aykırı bulunmuş, 519'unun da bir kısmı reklam esaslarına aykırı bulunmuştur. “Çevreye ilişkin tutum” konusunda toplam 5 şikayet gelmiş, bunlardan biri uygulama esaslarına aykırı bulunmuş, diğer dördü aykırı bulunmamıştır. Doğruluk ilkesine aykırı bulunan reklam sayısı 2762'dir; bunların arasında çevreye ilişkin yanıltıcı beyan içeren reklamlar da olabilir.

Reklam Özdenetim Kurulu 16.06.2006 tarihli kararıyla Türkiye Golf Federasyonu'nun 'Golf Doğasever Spordur' sloganıyla yayınlattığı reklamın (tanıtım filminin), çevreci kuruluşlar adına Sorgun Platformu tarafından yapılan şikayet üzerine yayımlanmaması kararı vermiştir. Sorgun Ormanı civarında golf sahası yapılması planlandığı dönemde Türkiye Golf Federasyonu golf sporunu tanıtıcı reklam filmi hazırlatmıştır. Federasyonun golfün doğayla iç içe, dost olduğuna dair mesajlarının yer aldığı ve caretta caretta yumurtalarının gösterildiği reklamda, “çevre dostu” ibaresinin yanıltıcı olarak kullanılması Reklam Özdenetim Kurulu tarafından Uluslararası Reklam Uygulama Esasları'na aykırı bulunmuştur²⁷.

3. ÇEVRE DUYARLILIĞINI İSTİSMAR EDEN REKLAMLAR

3.1. Duyguları İstismar Eden Reklamlar

Reklam, işletmelerin tüketicilerin duygularını, tercihlerini etkilemeye yönelik mesajlarının iletiildiği bir ticari iletişim çeşididir. Reklamlarda bilgi verme unsurlarının yanında duygusal unsurlar da kullanılarak ilgili markanın tüketicinin aklında kalması işlevini yerine getirirler (Uluğ, 2015: 182). Tüketicilerin reklama karşı tutumları da bilişsel veya duygusal olmaktadır (Uluğ, 2015: 134).

Eğer reklam mesajının içeriği, aslen nesnel olarak kontrol edilebilecek ifade ve bilgilerden oluşuyorsa bilgi verici reklamdan söz edilir; buna karşılık reklam yoluyla asıl olarak duygular (öznel olarak algılanan iç heyecan-uyarım hali) iletiliyorsa veya tüketicilerin duyarlılığı hedefleniyorsa duygulara yönelik reklamdan söz edilir (Loeffler, 2001: 2; Loeffler, 1999: 1). Duygulara yönelik reklamlar, reklamı yapılan işletmeye veya markaya yönelik bilgiler de içerdiği gibi bilgi verici reklamlar da duygulara yönelik unsurlar içerebilir. Bu durumda hangi unsurun ağır bastığına göre reklamın nitelendirilmesi yapılır.

Yüz yüze olmayan iletişim, “yazılı veya resimli iletişim” “sesli iletişim” ve “sesli ve görüntülü iletişim” şeklinde üçe ayrılır (İçel, 2018: 41-42). Duygulara yönelik reklamlarda bunlardan herhangi birisi veya birlikte kullanılabilir. Bazen iletilen mesajın içeriğindeki ifadeler, bazen de görüntü veya müzik duygulara yönelik olabilir.

Duygulara yönelik reklam türünde, görüntü ve müzik unsurları da kullanılarak ürünler ve hizmetlerle kişilerin duygusal tecrübeleri arasında bağlantı kurulması amaçlanır (Loeffler, 2001:1; Loeffler, 1999: 1; Siegfried, 2004: 109-110). Reklam mesajlarında çoğunlukla olumlu duygulara yönelik unsurlar yer alır. Ancak işletmeler, endişe, üzüntü, korku, öfke, acıma, utanma gibi olumsuz duygu deneyimlerini de reklamlarında kullanarak sorumluluk hissetme, dayanışma, yardımda bulunma, önlem alma gibi duyguları harekete geçirebilir. Örneğin çevreye ilişkin reklamlarda, çevrenin geleceği için endişe duyma, gelecek nesillere karşı sorumluluk hissetme, çevre kirliliği, kuraklık, küresel ısınmaya karşı önlem alma gibi iyi ve sorumlu insan olmaya yönelik kavramlara odaklanma sağlanır.

²⁷ <<https://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/164402-golfun-reklam-denetime-takildi>>, Erişim Tarihi: 01.10.2020

Reklamlar, sunulan ürünlerin veya hizmetin kalitesi ve değeri ile işletmenin ticari performansına yönelik bilgilerle sınırlı değildir. Reklamlar toplumu yansıttıkları için reklamlarda duygusal unsurların bulunması doğaldır. Bu nedenle rekabet edebilmek ve tüketicileri etkileyebilmek için duygusal unsurlar ve tüketicilerin duygularına yönelik mesajlar içeren reklamlar da yapılabilir ve sırf bu nedenle hukuka aykırı kabul edilmez. Ancak reklamların doğru ve dürüst olması, genel ahlak kurallarına aykırı ifadeler içermemesi, toplumun duyarlılıklarını istismar edememesi ilkelerinin sonucu olarak tüketicilerin duygularını istismar eden reklamlara izin verilmez. Tüketicilerin psikolojik zaaflarından yararlanılarak kazanç sağlama amacına yönelik davranışlar, dürüstlük kurallarının gereklerini ve genel ahlakı zedelemektedir (Zevkliler, 1996: 171). Tüketicilerin duygularını istismar eden reklamlarda, merhamet, yardımseverlik, sosyal sorumluluk, vatanseverlik, dindarlık gibi toplumun duyarlı olduğu konular gereksiz yere kullanılarak ürünün veya hizmetin satılması amaçlanmaktadır (Kırca, 1998: 336). Bu tür reklamlarda mutlaka aldatıcı veya yanıltıcı ifadelerin yer alması gerekmez; tüketicilerin duygularını veya duyarlılıklarını etkileme yoluyla karar verme sürecine müdahale edilmesi yasaklanmıştır (Kırca, 1998: 336; Güven, 2011: 95).

Tüketicilerin duygularına veya duyarlılıklarına yönelik reklamlara ilişkin sınırlamalar getirilmesindeki amaç, işletmelerin sosyal sorumluluk çerçevesinde yaptıkları etkinlikleri veya bu etkinlik ve yardımların reklamlarla duyurulmasını önlemek değil kötüye kullanılmasına engel olmaktır. Bu nedenle tüketicinin duygularına yönelik reklamların, tüketicinin duygularını gereksiz yere tahrik edici olmaması ve kullanılan ifade veya görüntülerde ölçülülük ilkesine uyulması gerekir (Uluğ, 2015: 66-67; Özdemir, 2012: 81).

Tüketicilerin duygularını istismar eden reklamların, tüketicilere yönelik haksız satış yöntemleri ve reklamlar niteliğinde olduğu, duyguların istismarıyla tüketicilerin ürün veya hizmetin kalitesi ve fiyatına dikkat etmeksizin karar vermesine sebep olduğu ve rekabetin kişinin kendi çaba ve emeğine dayanması gerektiğine ilişkin ilkeye aykırı olduğu için haksız rekabet teşkil ettiği ileri sürülmektedir (Kırca, 1998: 336; Güven, 2011: 95)²⁸.

Ticari Reklam Yönetmeliği'nde çeşitli hükümlerde duyguların istismarına yönelik reklamlara ilişkin sınırlamalar düzenlenmiştir. Ticari Reklam Yönetmeliği'nin 5. maddesinde reklamlara ilişkin temel ilkeler düzenlenmiştir. Bu ilkelerde reklamların ahlaka aykırı, kötü davranışlara özendirici, istismar edici, ayrımcılık içeren, kişilik haklarını zedeleyici ifade ve görüntüler içermeyeceği belirtilmiştir. Bu ilkelerin bazıları kişilerin duygularının istismar edilmesine yöneliktir. Yönetmeliğin 5. maddesinin 1. fıkrasının ç) bendinde “hasta, çocuk, yaşlı ve engellileri istismar edici ifade ya da görüntüler içermeyeceği”²⁹, d) bendinde “dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri özelliklere yönelik kötüleme, istismar, önyargı veya ayrımcılık içermeyeceği”, g) bendinde “tüketicilerin korkularını ve batıl inançlarını istismar edemeyeceği”, ğ) bendinde “hastaların tedavi öncesi ve sonrasına ait ifade ya da görüntüler içermeyeceği”, h) bendinde “toplumu endişeye sevk edici veya yanıltıcı biçimde; hastalık, yaralanma ve benzeri bir durumla ilgili ifade ya da görüntüler

²⁸ Emek ilkesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Yağcıoğlu, 2017: 2345-2372

²⁹ Yürürlükten kaldırılan Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair Yönetmeliğin 6. maddesinin 1. fıkrasının d) bendinde “Toplumun acıma duygularını istismar edecek şekilde, hasta, bebek, çocuk, yaşlı ve özürlülerle ilgili ifadeler ya da görüntüler kullanılamaz.” hükmünde “acıma duygusu” ifadesi yer alıyordu.

ıçeremeyeceği” dñzenlenmiřtir. Bu dñzenlemelerle, reklamlar yoluyla kişilerin korku, acıma, endişe, ùz÷lme gibi duygularının istismar edilmesine engel olunmaktadır.

Ticari Reklam Yñnetmeliđi'nin 24. maddesinde “çocuklara yñnelik reklamlar” dñzenlenmiřtir. Çocukların reklamlardaki ifadelerden daha çabuk etkilenmesi ve daha çabuk aldanması ihtimali ve toplumun çocuklarla ilgili hassasiyeti nedeniyle çocuklara yñnelik reklamlar özel olarak dñzenlenmiř ve duyarlılığın istismarına yñnelik yasaklar konulmuştur. Yñnetmeliđin 24. maddesinin 1. fıkrasının a) bendinde “çocukların; fiziksel, zihinsel, ahlaki, psikolojik ve toplumsal gelişim özelliklerini olumsuz yñnde etkileyebilecek hiçbir ifade ya da görünt÷ içereemeyeceği”, g) bendinde “çocukların ebeveynlerine, òđretmenlerine veya diğer kişilere duyduğu özel güvenin kötüye kullanılmasına yñnelik ifade veya görünt÷ler içereemeyeceği”, ğ) bendinde “ebeveyn veya òđretmenlerin otoritesini ve sorumluluğunu zayıflatacak veya ortadan kaldıracak unsurlar içereemeyeceği”, h) bendinde “ebeveynlerin çocuklarına yñnelik sevgi, şefkat, bağlılık gibi hassasiyetlerini istismar edemeyeceği dñzenlenmiřtir.

3.2. Çevre Duyarlılığını İstismar Eden Reklamlar

Ticari Reklam Yñnetmeliđi'nin 17. maddesinde çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlara ilişkin dñzenlemeler yer almaktadır. Bunlardan birisi de 1. fıkrada yer alan reklamların “tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek biçimde yapılamayacağına” ilişkin dñzenlemedir.

3.2.1. Tüketici'nin Çevre Duyarlılığı Kavramı

Ticari Reklam Yñnetmeliđi'nin 17. maddesinde “tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığı” kavramı kullanılmıştır. Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın İngilizce metninde “tüketici'nin çevreye karşı ilgi/ umur/ endişesi (consumers' concern for the environment)” kavramı Almanca metninde “tüketici'nin çevreye karşı ilgisi (das Verbraucherinteresse an der Umwelt)” kavramı kullanılmıřtır³⁰.

Çevre konusundaki duyarlılığın belirlenmesi için çevre ve çevre hakkı kavramının açıklanması gerekir. Çevre hakkı temel hak ve özgürlüklerden birisidir³¹. İnsanların ortak malvarlığının bir parçası olarak çevrenin korunması, iyileştirilmesi ve gelecek nesillere aktarılması gereken bir değer olarak kabul edilmesi, çevre hakkının bir insan hakkı ve temel hak olarak değerlendirilmesine bağlıdır (Dadak, 2015: 315). T.C. Anayasası'nın 56. maddesinin başlığı “sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması” şeklinde dñzenlenmiřtir. Maddenin birinci ve ikinci fıkralarında “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.” dñzenlemesi yer almaktadır. Bu hüküm ile çevrenin korunmasını istemek kişiler için hem Anayasal bir hak hem de ödev olarak dñzenlenmiřtir. Bu da vatandaşa toplumsal bir ödev yüklemektedir. Anayasa'nın “kıyılarından yararlanma” başlıklı 43.maddesi, “toprak mülkiyeti” başlıklı 44.maddesi, “tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması” başlıklı 45.maddesi, “konut hakkı” başlıklı 57. maddesi,

³⁰ ICC-Kodex zur Werbe- und Marketingkommunikation, 2018 Edition, Artikel D1, s. 41; ICC Advertising and Marketing Communications Code, 2018 Edition, Article D1, s. 40

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaboğlu, 1996; Başoğlu, 2015: 711-712; Dadak, 2015: 309-326

“tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması” başlıklı 63. maddesi, “tabii servetlerin ve kaynakların aranması ve işletilmesi” başlıklı 168. maddesi ve “ormanların korunması ve geliştirilmesi” başlıklı 169. maddesi de evre hakkına ilişkin düzenlemeler içermektedir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Dadak, 2015: 321-322).

2872 sayılı evre Kanunu’nun “tanımlar” başlıklı 2. maddesinde evre, “canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortam” olarak tanımlanmıřtır³². Aynı maddede doğal varlık, “bütün bitki, hayvan, mikroorganizmalar ile bunların yaşama ortamları” ve doğal kaynak, “hava, su, toprak ve doğada bulunan cansız varlıklar” olarak tanımlanmıştır. evre konusundaki duyarlılık, bireylerin doğal varlıklara, doğal kaynaklara, çevresel değerlere, ekolojik dengeye yönelik duyarlı olmaları ve sürdürülebilir çevreye ilişkin sorumluluk hissetmeleridir. Reklamlarda bunlara ilişkin unsurlar veya ifadeler yer aldığında evre duyarlılığına yönelik reklam olarak kabul edilir.

Reklamlardaki evre konusundaki duyarlılığın istismarının tespiti için duyarlılığın öznesinin de belirlenmesi gerekir. Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 1. maddesinde “Bu Yönetmeliğin amacı; reklam veren, reklam ajansları, mecra kuruluşları ve reklamcılık ile ilgili tüm kişi, kurum ve kuruluşlar ile ticari uygulamada bulunanların uyması gereken ilkeleri ve bu ilkeler çerçevesinde yapılacak inceleme esaslarını belirlemek ve haksız ticari uygulamalara karşı tüketicileri korumaktır.” düzenlemesi yer almaktadır. Yönetmeliğin 2. maddesinde de “Bu Yönetmelik, tketiciyeye yönelik her türlü ticari reklam ile haksız ticari uygulamayı kapsar.” düzenlemesi yer almaktadır. İki maddeyi birlikte değerlendirdiğimizde Yönetmelik kapsamındaki reklamın tketiciyeye yönelik olması gerekir.

Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 17. maddesinde “tüketicilerin evre konusundaki duyarlılığı” kavramı kullanılmıştır. Bu nedenle reklamın muhatabı olarak tüketicinin esas alınması gerekir. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun’da ve Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 4. maddesinin 1. fıkrasının ) bendinde tüketicisi “ticari veya mesleki olmayan amaçlarla hareket eden gerçek veya tüzel kişi” olarak tanımlanmıştır. Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 4. maddesinin 1. fıkrasının j) bendinde “ortalama tüketicisi” “ticari veya mesleki olmayan amaçlarla hareket eden, tüketicisi işlemi ya da tketiciyeye yönelik uygulamaların her aşamasında makul düzeyde bilgiye sahip olan gerçek veya tüzel kişi” olarak tanımlanmıştır.

Ticari Reklam Yönetmeliği’nin “doğruluk ve dürüstlük” başlıklı 7. maddesinin 3. fıkrasında “Reklamlar, ortalama tüketicinin algılama düzeyi ile reklamın tüketicisi üzerindeki olası etkisi göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır.” hükmü yer almaktadır. Yönetmeliğin “görseller ile yazılı ve sesli ifadelerin sunuluşu” başlıklı 18. maddesinin 1. fıkrasında “Reklamlarda, tüketicinin satın alma kararını etkileyecek nitelikteki bilgilerin ortalama tüketicinin algılayabileceği sürede ve biçimde iletilmesi zorunludur.” hükmü yer almaktadır. evre duyarlılığının belirlenmesinde de tüketicinin çevreye karşı makul ve orta düzeyde ilgi ve hassasiyetinin esas alınması gerekir.

evre duyarlılığının artması ve evre koruma bilincinin yaygınlaşması, bu konuda olumlu duyguların geliştirilmesi ve bu duyguların bireylerin günlük hayatlarındaki satın alma ve tüketicisi gibi davranışlara yansımaya bağlıdır (Karahana, 2017: 361). Çevreye duyarlı tüketicilerin taleplerini dikkate almanın ve tutundurma faaliyetlerinde çevreye yönelik

---

³² RG, 11.08.1983/18132

mesajları kullanmanın işletmeler açısından önemli avantajlar sağlayacağı kabul edilmektedir (Alınışık, 2009: 52).

Reklamın hedefinin mutlaka reklamı yapılan ürün veya hizmetin alıcısı veya potansiyel alıcısı olması gerekmez. Çevreye ilişkin reklamlar işletmenin çevreye duyarlı politikalarını göstermek için yapılabileceği gibi çevreye duyarlı olduğu algısını yaratmak için de yapılabilir. Özellikle çevreye olumsuz etkileri olacak bir proje yapmak isteyen bir işletme tepkileri önlemek için de reklamlarında çevre duyarlılığını ön plana çıkarabilir. Burada hedef kitle yalnızca ürün veya hizmetin potansiyel alıcıları değildir; böyle bir durumda amaç projesini veya sunacağı mal veya hizmetleri çevreye zararsız göstererek çevre için endişe duyacak bireylerin tepkilerine engel olmaya yönelik bir kamuoyu oluşturmaktır. Kitle iletişim araçlarıyla yapılan iletişim geniş kitlelere ulaştığı için kamuoyu oluşturma ile kişilerin görüşlerinin oluşmasında ve düzenlenmesinde etkin rol oynarlar (İçel, 2018, 50-51). Kitle iletişim araçlarıyla yapılan reklamlarda tanıtım, olumlu imaj oluşturma işlevleri yanında kamuoyu oluşturma işlevi de önemlidir.

3.2.2. Çevre Duyarlılığının İstismarı

4077 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un³³ kabul edilmesinden sonra Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından "Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair Tebliğ (TRKGM- 95/142-143)" çıkarılmıştır³⁴. Tebliğ'in 1. maddesinde "Kanun'un 17 nci maddesi uyarınca oluşturulan Reklam Kurulu'nun, Kanun'un 16 ncı maddesinde belirtilen esaslara uygun olarak belirlediği ticari ilan ve reklamlarda uyulması gereken ilkeler ile bu ilkeler çerçevesinde yapacağı inceleme esasları bu Tebliğ ile düzenlenmiştir. Bu ilkelerin ve uygulama esaslarının belirlenmesinde; tüketicinin korunması amacıyla iletişim özgürlüğünün temel bir ilke olarak kabul edilmesi, dikkat ve hassasiyetle göz önüne alınmış ve gerek reklam veren, gerek reklam ajansları ve mecra kuruluşları, gerekse reklamcılık ile ilgili herkesin uyması gereken davranış esasları tespit edilmiştir." düzenlemesi yer almaktadır.

1995 tarihli Tebliğ'in "çevreye ilişkin reklamlar" başlıklı 16. maddesinde "Reklamlar, tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek bir biçimde yapılamaz. Reklamlar, çevresel etki konusunda sadece akademik kuruluşlarca kabul görmüş bilimsel çalışmalara dayalı bilimsel bulguları ve teknik gösterimleri kullanabilir." hükmü yer almaktaydı. Bu hüküm, Milletlerarası Ticaret Odasının özdenetim için koyduğu reklam ilkelerinden alınarak "tüketicilerin çevre duyarlılığını istismar yasağı" mevzuatımıza dahil olmuştu³⁵.

"Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair Tebliğ" 2003 yılında kabul edilen "Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair Yönetmelik" in³⁶ 22. maddesiyle yürürlükten kaldırılmıştır; bu Yönetmeliğin 19. maddesinde çevreye ilişkin reklamlarla ilgili Tebliğ'deki düzenleme aynen yer almıştır.

³³ RG, 08.03.1995/ 22221

³⁴ RG, 21.12.1995/22500

³⁵ ICC Advertising and Marketing Communications Code D1; İlk olarak 1937 yılında yayımlanmıştır ve halen 2018 versiyonu yürürlükte.

³⁶ RG, 14.08.2003 tarihli ve 25138

6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun 07.11.2013 tarihinde kabul edilerek yayımından 6 ay sonra yürürlüğe girmiş ve 86. maddesiyle 4077 sayılı Kanun yürürlükten kalkmıştır. “Ticari reklam” başlıklı 61. maddenin 8. fıkrasında “Ticari reklamlara ilişkin getirilecek sınırlamalar ile bu reklamlarda uyulması gereken usul ve esaslar yönetmelikle belirlenir.” hükmü yer almaktadır.

10.01.2015 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe giren “Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği”nin 33. maddesiyle 2003 tarihli “Ticari Reklam ve İlanlara İlişkin İlkeler ve Uygulama Esaslarına Dair Yönetmelik” yürürlükten kalkmış ve 17. maddesinde “çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlar” düzenlenmiştir. Maddenin yeni halinde çevreye ilişkin beyanlar konusunda daha ayrıntılı düzenleme yapılmıştır. Maddenin birinci fıkrasında “reklamlar tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek biçimde yapılamaz” hükmü önceki düzenlemelerdeki gibi aynen yer almaktadır³⁷.

“Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği”nin 17 maddesinin 1. fıkrasındaki düzenlemede iki ayrı yasak yer almaktadır. Tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığının istismarı ile bilgi eksikliğini istismarını birbirinden ayırarak incelemek gerekir. Her iki durum da aldatıcı beyanlarla yapılabileceği gibi aldatıcı ifadeler içermeksizin de istismar durumu söz konusu olabilir. Çevre konusundaki duyarlılığın istismarı, duyguların istismarı yoluyla yapılan reklamların bir türüdür. Çevre korumaya ilişkin sebeplere dayalı reklamlarda kişilerin kendi sağlığı ile çevreye ilişkin endişesi ve gelecek nesillere ilişkin sorumluluğu gibi duygusal alanlarına hitap edilmektedir. Kişilerin çevreye ve çevrede yaşayan canlılara olan ilgisi, sevgisi veya çevreye ilişkin endişeleri kullanılmaktadır.

Başoğlu, Yönetmeliğin 17. maddesinin birinci fıkrasında düzenlenen “tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar eden reklamların” tüketicilerin hislerini istismar eden reklamlardan farklı olduğunu belirtmektedir. Çevreye ilişkin beyan içeren reklamlar bakımından hisleri istismar eden reklamlara göre daha geniş bir düzenleme getirildiğini, bu düzenleme ile hem tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılıkları hem de bilgi eksikliğini istismar edilmesine yönelik olarak tüketiciyi aldatan veya aldatma ihtimali bulunan reklamların yasaklandığını belirtmiştir (Başoğlu, 2015: 712- 713). Çevre duyarlılığının istismar edilmesi, mutlaka aldatıcı beyanlarla yapılmak zorunda değildir. Ancak çoğu zaman içeriği aldatıcı olmaya da yatkın olup aldatıcı reklam kategorisine dahil olabilir. Çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlarda, tüketicinin bu tür konularda bilgi eksikliği olması, kullanılan kavramların belirsiz olması, reklamın yeterince bilgi içermemesi, çevre koruma konusunun niteliği itibariyle duygulara yönelmesi gibi sebeplerle bilinçli tüketicilerin dahi aldanma ihtimali olabilir.

Alman mahkemelerince reklamlardaki çevreye ilişkin beyanlar konusundaki davalarda, reklamın hukuka uygunluğu incelenirken tıpkı sağlığa yönelik reklamlarda olduğu gibi katı koşullar uygulanmıştır. Bunun gerekçesi olarak “bu tür reklam ifadelerinin duygusal reklam gücü” “çevre koruma sorununun karmaşıklığı” ve “bu alanda doğal bilimlere ilişkin

---

³⁷ Tüketicilerin çevre duyarlılığının istismarının yasaklanmasına ilişkin bu hüküm mevzuatımızda ilk yer aldığı 1995 tarihli Tebliğ, sonrasında 2003 tarihli Yönetmelik ve son olarak 2015 tarihli yürürlükte olan Yönetmelik’te aynen yer almaktadır. İlk Tebliğ’de ve sonraki Yönetmeliklerde çeşitli değişiklikler yapılmış ancak bu hükümde bir değişiklik olmamıştır.

bağlantılar ve etkileşimler konusunda reklamın hedef kitlesinin çoğunlukla az bilgi sahibi olması” ileri sürülmüştür (Dreher, 2016: 127-128).

Alman Haksız Rekabet Kanunu’nun 2004 değişikliğinden önce 1. maddede yer alan ahlak ve gelenek kuralına aykırılık hükmüne dayanılarak Alman mahkemeleri tarafından reklamlardaki çevre ibarelerinin tüketicinin duygularını istismar etmesi nedeniyle hukuka aykırılığına yönelik kararlar verilmiştir. Temizlik ve kozmetik ürünleri üreticisi bir işletmenin reklamında “Ha-Ra: İnsan ve doğanın bir şansa sahip olması için” sloganı kullanılması yüksek mahkeme tarafından, tüketicinin korku ve sorumluluk duygusunun haksız yararlanılması olarak yasak kapsamında kabul edilmiştir³⁸. Federal Anayasa Mahkemesi, reklamın yasaklanmasıyla ifade özgürlüğünün haklı olmayacak şekilde sınırlandırıldığına karar vermiştir.

Kozmetik ürünleri için “zulüm yapmadan güzellik” ve “hayvan deneysiz kozmetik ürünleri” reklam sloganları da hukuka aykırı bulunmuştur; gerekçe olarak işletmenin hayvan deneyleri yapmasa da Avrupa Birliği mevzuatına göre zorunlu olarak hayvanlar üzerinde test yapılmasını gerektiren kimyasal ürünler kullanması gösterilmiştir³⁹. Aynı şekilde satılan her araba için bir ağaç dikileceğine ilişkin reklam, insan duygularından haksız olarak yararlandırıldığı için ahlaka aykırı olarak kabul edilmiştir⁴⁰.

Alman Federal Anayasa Mahkemesinin kararları ve Haksız Rekabet Kanunu’ndaki 2004 değişikliği ile 1. maddedeki ahlak ve gelenek kurallarına aykırılığın haksız rekabet hali olmaktan çıkarılması ile birlikte, Alman mahkemelerinin çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamlara karşı olan katı tutumu değişmiştir. Tüketicilerin çevre duyarlılığına ve diğer duygularına ilişkin reklamların, Haksız Rekabet Kanunu gereğince tüketicilerin karar verme özgürlüğünü sınırlandıracak derecede baskı içermesi durumunda haksız rekabet teşkil edeceği kabul edilmiştir (Güven, 2011: 97).

3.2.3. Çevre Duyarlılığına Yönelik Reklamların Saldırgan Satış Yöntemi Olarak Değerlendirilmesi

Türk Ticaret Kanunu’nun 55. maddesinin 1. fıkrasının a/8. bendinde “müşterinin karar verme özgürlüğünü özellikle saldırgan satış yöntemleri ile sınırlamak” haksız rekabet halleri arasında sayılmıştır. Saldırgan satış yöntemleri, müşterinin kendisine teklif edilen mal veya hizmeti bunların niteliği, fiyatı gibi unsurları inceleme ve benzerleriyle karşılaştırma olanağı ile bunlara ihtiyacı olup olmadığını düşünme olanağı tanınmaksızın o mal veya hizmeti satın alma zorunluluğu hissettirecek ve seçim yapma ve karar alma özgürlüğünü sınırlandıracak şekilde psikolojik baskı yaratan uygulamalardır (Güven, 2012: 398; Savaş, 2017:242; Savaş, 2018: 79; Pınar, 2012: 140).

6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu’nun gerekçesinde 55. maddenin 1. fıkrasının 8. numaralı alt bendindeki düzenlemenin saldırgan satış yöntemlerini kapsadığı, saldırgan reklamları içermediği belirtilmiştir (Türk Ticaret Kanunu Tasarısı, Madde Gereçekleri, Madde 55, 1. fıkra 8. numaralı alt bent gerekçesi)⁴¹. Türk Ticaret Kanunu gerekçesinde, reklamların satışa yardımcı araç olduğu ve müşterinin makbul sayılamayacak güç psikolojik duruma sokularak

³⁸ Wettbewerb in Recht und Praxis (WRP), 1992, 510

³⁹ OLG Frankfurt, Wettbewerb in Recht und Praxis (WRP) 1989, 526

⁴⁰ GRUR 1984, 605

⁴¹ T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü, Türk Ticaret Kanunu Tasarısı, Madde Gereçekleri, s. 21

satın alma zorunluluğu altında bırakma unsurunu taşımadığı sebepleri belirtilmiştir. Bu hükmün aynen alındığı İsviçre Haksız Rekabet Kanunu'nun 3. maddesinin 1. fıkrasının h) bendinde de reklamlar, saldırgan satış yöntemleri kapsamı dışında tutulmuştur⁴². Bunun gerekçeleri olarak reklam yapma özgürlüğünün aşırı sınırlandırılmasına neden olacağı, bilgilendirici reklamlar ile iknaya yönelik ifadeler içeren reklamlar arasında ayırma neden olacağı ileri sürülmüştür (Güven 2012: 404).

Özellikle duyguları istismar eden reklamlarda da saldırgan satış yöntemlerinde olduğu şekilde tüketiciler, ürünün veya hizmetin niteliğini objektif olarak değerlendirme olanağını kısmen ortadan kaldırarak ön plana çıkarılan duygusal yönün etkisinde kalabilmektedir. Reklamların saldırgan olarak yapıldığını belirlemek için sunum şeklinin kişilerin karar verme özgürlüğünü sınırlandıracak psikolojik veya fiziki baskı yaratması gerekir. Ancak reklamlar tüketicilere çoğunlukla yüz yüze olmayan yöntemlerle sunulduğu için böyle bir baskı yaratma ihtimali daha düşüktür (Güven, 2012, 405).

6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu gerekçesinde, reklamların saldırgan satış yöntemleri kapsamında sayılmayacağı belirtilmesine karşılık çevre duyarlılığını istismar edecek nitelikte reklamlar hem Kanun'un diğer hükümleri hem de haksız rekabete ilişkin genel hüküm kapsamında değerlendirilebilir⁴³. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un "haksız ticari uygulamalar" başlıklı 62. maddesinin 3. fıkrasında "Haksız ticari uygulamanın reklam yoluyla gerçekleştirildiği hâllerde bu Kanunun 61 inci maddesi hükümleri uygulanır." hükmü konularak 61. maddedeki ticari reklamlara ilişkin hükme atıf yapılmıştır. Sonuç olarak hem Türk Ticaret Kanunu'nda hem de Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'da reklamlar, ticari uygulama veya satış yöntemlerine ilişkin hükümlerin kapsamı dışında düzenlenmiştir.

Alman Haksız Rekabet Kanunu'nun 4. maddesinin 1. fıkrasının 1. bendinde "tüketicilerin veya katılanların karar verme özgürlüğünü baskı uygulayarak, insanlık dışı şekilde veya diğer uygunsuz nesnel olmayan etkiler yoluyla sınırlandıran ticari uygulamaların", 2. bendinde "tüketicinin zihinsel veya fiziksel zayıflığını, yaşını, deneyimsizliğini, saflığını, korkusunu veya baskıda hissetme halini istismar etmeye uygun olan ticari uygulamaların" haksız uygulama niteliğinde olduğu düzenlenmiştir⁴⁴. Alman Haksız Rekabet Kanunu'nda yapılan 2010 değişikliği ile "saldırgan satış yöntemleri" 4a maddesiyle düzenlenmiş ve baskı, fiziksel güç kullanımı dahil zorlama veya uygun olmayan müdahalelerle tüketicinin karar verme özgürlüğünü sınırlandıran ticari uygulamaların haksız uygulama olduğu belirtilmiştir⁴⁵.

3.2.4. Çevre Duyarlılığına Yönelik Reklamların İstismar Sayılmaması İçin Koşullar

3.2.4.1. Çevreye İlişkin Beyanın Doğruluğu

Reklamda yer alan çevreye ilişkin beyanların doğru veya doğrulanabilir olması gerekir. Aksi takdirde aldatici çevre reklamı söz konusu olur. Ticari Reklam Yönetmeliği'nin 17. maddesinin 2. fıkrasında "Reklamlarda; çevresel işaret, sembol ve onaylar tüketicileri aldatici

⁴² Bundesgesetz gegen den unlauteren Wettbewerb vom 19. Dezember 1986 (Stand am 1. Juli 2016)

⁴³ "Hayvan barınağındaki hastalıklı ve sakat hayvanların gösterildiği bir reklam filminde, bağışçı firmaların logolarına yer verilmesi ve bu firmaların ürünlerinden alım yapılmamasının hayvanların ölümüne neden olacağını belirtmesi" duygu istismarı yoluyla saldırgan reklam türüne örnek gösterilmiştir (Özdemir, 2012: 82).

⁴⁴ Gesetz gegen den unlauteren Wettbewerb vom 3. Juli 2004 (BGBl. I S. 1414)

⁴⁵ Gesetz gegen unlauteren Wettbewerb in der Fassung der Bekanntmachung vom 3. März 2010 (BGBl. I S. 254), das zuletzt durch Artikel 5 des Gesetzes vom 18. April 2019 (BGBl. I S. 466) geändert worden ist

şekilde kullanılamaz.” hükmü ve Yönetmeliğin “doğruluk ve dürüstlük” başlıklı 7. maddesinin 4. fıkrasında “Reklamlar, tüketicinin güvenini kötüye kullanamaz ya da onun tecrübe ve bilgi eksikliklerini istismar edemez.” hükmü yer almaktadır. Çevre konusunda verilen bilgilerin yanlış veya belirsiz olması, eksik bilgi verilmesi, zararların gizlenmesi, etkilerin gerçekte olduğundan farklı veya az ya da fazla gösterilmesi durumunda yanıltıcılık unsuru içerdiği kabul edilir. Reklamdaki çevreye ilişkin beyanların doğru içeriğe sahip olmasının yanı sıra Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 17. maddesinde sayılan diğer koşullara da uygun olması gerekir. Çevresel etki konusunda bir beyan kullanılacaksa 17. maddenin 3. fıkrası gereğince “sadece akademik kuruluşlarca kabul görmüş bilimsel çalışmalara dayalı bilimsel bulgular ve teknik gösterimler kullanılabilir.” Enerji etiketlemesi zorunlu olan mallara ilişkin reklam yapılıyorsa 17. maddenin 4. fıkrası gereğince “enerji verimliliğine veya fiyata dair bilgilerin yer alması durumunda, ilgili malın enerji verimliliği sınıfının belirtilmesi zorunludur.”

T.C. Ticaret Bakanlığı Reklam Kurulu kararlarını incelediğimizde “çevre duyarlılığının istismarına” ilişkin kararlarda da aldaticılık unsuruna yer vermiştir. Örneğin bir firmaya ait poşetlerde yer alan “Çevre dostu, doğada çözünen poşet, bu poşet güneş nem oksijen ve mikroorganizmaların etkisiyle doğada zamanla çözünerek parçalanır ve biyolojik olarak çözünür.” ifadelerine ilişkin olarak verdiği 2016/4114 sayılı ve 10.10.2017 tarihli reklam durdurma kararında şu gerekçe yer almaktadır: “Firmaya ait poşetlerin üzerinde yer alan tanıtımların gerçeği yansıtmadığı; ayrıca, inceleme konusu reklamlarda yer alan bu ifadelerin, tüketicilerin ve kamuoyunun çevre konusundaki hassasiyetleri ile bu alandaki bilgi eksikliklerini istismar edecek biçimde kullanılması nedeniyle yanıltıcı olduğu; aynı zamanda poşetlerin üzerinde yer alan, bir maddenin çözücü bir sıvı içerisinde fiziken gözden kaybolmasını ifade eden “çözünme” şeklindeki ifadenin yanıltıcı olduğu; hiçbir plastik ürünün doğada çözünme yoluyla kaybolmasının mümkün olmadığı; bu tür ürünlere ilişkin olarak Bakanlığımızca yapılan araştırmalar neticesinde poşetlerin üzerinde “çözünme” ibaresinin yerine, katı maddelerin ısı alınca temel özelliklerini yitirmesini (kimyasal değişim) ifade eden “bozunma” şeklindeki terimin kullanılması gerektiği...”. Kararda dayanak gösterilen hükümlerden birisi de Ticari Reklam Yönetmeliği’nin 17. maddesidir. Reklam Kurulu başka firmaların benzer ifadeler içeren poşetleriyle ilgili olarak da aynı gerekçelerle reklam durdurma cezaları vermiştir⁴⁶.

Reklam Kurulunun çevreye ilişkin ibarelerle ilgili çok sayıda kararı vardır. Bunlara örnek olarak 15.09.2009 tarihli 2009/618 sayılı kararında “çevreye zararlı olan karbonmonoksit gazını %0 düşüren çevre dostu elektronik bir cihazdır.” ibaresini; 14.10.2008 tarihli, 2008/462 sayılı kararında “egzoz gazı emisyonların düşürülmesi ve aracınızın daha çevreci ve daha ekonomik çalışmasını sağlar” ibaresini; 10.06.2008 tarihli 2007/419 sayılı kararında “Eğer Türkiye'deki bütün araçlar .... kullansaydı, 700.000 aracın çevreye bıraktığı zararlı atık ortadan kalkardı. ” ibaresini yanıltıcı bulunduğu kararları gösterebiliriz. 12.08.2003 tarihli kararında “deterjandan tasarruf, çevreyi korur, kirliliği azaltır” ibaresini hem yanıltıcı hem de tüketicinin çevre duyarlılığını istismar olarak değerlendirmiştir.

⁴⁶ Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Reklam Kurulu Başkanlığı, Basın Bülteni, 10.10.2017 tarihli, 2016/4142, 2016/4143 sayılı kararlar ve bültende yer alan diğer kararlar

Reklam Kurulu Akkuyu Nükleer Güç Santrali A.Ş.'nin nükleer enerjinin tanıtımına ilişkin reklamlarına yönelik çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından yapılan şikayet üzerine yaptığı incelemede, ilgili reklamın Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'a aykırı olmadığı kararını vermiştir⁴⁷. Reklamda “daha çok aydınlık için” gibi ifadelerle nükleer enerjinin verimli olduğunun vurgulanmasının, yeşil yaprak kullanılarak çevre dostu olarak gösterilmesinin, insan ve çevre sağlığına olumsuz etkilerinin belirtilmemesinin yanıltıcı olduğu gerekçesiyle Reklam Kurulunun kararı eleştirilmiştir (Başoğlu, 2015: 714 vd.). Kanaatimizce tüm ülkeyi ve çevresini etkileyecek bir projenin tanıtım reklamında çevreye ve insan sağlığına zararları veya olumsuz etkileri belirtilmeksizin doğaya zararı olmadığı izlenimi yaratılması aldatıcılık unsuru içerir.

Yargıtay kararları incelendiğinde, çevreye ilişkin beyanlar içeren reklamların aldatıcı olmaları nedeniyle yargı konusu yapıldıkları görülür. Davalının piyasaya sürdüğü ürün ambalajı üzerine "Sağlığınız için kaya tuzu, çevre kirliliği etkisi altında bulunan deniz veya göl tuzundan değil, yer altı kaya tuzu yataklarından elde edilen kaya tuzunun modern İsviçre teknolojisi ile el değmeden tam otomatik rafinasyon yöntemi ile üretilmiştir" yazısını kullanmasının kaya tuzu haricindeki tuzların sağlıklı olmadığı konusunda tüketiciyi yanıltarak haksız rekabet oluşturduğu iddiasıyla açılan davada Mahkeme tarafından “davaya konu ibarenin davalının ürettiği tuz dışındaki tuzların çevre kirliliğine uğramış olduklarını, diğer tuzlara göre ürettiği tuzun kaynağının temiz olduğu intibasını ortaya çıkardığı, bunun da tüketiciyi aldatıcı ve diğer firmaları kötüleştiren nitelikte olduğu gerekçesiyle” haksız rekabetin gerçekleştiği kabul edilmiş ve Yargıtay tarafından onanmıştır⁴⁸.

Milletlerarası Ticaret Odası, reklam ajanslarının ve pazarlamacıların kullanacakları çevreye ilişkin beyanların kurallara uygunluğunu kontrol edebilecekleri listeleri içeren “Çevreye İlişkin Sorumlu Pazarlama İletişimi İçin Rehber” yayımlamıştır (ICC, 2019). Rehberde “tüketicilerin çevre duyarlılığı ve bilgi eksikliğinin istismarı” konusunda bu hükmün “dürüstlük” başlıklı 4. maddedeki “Pazarlama iletişimi, tüketicilerin güvenini kötüye kullanmayacak veya deneyim veya bilgi eksikliklerini suistimal etmeyecek şekilde yapılmalıdır.” düzenlemesiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Pazarlama iletişiminde kullanılan iddialar veya beyanların tüketiciler tarafından çevresel iddialar olarak yorumlanabileceği durumlarda, bunların ilgili ve uygun bilimsel kanıtlarla desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir (ICC 2019 11).

3.2.4.2. Reklamı Yapılan Ürün veya Hizmetle Çevreye İlişkin Beyan Arasında Bağlantı Aranmaması

Reklamı yapılan mal veya hizmetler ile çevreye ilişkin beyan arasında doğrudan bağlantı olması gerekmez. Bazı istisnalar dışında reklamlarda yer alması gereken hususlara ilişkin mevzuatta bir sınırlama yoktur⁴⁹. Bu nedenle işletme ürün veya hizmetini mevzuatın

⁴⁷ Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Reklam Kurulu Başkanlığı, Basın Bülteni, 11.08.2015 tarihli, 2015/421 sayılı kararı; Ayrıntılı bilgi için bkz. Başoğlu, 2015: 707-722

⁴⁸ Yargıtay 11. HD, 17.10.2005, 2004/12379 E., 2005/9851 K.

⁴⁹ Örneğin Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 31. maddesinin 4. fıkrasında “...tüketici kredilerine ilişkin reklamların zorunlu içeriği...yönetmelikle belirlenir.” 39. maddesinin 4. fıkrasında “...konut finansmanı reklamları... yönetmelikle belirlenir.” hükmü yer almaktadır. Konut Finansmanı Sözleşmeleri Yönetmeliği ile Tüketici Kredisi Sözleşmeleri Yönetmeliği'nde reklamlara ilişkin zorunlu içerik düzenlenmemiştir. Ancak Kanun'un yetkisine dayanarak Bakanlık bu düzenlemeyi yapabilir. Süreli yayın kuruluşlarınca düzenlenen promosyon uygulamalarını düzenleyen Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun madde 53/3'te promosyon

gereklerine uygun olarak istediği biçimde sunabilir. Yönetmeliğin “görseller ile yazılı ve sesli ifadelerin sunulduğu” başlıklı 18. maddesinin 7. fıkrasında “Reklamlardaki sesli ifadeler, görseller, dipnot, alt yazı veya durağan yazılarda yer verilen bilgiler birbiriyle çelişmemelidir.” hükmü yer almaktadır. İfadeler birbiriyle çelişmediği ve aldatıcı olmadığı sürece mal veya hizmetin tanıtımı, bu mal veya hizmetlere ilişkin bilgiler verilerek veya başka sunum yöntemleriyle yapılabilir.

Örneğin bir bulaşık makinesi, çamaşır makinesi veya deterjanın, kuraklığın bir tehdit olduğuna ve bu makine ve deterjanlarla daha az su kullanılarak doğanın korunduğuna ilişkin beyanlar veya görseller içeren reklamında ürünle çevresel iddia arasında bağlantı vardır. Burada ürünün çevreye ilişkin olumlu etkileri konusunda reklam yapılmaktadır. Diğer koşullar gerçekleşmişse ve reklamdaki iddialar doğruysa reklam hukuka uygundur.

İşletmenin kendisinin çevre duyarlılığını ön plana çıkaran reklamlar da yapılabilir. İşletmelerin su kaynaklarının korunması, enerji tasarrufu yapılması, bazı hayvan türlerinin korunması, ağaçlandırma yapılması, çevre konulu eğitimler verilmesi gibi sosyal sorumluluk projeleri yürütmeleri ve bunları reklamlarında duyurmaları söz konusu olabilir. Özellikle işletmenin sosyal sorumluluk kapsamında çevreye ilişkin beyanlar kullanması, kişilere çevreye ilişkin sorumluluklarını hatırlatması gibi durumlarda çoğu zaman ürün veya hizmetle çevreye ilişkin beyan arasında bağlantı bulunmaz. Bağlantı bulunmaması, tek başına duyarlılığı istismar olarak kabul edilemez. Çevreye ilişkin ifadelerin kullanılması veya işletmenin çevre korumaya yönelik taahhütlerde bulunması, tüketiciler üzerinde olumlu imaj yaratarak ürün veya hizmetlerinin satın alınmasına yönelik ilgi uyandırma amacı taşınması da reklamı hukuka aykırı yapmaz. Ancak işletmenin kendisi veya reklamı yapılan mal veya hizmetlerin çevreye önemli ölçüde olumsuz etkileri varken bu tür çevre duyarlılığına ilişkin ifadeler kullanmaları bir tür yanıltıcılık içerir ve bu durumda duyarlılığın istismarı olarak kabul edilmelidir. Reklamdaki çevreye ilişkin beyanla tüketicilerin duygularını harekete geçirerek gerçekte ürün veya hizmetin olumsuz özelliklerinin üstünün kapatılması amaçlanarak tüketicilerin duyarlılığı kötüye kullanılmaktadır. Reklamı yapılan ürün veya hizmetle hiç ilgisi olmadığı halde çevre duyarlılığı konusunda maddi ilişki kurulmasına sebep olacak ifadeler kullanılması durumunda yanıltma ve duyarlılığın istismarını değerlendirmek gerekir⁵⁰.

Alman Yüksek Mahkemesi bir kararında, reklamı yapılan ürün ile çevreye ilişkin beyan arasında bağlantı gerekmediğine, ürünün tanıtımı için çevreye yönelik destek çağrılarını yapılabileceğine karar vermiştir⁵¹. Bir bira üreticisinin, satın alınan her bir kasa bira için bir

---

uygulamasına ait reklamlarda teslim ve ifa tarihlerine ilişkin programın ilan edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ticari Reklam Yönetmeliği'nin 13. maddesinde, fiyat bilgisini içeren reklamların içeriğine ilişkin sınırlamalar vardır. Yönetmeliğin 27. maddesinde de içeriğe ilişkin sınırlamalar vardır. Ticari Reklam Yönetmeliği'nin 27. maddesinin 1. fıkrasında, doğrudan satış ve tele-alışveriş reklamlarında yer alması zorunlu olan bilgiler düzenlenmiştir. Aynı maddenin diğer fıkralarında bazı reklam türlerinin içeriğine ilişkin sınırlamalar da düzenlenmiştir.

⁵⁰ “Küresel ısınma nedeni ile kalan son buz tabakasından düşen bir kutup ayısının, reklam verenin pazarladığı (ve küresel ısınmanın engellenmesine yönelik doğrudan, ani ve büyük bir olumlu etkisi olmayan) ürünün kullanımını neticesinde tekrar eski hayatına dönmek için resmedilmesi” çevre duyarlılığının istismarına örnek olarak gösterilmiştir (Özdamar, 2012: 82). Diğer bir örnek olarak “Radyasyon sızıntı tehlikesi atlatılan (ve bu konu medyada işlenen) bir ülkeden hammadde alan rakibine yönelik reklamlarında, rakip ürünü kullanan bir tüketicinin başkalaşım geçirdiğinin canlandırılması” verilmiştir (Özdamar, 2012: 81-82).

⁵¹ BGH, Urt. v. 26. Oktober 2006- I ZR 33/04 OLG Hamm LG Siegen (Regenwaldprojekt I)

metre karelik yağmur ormanına sürdürülebilir koruma için destek sağlanacağına ilişkin reklamının rekabetin korunması için çalışan derneklerin reklamın şeffaf olmadığı, yanıltıcı olduğu, ne kadar yardım yapacağına açıklanmadığı sebeplerine dayanarak yaptıkları şikayet ile yerel mahkeme tarafından durdurulması üzerine temyiz mahkemesi reklamın haksız rekabet teşkil etmediği kararını vermiştir. Bu tür reklamlarda desteğin türü ile bağışın miktarı hakkında bilgi verme zorunluluğu olmadığı, işletmenin reklamda yapabileceğinin üstünde vaatlerde bulunmuyorsa yanıltıcılığının olmadığına karar vermiştir.

3.2.4.3. Ölçülülük

Duygulara yönelik reklamlarda, tüketicilerin duygularının gereksiz yere tahrik edilmemesi ve ürünün pazarlanması ile arasında bağlantı kurulan sosyal faydanın, pazarlama faaliyetine göre ölçülü olması gerektiği belirtilmektedir (Özdemir, 2012: 81; Kırcı, 1998: 336). Çevre duyarlılığına yönelik beyanlarda ölçülülük ilkesine uyulması gerekir. Tüketicilere çevre sorumluluğunu hatırlatma amacının gerçekleşmesinin gerektiğinden daha fazla kişilerin duygularına yönelerek korku, suçluluk veya endişe gibi duygular hissettirilmesi durumunda istismar olarak kabul edilmelidir. Ölçülülüğü değerlendirirken çevrenin korunması konusunun önemi ile iletişim özgürlüğünün sınırları birlikte değerlendirilmelidir. Öncelikle çevrenin korunması dünyadaki tüm canlıları ve gelecek nesilleri ilgilendiren bir konudur. Bu nedenle kişilerin bu konuda uyarılması için tehlikelerin ve yapılması gerekenlerin en çarpıcı haliyle sunulması gerekebilir. İletişim özgürlüğü kişilerin yalnızca görmek veya duymak istedikleri olumlu konuları değil olumsuz durumların açıklanmasını da içerir. Bu nedenle reklamda vurgulanan çevreyle ilgili konu da kişilerin görmek veya öğrenmek istemeyecekleri veya rahatsız olacakları bir şekilde sunulabilir.

Alman mahkemelerinin önceki yıllarda verdiği kararlarda, duygulara yönelik reklamların tüketicilerin duygularını sömürerek etkilenmesini sağlıyorsa ahlaka aykırı olduğu yönündeydi. Bu konuda Benetton'un çevre kirliliğini reklamlarında kullanmasına ilişkin mahkeme kararı örnek olarak gösterilebilir. İnsan duygularının uygun olmayan şekilde ticari rekabet amaçları için araç olarak kullanılmasına ilişkin sebeple, tekstil firması Benetton'un denizdeki petrole bulanmış ördeğin görüntüsünü paylaştığı reklamını mahkeme hukuka aykırı bulmuştur. Federal Anayasa Mahkemesi ise bu konuda Alman Yüksek Mahkemesinden farklı karar vermiştir. Buna göre Anayasanın 5. maddesinin 1. fıkrasına göre temel hak olan düşünce ve ifade hürriyetinin reklamlar için de geçerli olduğu ve bu hürriyetin ancak kamu yararı, üçüncü kişilerin korunmaya değer hakları ve menfaatleri gerekli kılıyorsa sınırlanabileceği belirtilmiştir. Kişilerin dünyada olan sorunları görmek istememesinin, ifade özgürlüğünü sınırlandırılmasına sebep olacak bir menfaat olmadığı ve insanların doğaya karşı sorumlulukları olduğu gerekçe belirtilmiştir⁵².

SONUÇ

Çevre ve sosyal sorumluluk kriterlerine uygun olarak üretilmiş ürünlerin, çevreye zarar veren ürünlere göre daha fazla tercih edilmesinin, çevrenin korunmasına önemli katkısı vardır. Bu nedenle ürünlerin üzerinde veya reklamlarında çevre korumaya ilişkin ibareler kullanılmasının, tüketiciler üzerinde ikna edici ve malı almaya yönelten etkisi vardır.

⁵² BVerfG, Beschluss des Ersten Senats vom 12. Dezember 2000,- 1 BvR 1762/95, 1 BvR 1787/95 -

Ürünlerde çevre koruma odaklı reklamların ikna edici etkisinin yanında tüketicinin çevreye duyarlılığından ve çevre koruma sorumluluğu duygusundan faydalanılarak sömürülmesi ve yanıltılması tehlikesi de vardır.

İşletmeler reklamlarında ürünün veya hizmetin çevreye olumlu etkilerine ilişkin ibareler kullanabilirler. Ancak bunun için bu ibarelerin doğru olması, yanıltıcı olmaması ve çevresel etki konusunda akademik kuruluşlarca kabul görmüş bilimsel çalışmalara dayalı bilimsel bulgulara ve teknik gösterimlere dayanması gerekir. İşletmelerin reklamlarında çevreye ilişkin beyanlar kullanmaları, tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek bir biçimde yapılamaz.

Çevrenin korunmasına ilişkin konular bireylerin yalnızca kendilerine değil tüm canlılara, gelecek nesillere ilişkin olduğu için reklamlar yoluyla kişilerin çevre konusundaki duyarlılığının istismar edilmemesi gerekir. Gerçek anlamda çevre dostu üretim yapılmasının teşvik edilmesi ve tüketicilerin bu tür ürünlere yönelebilmesi için reklamlarda kullanılan çevreye ilişkin beyanların denetlenmesi ve böylece tüketicilerde güven oluşturulması gerekir.

“Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği”nin 17. maddesinde reklamların “tüketicilerin çevre konusundaki duyarlılığını ya da bu alandaki olası bilgi eksikliğini istismar edecek biçimde yapılamayacağı” düzenlenmiştir. Bu hükmün kaynağı Milletlerarası Ticaret Odasının “Reklamcılık ve Pazarlama İletişimi Uygulama Esasları”nın D1 maddesidir.

Çevre duyarlılığına yönelik bir reklam kişilerin çevreye ilişkin sorumluluklarını hatırlatarak vicdanlarına yönelirse veya çevreye yönelik amaçlar için destek çağrısında bulunursa hukuka aykırı kabul edilmez. Konu edilen sosyal amaç ile reklamı yapılan mal veya hizmetler arasında bağlantı olmaması da tek başına reklamı hukuka aykırı hale getirmez. Duygulara yönelik bütün reklamlarda olduğu gibi bu tür reklamlarda da tüketicinin o ürün veya hizmete talep kararını önemli ölçüde etkileyecek bir ikna gücü yaratırsa hukuka uygunluğu tartışılır. Birçok saldırgan satış yönteminden farklı olarak reklamların niteliği itibariyle tüketicinin düşünmesine zaman tanınmaktadır. Ancak reklamların da en önemli özelliklerinden birisi olan tekrarlanma nedeniyle yapacağı etkiler daha fazla olabilmektedir. Bu nedenle istismarı değerlendirirken bu durumu da göz önünde tutmak gerekir.

İşletmeler reklamlarında ürün veya hizmetlerine yönelik veya işletmenin kendisine yönelik çevreye ilişkin beyanlar kullanabilirler; sosyal sorumluluk projesi kapsamında yaptıkları veya yapacakları çevre korumaya yönelik eylemlerini reklamlarında tanıtabilirler; çevre koruma projelerine sponsor olarak bunu duyurabilirler. Ürün veya hizmetleriyle bağlantısı olmayan çevreye ilişkin bir konuda tüketicilere mesajlar verebilirler. Reklamlarında bu tür çevreye ilişkin beyanlar kullanmaları hukuka aykırı değildir. Ancak bu yolla tüketicilerin çevre duyarlılıklarını istismar ediyorlarsa veya mevzuatta belirtilen diğer koşullara aykırılık varsa hukuka aykırı reklam olarak kabul edilir.

Reklamı yapılan işletmenin veya ürün veya hizmetlerinin çevreye olumsuz etkileri varken bunu gizlemek amacıyla reklamlarda çevreye ilişkin beyanların kullanılması durumunda, çevre duyarlılığının istismarı söz konusudur. Ayrıca reklamlarda çevreye ilişkin beyanlar ve görüntüler kullanılarak kişilerin çevreye ilişkin sorumluluklarının hatırlatılması, çevrenin geleceğine yönelik endişelerin dile getirilmesi durumunda, mesajın içeriği ile kişilerin çevreye ilişkin duyarlılığına yönelmenin ölçülü şekilde yapılması gerekir.

Ticari reklamların da T.C. Anayasası ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’ne göre ifade özgürlüğü kapsamında olması nedeniyle çevre duyarlılığını istismar nedeniyle reklamların

hukuka aykırılığı değerlendirilirken, sınırlamanın ölçüsünün Anayasa'nın 13. maddesindeki koşullara uygun olması gerektiğinin göz önünde tutulması gerekir. Temel hak ve özgürlüklerin yalnızca kanunla sınırlanabileceğine ilişkin kural nedeniyle Ticari Reklam Yönetmeliği'ndeki hükümlerin Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun ve Türk Ticaret Kanunu'ndaki düzenlemelerle birlikte değerlendirilmesi gerekir.

KAYNAKLAR

Alınacı, Ümit (2009). "Tüketicilerin Çevreye Duyarlılığı Ve Reklamlardaki Çevreci İddialar" Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (18) 2009/2: 48-79

Atila Yörük, Pelin (2018). Reklamların Haksız Rekabet Boyutu Karşısında Tüketicilerin Korunması, Doktora Tezi, İstanbul

Başoğlu, Başak (2015). "Nükleer Enerji Santralleriyle İlgili Reklamların Düşündürdükleri: Çevreye İlişkin Beyanlar İçeren Reklamlar" İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel Sayı, Cilt:2, 707-722

Dadak, Kemal (2015). "Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı", Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, C. 5, S. 5, 309-326

Dreher, Meinhard/ Kulka, Michael (2016). Wettbewerbs- und Kartellrecht, eine Systematische Darstellung des deutschen und Europäischen Rechts, 9. Auflage, Heidelberg

Göle, Celal (1983). Ticaret Hukuku Açısından Aldatıcı Reklamlara Karşı Tüketicinin Korunması, Ankara

Güven, şirin (2011). Haksız Rekabetin Amacı ve Koruduğu Menfaatler, Doktora Tezi, Ankara

Güven, şirin (2012). "Saldırgan Satış Yöntemleri ve Reklamlar", Erzurumluoğlu Armağanı, Ankara Barosu, 397-408

ICC (2018). ICC-Kodex zur Werbe- und Marketingkommunikation, 2018 Edition, Paris

ICC (2018). ICC Advertising and Marketing Communications Code, 2018 Edition, Paris

ICC (2019). ICC Framework for Responsible Environmental Marketing Communications

ICC (2011). Consolidated ICC Code of Advertising and Marketing Communications <<https://reklamombudsmannen.org/eng/shared-media/icc-consolidated-code-of-advertising-and-marketing-2011-english.pdf>> Erişim Tarihi:01.09.2020

İçel, Kayıhan (2018). Kitle İletişim Hukuku, 13. Bası, İstanbul

Kaboğlu, İbrahim Ö. (1996). Çevre Hakkı, 3. Bası, İstanbul

Karahan, Mehmet (2017). “İşletme Yöneticilerinin Çevre Duyarlılığı ve Farkındalık Düzeylerinin Belirlenmesi”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 6, S. 4, 359-374

Kırca, İsmail (1998). “Tüketicilerin Hislerine Yönelik Reklamlar”, Prof. Dr. Ali Bozer’e Armağan, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırmaları Enstitüsü, 333-347

Loeffler, Joachim (2001). Rechtliche Aspekte umweltbezogener Werbung, Vortrag im Rahmen der Ringvorlesung Mensch - Umwelt - Zukunft der FH Heilbronn am 19.06.2001, <[http://mitarbeiter.fh-heilbronn.de/~loeffler/vortrag/Rechtliche %20Grenzen %20der %20Umweltwerbung.pdf](http://mitarbeiter.fh-heilbronn.de/~loeffler/vortrag/Rechtliche%20Grenzen%20der%20Umweltwerbung.pdf)> Erişim Tarihi:01.09.2020

Loeffler, Joachim (1999). Rechtliche und ethische Grenzen emotionaler Werbung, Vortrag im Rahmen der Ringvorlesung Mensch- Umwelt – Zukunft an der Fachhochschule Heilbronn am 11.05.1999
<[http://mitarbeiter.hs-heilbronn.de/~loeffler/vortrag/Rechtliche%20Grenzen%20emotionaler %20Werbung.pdf](http://mitarbeiter.hs-heilbronn.de/~loeffler/vortrag/Rechtliche%20Grenzen%20emotionaler%20Werbung.pdf)> Erişim Tarihi:01.09.2020

Öçal, Akar (1970): “Reklam ve Haksız Rekabet”, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Dergisi, C. 6, 96-101

Özel, Aybike Pelenk (2012). “Çevresel Reklamlarda Yasal Düzenlemeler ve Etik Tartışmaları”, Akdeniz İletişim Dergisi, Sayı 17, 9-34

Özdemir, Semih Sırrı (2012). Haksız Rekabet Kavramı Açısından Dürüstlük Kuralına Aykırı Reklamlar, Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Pınar, Hamdi (2012). “Reklam ve Satış Yöntemlerine İlişkin Haksız Rekabet Hâlleri”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Cilt 18 , Sayı 2, 129-156

Savaş, Firdevs (2017). “Reklam Vasıtasıyla Ortaya Çıkan Saldırgan Ticari Uygulamalar”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 18, Sayı 2, 227-248

Savaş, Firdevs (2018). Haksız Rekabet Hukukunda Saldırgan Satış Yöntemleri, Yüksek Lisans Tezi, Ankara

Schmidt, Siegfried J. (2004), Handbuch Werbung, Münster

T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Reklam Kurulu Başkanlığı (2017). Basın Bülteni, Toplantı Tarihi: 10.10.2017
<https://ticaret.gov.tr/data/5d1c9edd13b87615344cd4c8/_265_Bulten.docx>
Erişim Tarihi:01.09.2020

T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Reklam Kurulu Başkanlığı (2015). Basın Bülteni, 11.08.2015

<https://ticaret.gov.tr/data/5d1c9edd13b87615344cd4c8/_239_Bulten.docx>

Erişim Tarihi:01.09.2020

Uluğ, Ali Sedat (2015). AB ve Türk Hukukunda Reklam Uygulama Esasları Bakış Açışıyla Tüketicilerin Reklama Karşı Tutumu ve Satın Alma Davranışı Arasındaki İlişki, Doktora Tezi, İstanbul

U.S. Federal Trade Commission (FTC) (2012). Guides for the Use of Environmental Marketing Claims, Federal Register / Vol. 77, No. 197 / Thursday, October 11, 2012 / Rules and Regulations

<https://www.ftc.gov/sites/default/files/documents/federal_register_notices/guides-use-environmental-marketing-claims-green-guides/greenguidesfrn.pdf> Erişim Tarihi:01.09.2020

Yağcıoğlu, Kaan Muharrem (2017). ‘‘Haksız Rekabet Hukukunda Emek İlkesi ve Uygulaması’’, D.E.. Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. şeref ERTAş’a Armağan, zel Sayı, C. 19, 2345-2372

Yavuz, Levent (1995). ‘‘Tüketicinin Aldatıcı Reklamlardan Korunması’’, Ankara Barosu Dergisi, 1995/2, 41-45

Zevkliler, Aydın (1996). Açıklamalı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun, İzmir

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

HAVAYOLU SEKTÖRÜNDE REKABETÇİ HAMLELERİN BELİRLENMESİ: SEKTÖRE ÖZGÜ BİR TİPOLOJİ ÖNERİSİ¹

DETERMINING COMPETITIVE MOVES IN THE AIRLINES INDUSTRY: A
PROPOSED TYPOLOGY TO THE INDUSTRY

Rukiye SÖNMEZ*

Umut EROĞLU**

Öz

Bu araştırma rekabet dinamikleri çerçevesinde, Türkiye havayolu sektöründe firmaların oluşturduğu rekabetçi hamlelerin belirlenmesini ve uygulamadaki mevcut hamlelerin sınıflandırılarak bir tipolojisinin oluşturulması amaçlanmaktadır. Bu şekilde havayolu firmalarının stratejilerinin değişimi, süreç olarak ele alınabilmekte ve incelenebilmektedir. Veri toplama süreci ve yorumlama aşamasında, nitel araştırma yöntemine başvurulmuş böylece sektörün betimlenmesi sağlanmıştır. Sonuç olarak sektörde rekabetçi hamleler yoğun bir şekilde uygulanmakta ve rekabetin şiddetli olduğu görülmektedir. Uygulanan tüm hamleler tekrar sınıflandırıldığında pazar oluşturma, fiyatlandırma, hizmet, pazarlama ve promosyon, işbirliği ilişkileri ve kapasite hamleleri olarak altıya ayrılmaktadır. Önerilen bu tipoloji gelecekteki araştırmalara değer sunarak sektörün betimlenmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Strateji, Stratejik Yönetim, Rekabet, Rekabet Dinamikleri, Rekabetçi Hamleler, Havayolu Sektörü

Abstract

In the competitive dynamics perspective, this paper aims to determine the competitive moves formed by firms in Turkish airline industry and to propose a typology of the moves in practice by classifying them. In this way, changing strategies of airlines firms have investigated and realized as a process. In the data collection and interpretation process, it has been used qualitative research methodology, and thus airlines industry has been description. The research results show that competitive moves which carried out by firms and rivalry among competitors are intense in the industry. This paper proposes a typology of moves, which consists of six types, namely product, pricing, service, marketing and promotion, cooperation, and capacity moves. It is hope that the proposed typology will serve as a valuable resource describing extensively industry for future research.

Keywords: Strategy, Strategic Management, Competitive Dynamics, Competition, Competitive Moves, Airlines Industry

¹ Bu çalışma VII. Ulusal Havacılık ve Uzak Konferansında sunulan bildirden üretilmiştir.

* Doktor Öğretim Üyesi (Sorumlu yazar), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans Bölümü, rukiyesonmez@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3262-9896

** Doktor Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, erogluumut@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1634-3659

1.GİRİŞ

Rekabetçi hamle, firma tarafından göreceli rekabet pozisyonunu korumak ya da iyileştirmek için başlatılan (Chen ve Hambrick, 1995; Ferrier ve diğerleri, 1999; Grimm ve Smith, 1997) rakibinin pazar payını almaya veya beklenen getirisini azaltmaya öncülük eden yeni ürün tanıtma, yeni bir pazara girme gibi spesifik ve saptanabilir eylemlerdir (Chen vd. 1992; Chen ve MacMillan, 1992). Rekabetçi hamleler yeni pazara giriş, fiyat indirimi, işbirliği oluşturma gibi rekabet avantajı kazanabilmek için uygulanmaktadır. Firmalar avantaj kazanmak için hamle oluşturduklarında, bu kazancı gören rakipler tarafından da benzer ya da farklı hamleler oluşturularak bu avantajdan pay elde etmek istenilecektir. Bu nedenle firmanın sadece kendi hamleleri yerine rakiplerinin hamlelerini de izlemesi ve rakip hamlelerine karşı pozisyon alması gerekmektedir.

Başarılı hamleler, rakiplerin hamleyi engellemeye ya da taklit etmeye kalkışmasına rağmen rekabetçi etkileşimi teşvik etmektedir (Smith vd. 2001:3). Bu tür hamleler, rakipler arasındaki hamle ve misillemeleri giderek arttırarak sektördeki rekabeti şiddetlendirmektedir.

Çoğu hamlenin yeni ve rutinin dışında olması, belirli bir zaman diliminde yöneticilerin stratejilerini ve amaçlarını yansıtmaktadır. Bu nedenle rekabetçi hamlelerin incelenmesi firmalara karar verme anlayışı geliştirebilmektedir. Ayrıca hamlelerin, firmanın kârı açısından gözlemlenebilen ve araştırılabilen spesifik sonuçları bulunmaktadır. Yöneticilerin gelecekte daha iyi kararlar verebilmesi için çeşitli seçeneklerin sonuçlarını değerlendirmeleri kritiktir (Bridoux vd. 2008:4). Sektördeki rakip firmaların hamlelerinin bilinmesi, uyguladıkları strateji hakkında bilgi sağlamaktadır. Belirli bir dönem içerisinde gerçekleştirilen rekabetçi hamlelerin oluşturduğu rekabetçi repertuar kolay kolay değişmemektedir. Böylelikle firmaların geçmiş hamlelerine bakarak gelecekteki hamleleri hakkında fikir sahibi olabiliriz. Diğer taraftan firmanın kendi hamlelerine bakarak hangi hamlelerin daha fazla rekabet avantajı getirdiği hangi hamlelere rakip tarafından cevap verilmediği belirlenebilir. Firmaların aynı sektör içerisinde birbirleriyle rekabet ederken uyguladıkları strateji, gerçekleştikleri tüm hamlelerin belirlenmesiyle ortaya çıkarılabilmektedir.

Bu çerçevede araştırmanın ana amacı, rekabet dinamikleri çerçevesinde, havayolu sektöründe rakip firmalar arasında uygulanan rekabetçi hamleleri belirlemek ve bu hamlelerin Türkiye sektörüne özgü bağlamın ortaya konulması ile sektöre özgü bir rekabetçi hamle tipolojisinin oluşturulması hedeflenmektedir. Araştırmanın ilk bölümünde rekabetçi hamleleri açıklayan rekabet dinamikleri literatürü, çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır. İzleyen bölümde rekabetçi hamlelerin literatürdeki diğer araştırmalarda nasıl sınıflandırıldığı açıklanmıştır. Sonraki bölümde ise Türkiye'deki havayolu sektörünün durumuna değinilmiştir. Ardından araştırmanın metodolojisi açıklanarak, yıllar itibariyle rekabetçi hamleler belirlenmiş ve Türkiye sektörüne özgü bir tipolojisi sunulmuştur.

2. REKABET DİNAMİKLERİ LİTERATÜRÜ

Rekabet dinamikleri araştırmaları, Smith ve diğerleri (1992)'nin "rekabetin eylem temelli yaklaşımı" (action-based view of rivalry) kavramına dayanmaktadır (Chen, 2007:46). Bu kavram Chen, Ferrier, Grimm, Miller, Smith ve Young gibi araştırmacılar tarafından geliştirilerek firmaların rekabet sürecini ön plana çıkarmaktadır. Rekabet dinamikleri araştırmaları, direkt olarak firma davranışını sınınamaya yönelik rekabetçi hamlelere odaklanmaktadır. Hem sektör hem de firma düzeyindeki öncüller, hamleleri belirlemek için

kullanılmıştır (Chen, 2007:51). Bu literatür firmaların rakipleriyle rekabet ederken ne yaptığını anlamaya yönelik bir yaklaşım sunmaktadır (Chen ve Miller, 2012:3). Bu anlayış çerçevesinde rekabetçi hamlelerin farklı şekillerde sınıflandırıldığı görölmektedir. Literatürdeki bu sınıflandırmalar, farklı sektörlere uyarlanabilen genel bir ayırım ve bir sektöre özgü ayırım olmak üzere farklılaşmaktadır.

İlk olarak, farklı sektörlerdeki rekabetçi hamleleri ortaya koymaya yönelik sınıflandırma fiyatlama, pazarlama, ürün, yeni ürün tanıtma, kapasite ve dağıtım, hizmet, yasal, anlaşmalar, lisanslama faaliyetleri, niyetsel hamleler olarak genel bir şekilde sınıflandırmıştır (Smith, Grimm ve Gannon, 1991; Young vd., 1996; Ferrier vd., 1999; Ferrier ve diğerleri, 2002; Lyon ve Ferrier, 2002; Basdeo vd., 2006). Böyle bir ayırım birden fazla sektörü araştırıp karşılaştırmaya olanak sağlamaktadır. Ancak her sektörün kendine özgü dinamiklerinin olması nedeniyle sektör ya da firma düzeyinde yapılan araştırmalar için daha spesifik bir ayırım gerekmektedir. Havayolu sektörü için bu ayırımı yapan araştırmalar (Smith vd. 1991; Miller ve Chen, 1994; Chen ve Hambrick, 1995) farklılıklar içermesine rağmen başlıca sınıflandırmalar aşağıda belirtilmiştir:

Rekabet dinamikleri araştırmalarında, havayolu sektörünü konu alan çalışmalar, firmaların rekabetçi konumlarının ve hizmetlerinin iyi bilindiği yerleşik pazarlardaki rekabetçi hamlelere odaklanmıştır (Chen, 2007:1). Havayolu sektörüne özgü rekabetçi hamlelerin sınıflandırıldığı çoğu araştırma, Levine (1987)'nin sınıflandırmasına dayanmaktadır (Chen vd, 1992; Chen ve Miller 1994). Levine (1987) tarafından Endüstriyel Organizasyon Teorisi temelinde, firmalarının uygulanan başarılı stratejilerinin sınıflandırıldığı ve deregüle edilmiş havayolu sektörünün davranışlarının analiz edildiği çalışmasında (Birleşme ve konsolidasyonlar, dikey ağ birleşmeleri ve kod paylaşım anlaşmaları, merkezi ve bağlantı havayolları ağı, bütünleşik bilet ücreti, sık uçan yolcu programları, seyahat acenteleri ve teşvik komisyonları, bilgisayarlı rezervasyon sistemi, slotların kontrolü, piyasa bozucu eylemler, sektöre yeni girenleri sağkalım sorunları) on çeşit strateji olarak sınıflandırılmıştır.

Smith vd. (1991) tarafından rekabetçi misillemeler, örgütsel bilgi işleme ve performans arasındaki ilişkiyi açıklamak için hamleler on altı çeşit olarak sınıflandırılmıştır. Bunlar; yeni ürün tanıtımı, şirket evliliği, yeni aktarma merkezi oluşturma, fiyat indirimi, yeni promosyon kampanyaları, ortak reklam vd. Diğer hamleler belirtilmemiştir ve bu hamlelerin nasıl bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu araştırmada geçmemektedir. Chen vd. (1992) misillemelerin rekabetçi hamle özelliklerine göre belirlenebilir olup olmadığını araştırdıkları çalışmalarında hamleleri (şirket evliliği ve satın alma, fiyat değişimleri, promosyon, yeni pazara nüfus etme, hizmet geliştirme, vd.) olarak on altı çeşide ayırmış ancak tüm hamle çeşitleri çalışmada belirtilmemiştir. Smith vd. (1997) tarafından stratejik grup üyelerinin rekabetçi hamle ve misillemeleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu araştırmadaki sınıflandırma ise önceki araştırmalarında (Smith vd. 1991; Chen vd. 1992) belirtilmiştir.

Chen ve MacMillan (1992) ise rekabetçi hamlelerin ertelenmesi ya da hiç cevaplanmaması üzerine yaptığı araştırmaya on üç spesifik rekabetçi hamleyi dahil edilmiştir. Bunlar; fiyat indirimi, promosyon, hizmet geliştirme, seyahat acentelerinin komisyon oranının arttırılması, yerel havayolu firmalarıyla ittifak, şirket evliliği ve satın alma, havayolu dışındaki firmalarla promosyon oluşturma, günlük uçuş artışı, günlük uçuş azalışı, pazardan çıkış, pazara giriş, diğer havayollarıyla işbirliği, aktarma merkezi oluşturmadır. Araştırmadaki bu hamleler aynı zamanda Smith vd. (1991)'nin çalışması temelinde oluşturulmuştur.

Chen ve Miller (1994) rekabetçi katılığın kaynağı ve sonuçları üzerine yaptığı araştırmada ise Chen ve MacMillan (1992) hamle verileri kullanmasına rağmen bu araştırmada yirmi üç hamle çeşidi olarak sınıflandırmaktadır. Chen ve Hambrick (1995:455) küçük ölçekli firmaların, büyük ölçekli firmalara göre rekabetçi davranışlarının nasıl farklılık gösterdiğini ve bu açıdan firma performansının farklılık gösterip göstermediğini araştırmışlardır. Küçük ölçekli firmalar sektörlerinde, büyük ölçekli firmalar kadar başarılı olabilirler. Ayrıca bu başarı rekabetçi stratejileri tarafından belirlenebilir ancak sektörlerindeki büyük firmalarla etkili bir şekilde rekabet etmek için farklı stratejilere ihtiyaç duydukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu araştırmada hamle ve misilleme ikilisine temelinde on yedi rekabetçi hamleye sınıflandırılmıştır. Miller ve Chen (1996) rekabetçi sadeliği araştırdıkları çalışmasında Miller ve Chen (1994)'in çalışmasında kullanılan yirmi çeşit rekabetçi hamle sınıflandırmasına dayanmaktadır. Bu araştırmada on sekiz en büyük taşıyıcı firmaların rekabetçi repertuarı konu alınmıştır. Chen vd. (2002:187) başlatılan bir hamlenin cevaplanamaması hakkındaki araştırmalarında 14 hamle türü olarak sınıflandırılmıştır.

Marcel vd. (2010) ise diğer araştırmalardan farklı olarak rekabetçi hamlelerin sınıflandırılmasında tümevarım yaklaşımını kullanarak uzmanlar tarafından öznel kodlama yapılmıştır. Bunun sonucunda rekabetçi hamleler (fiyatlama, uçuş hattı, biletleme, işbirliği, hizmet, kargo) altı çeşit olarak sınıflandırılmıştır.

Literatür taramasında, sınıflandırmanın belirli araştırmalara dayandığı ve tekrarlandığı görüldüğünden yukarıdaki araştırmalarla sınırlandırılmıştır. Havayolu firmalarının rekabetçi hamlelerini sınıflandıran ya da bir sınıflandırmayı geliştiren çalışmalar ayrıntılı olarak Ek A'da açıklanmıştır. Genel olarak baktığımızda ise araştırmalardaki rekabetçi hamlelerin sınıflandırılması ilk olarak Levine (1987)'nin çalışmasıyla başlamaktadır. Sonraki araştırmalar ise Chen, vd. (1992), Chen ve Miller (1994), Miller ve Chen (1994), Chen ve Hambrick (1995), Hambrick vd. (1996), Chen, vd. (2002) çalışmalarına dayanmaktadır. Havayolu sektörünü araştıran tüm bu çalışmalarda, rekabetçi hamlelere ait verilerin toplanmasında genellikle Aviation Daily kaynak gösterilmektedir. Literatürdeki araştırmaların çoğu ABD havayolu sektörü örneklem olarak seçilmiştir. Ancak havayolu firmaları ve faaliyet gösterdikleri ülke bağlamında firmaların hamleleri farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle gelişmiş ülkelerdeki sınıflandırmanın dışında bağlama özgü bir sınıflandırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu araştırmada ise sektör için oldukça kapsamlı bir sınıflandırma olan Chen ve Miller (1994)'ın hamle çeşitleri temel alınmıştır. Ancak bazı hamlelerin çok az ya da hiç uygulanmaması da Türkiye bağlamındaki araştırmalar için ayrı bir sınıflandırmaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Araştırmanın devamında Türkiye Havayolu sektöründen kısaca bahsedilmiştir.

3. TÜRKİYE HAVAYOLU SEKTÖRÜ

Türkiye Havayolu sektöründe on üç firma faaliyet göstermekte olup bunlardan üçü sadece kargo taşımacılığı yapmaktadır. Çoğu firma yolcu taşıma faaliyetlerinin yanı sıra yük taşıma faaliyetini de gerçekleştirdiğinden dolayı araştırmaya kargo firmaları da dâhil edilmiştir. Böylece sektördeki tüm firmalar araştırma kapsamına alınmıştır.

Türkiye'de havayolu sektörünün gelişimi 14.10.1983 tarih ve 2920 sayılı Sivil Havacılık Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte hız kazanmıştır. Özellikle 1985'ten sonra havayolu firmalarının sayısı artarken, filo kapasiteleri ve pazar payları da artış göstermiştir. Bu dönemde firmalar toplam 52 uçak ve 10.558 koltuk kapasitesi ile 27 ülkeye uçuş gerçekleştirmiştir

(Hassu, 2004:424). 2008 yılında 270 olan uçak sayısı, 2016 yılında iki katına ulaşarak 540'a yükselmiş ve artarak devam etmektedir. 2016 yılında sektörde 100.336 koltuk kapasitesi ile 50 ülkeye uçuş gerçekleştirmiştir. Uçulan iç hat nokta sayısı 55 dış hat nokta sayısı 286 olmak üzere toplam 341 noktaya uçulmaktadır (SHGM, 2016:45). 2019 yılında ise uçak sayısı 546, toplam yolcu sayısı 209 milyondur (SHGM, 2019:46).

Tablo 1: Firmalarının Uçak ve Yolcu İç Hat Payları (2019)

Havayolu Firmaları	İç Hat		İç Hat (%)	
	Uçak	Yolcu	Uçak	Yolcu
THY	393.183	61.378.863	63,1	61,4
Pegasus	185.851	31.426.763	29,8	31,4
SunExpress	29.597	4.872.282	4,7	4,9
Atlasjet	7.478	1.156.999	1,2	1,2
OnurAir	7.239	1.100.226	1,2	1,1
Corendon	40	3.619	0,01	0,0
FreeBird	64	5.221	0,01	0,01
Tailwind	33	2.599	0,01	0,003
MNG	95	0	0,0	0,0
TOPLAM	623.580	99.946.572	100	100

Kaynak: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2019:143.

Tablo 2: Firmalarının Uçak ve Yolcu Dış Hat Payları (2019)

Havayolu Firmaları	Dış Hat		Dış Hat (%)	
	Uçak	Yolcu	Uçak	Yolcu
THY	291.490	44.023.276	60,6	60,8
Pegasus	91.716	13.900.713	19,1	19,2
SunExpress	40.313	6.114.695	8,4	8,4
Atlasjet	15.641	2.386.991	3,3	3,3
OnurAir	13.058	2.320.770	2,7	3,2
Corendon	13.754	2.274.348	2,9	3,1
FreeBird	7.469	906.284	1,6	1,3
Tailwind	4.378	494.008	0,9	0,7
MNG	3.209	0	0,7	
MyCARGO	34	0	0,01	
TOPLAM	481.062	72.421.085	100	100

Kaynak: Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporu 2019:144.

Tablo 1 ve 2'de havayolu firmalarının iç ve dış hatlardaki uçak ve yolcu payları gösterilmektedir. Havayolu firmalarının 2019 yılı iç hat yolcu trafiğindeki payları THY bayrak taşıyıcı firma olup yüzde 63, Pegasus yüzde 29,8 ve SunExpress yüzde 4,7 oranında pazar payına sahip olduğu görülmüştür. Havayolu firmalarının 2019 yılı dış hat yolcu trafiğindeki payları ise THY yüzde 60,6, Pegasus yüzde 19,1, SunExpress yüzde 8,4'tür (DHMİ, 2019:144). Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde sektörde rekabetçi hamlelerin belirlenme süreci ve bu süreç sonucunda Türkiye sektörüne özgü rekabetçi hamle tipolojisi sunulmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu araştırmanın tasarımında benimsenen nitel araştırma yöntemi ile toplanan verilerden yola çıkılarak anlayışlar ve genellemeler oluşturulmaya çalışılmaktadır (Neuman, 2009: 221). Araştırmanın bu bölümünde, nitel araştırma yöntemi ile toplanacak veri türünün belirlenmesi, verilerin nereden toplanacağına seçilmesi, veri toplama araçları ve prosedürleri ile verilerin elde edilmesi ve sektörel bulgulara ulaşılması konu edinilmiştir.

4.1 Araştırmanın Örnekleme

Araştırmanın evreni Türkiye havayolu sektörüdür. Bu sektör konu bağlamında karakteristik özellikler göstermesi, rekabetçi hamlelerin sıklıkla görülmesi, sektör sınırlarının belirli olması ve rekabetçi bir çevrede faaliyet göstermesi nedeniyle örneklem olarak seçilmiştir. Ayrıca havayolu firmalarına ait boylamsal verilerin ulaşılabilir olması açısından araştırma sorusuna uygun bir yapı taşımaktadır. Araştırmanın örnekleme ise sektörde faaliyet gösteren on üç havayolu firmasıdır.

4.2. Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi

Veri toplama süreci üç aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak rekabetçi hamlelere yönelik verilerin toplanabilmesi için hangi mecralarda ilan edildiğinin belirlenmesi gerekmektedir. Ardından ilgili mecralardan metinlerin elde edilmesi ve son olarak bu metinlerin yapılandırılmış içerik analizine tabi tutulması aşamaları izlemektedir. Bu aşamalar aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

4.2.1. Firmalar İle İlgili Verilerin Yayınlandığı Mecralar

Rekabet içerisinde olan firmaların birbirlerinin hamlelerini izleyebilmeleri ve bir eylemin rekabetçi hamle niteliğini kazanabilmesi için gözlemlenebilir olması gerekmektedir. Bu amaca daha iyi hizmet etmesi için, çoğu firma eylemlerini çeşitli mecralar yoluyla ilan etmektedir. Araştırmanın ilk aşamasını rekabetçi hamlelerin hangi mecralarda yayınladığının belirlenmesi oluşturmuştur. Bu nedenle sektörde faaliyet gösteren üç farklı havayolu (pazar paylarının toplamı yüzde 80'i aşmaktadır) firmasının kurumsal iletişim direktörleri/müdürleriyle yapılandırılmış soru formları aracılığıyla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde rakip hamlelerini hangi mecralardan takip ettikleri, bu mecraları ne sıklıkla takip ettikleri, ne derece önemli ve güvenilir bulduklarına yönelik sorular sorulmuştur. Kurumsal iletişim direktörleri/müdürleriyle yapılan görüşmeler sonucunda firmaların duyuruları, e-bültenleri, web sitesi ve online haber kaynaklarının (AirportHaber ve AirNewsTimes) rekabetçi hamlelere ait verilerin elde edilmesinde yeterli olacağı konusunda bir görüş birliğinin sağlandığı görülmüştür. Ayrıca görüşmelerde bu mecraları sıklıkla takip ettikleri ve güvenilir buldukları belirtilmiştir. Elde edilen sonuç doğrultusunda belirtilen tüm mecraların taranması uygun görülmüştür ve burada yayınlanan metinlerin elde edilmesi aşamasına geçilmiştir.

4.2.2. Firmalar ile İlgili Metinlerin Elde Edilmesi

Metin, bir iletişim ortamı görevi gören her türlü yazılı, görsel veya sözlü öğedir (Neuman, 2009:466). Bu araştırma kapsamında metin, havayolu firmalarının duyuruları veya e-bültenleri, web sitesi, online haber metinleridir.

Veri toplama sürecinin ikinci aşaması olan bu aşamada, öncelikle sektörde faaliyet gösteren her firmanın kendi web sitesinden 2008-2016 yılları arasındaki firma duyuruları veya e-bültenlerine ulaşılmıştır. Böylece firma faaliyetlerini içeren, direkt firma tarafından oluşturulan duyuru metinleri elde edilmiştir. Ardından firmaların web siteleri sürece dahil edilmiştir. Son olarak online haber metinlerine ulaşabilmek için havayolu firmalara ait tüm haberler taranmıştır.

Bu kaynaklardan AirportHaber, Türkiye ve dünyada havacılık sektörüyle ilgili gelişme ve haberlerin yayınlandığı 12 yıllık online bir kaynaktır ve bu kaynaktaki havacılık haberleri başlığı altında tüm haber metinleri firmalara göre sınıflandırılmış bir şekilde yayınlanmaktadır. AirNewsTimes ise 9 yıllık online olarak yayınlanan haber kaynağıdır. Türkiye ve dünyada havacılık sektörüyle ilgili geniş bir arşivi bulunmaktadır. Arşiv kısmı farklı kriterlerde arama yapmayı mümkün kılmaktadır. Her iki dergide de sektör uzmanlarının firmaların faaliyetleri ile ilgili köşe yazıları, firma duyurularının metinleri ve firmaların gazetelerde yayınlanan haberleri bulunmaktadır. Bu nedenle iki derginin analizi ile çoklu kaynak avantajı sağlamaktadır.

Araştırma kapsamında tarihsel olarak geriye gidildiğinde 2008 yılından öncesi güvenilir kaynaklara ulaşmanın mümkün olmadığı görülmüştür. Bazı firmaların ise 2008 öncesi duyurularının olmadığı görülmüştür bu nedenle araştırma kapsamı 2008-2016 yılları olarak sınırlandırılmıştır.

Bu aşamada, ilgili mecraların taranması sonucunda elde edilen tüm metinler tarihsel olarak sıralanıp, bir hamleyi belirten farklı mecralarda yayınlanmış ya da aynı mecrada birden fazla yayınlanmış metinler için kodlama esnasında en eski tarihli metin dikkate alınmıştır. Bunun sonucunda 25.003 metin elde edilmiş olup bunların yüzde 72'si AirportHaber, yüzde 22'si AirNewsTimes, yüzde 6'sı ise firmaların duyuruları, e-bültenleri ve web sitesi olarak dağılmaktadır. Veri toplama sürecinin tamamlanmasından sonra firmalara ait tüm rekabetçi hamlelerin kodlanması kısmına geçilmiştir.

4.2.3. Yapılandırılmış İçerik Analizi ile Verilerin Kodlanması

Rekabet dinamikleri araştırmalarında (Chen ve MacMillan, 1992; Miller ve Chen, 1996; Ferrier ve diğeri, 1999; Fjeldstad ve diğeri, 2004; Gnyawali ve diğeri, 2008, Sönmez ve Eroğlu, 2014; Sönmez, 2017; Sönmez ve Eroğlu, 2018) çoğunlukla yapılandırılmış içerik analiziyle, elde edilen metinlerden rekabetçi hamlelere ulaşılmaktadır. Yapılandırılmış içerik analiziyle bu metinlerin içeriği karşılaştırılabilmekte ve nicel tekniklerle (tablolar, çizelgeler gibi) analiz edilebilmektedir (Neuman, 2009:466). Yapılandırılmış içerik analizinin uygulanmasında hem açık kodlama hem de örtük kodlama yönteminden yararlanılmıştır. Açık kodlama bir metindeki görünür içeriğin kodlanması iken, örtük kodlama, anlambilimsel analiz olarak da adlandırılmaktadır ve bir metnin içeriğinde altta yatan, örtülü anlamın aranmasıdır. Açık kodlama, kelimenin birden çok anlamının olmadığı sürece oldukça güvenilirdir. Ancak bazı durumlarda örtük kodlama açık kodlamanın güvenilirliğini geçebilmektedir. Örneğin ileti sadece kelimelerle değil, bağlama bağlı olarak örtülü bir biçimde iletildiği durumlarda örtük kodlamanın güvenilirliği artmaktadır (Neuman, 2009:470).

Tablo 3: Sektörde Uygulanan Rekabetçi Hamleler (2008-2016)

Rekabetçi Hamleler	
1. Yeni pazara giriş	14. Diğer firmalarla promosyon oluşturma
2. Özel uçuş ücret ilanı	15. Pazara giriş indirimini
3. Günlük uçuş artışı	16. Sektörel satın alma ve birleşme
4. Sektör dışı işbirliği faaliyetleri	17. Pazardan çıkış
5. Uçak satın alma	18. Yerel havayolu firmalarıyla işbirliği
6. Reklam ve tanıtım	19. Network ittifakı
7. Sponsorluk anlaşmaları	20. Fiyat indirimini
8. Hizmet geliştirme	21. Günlük uçuş azalışı
9. Sık uçan yolcu programı	22. Bilet ücretinde yapısal değişiklik
10. Yeni promosyon	23. Fiyat arttırma
11. Yabancı havayolları firmalarıyla işbirliği	24. Aktarma merkezi oluşturma

12. Sosyal sorumluluk projeleri	25. Seyahat acentelerinin komisyon oranı değişikliği
13. Yeni hizmet sunma	26. Bilet değişim masrafı

Bu araştırmada açık kodlama yöntemiyle metin analiz edilerek, firmalar ile ilgili metinlerin belirlenmesi hedeflenmiştir. Ardından örtük kodlama yöntemi de kullanılarak, hamlelerin hangi kategori içerisinde yer alacağı belirlenmiştir. Her bir rekabetçi hamle Miller ve Chen (1994)'nin havayolu sektörü için geliştirdiği kodlama sistemine ve prosedürüne göre kategorize edilmiştir. Kodlama sistemi ayrıntılı olarak Tablo 1'de verilmiştir. Bu kodlama sistemine göre 23 hamle çeşidi bulunmakta (fiyat indirimi, yeni pazara giriş, hizmet geliştirme vd.) ve bunlara sektörel bağlam dikkate alınarak 3 (sosyal sorumluluk, sponsorluk, reklam ve tanıtım) hamle daha eklenerek firmaların tüm rekabetçi hamleleri kodlanmıştır.

Yapılandırılmış içerik analizi sonucunda 2008-2016 yılları arasında sektörde toplam 2.500 rekabetçi hamle kodlanmıştır. Ardından tüm kodlamalar üç kez kontrol edilmiştir. Araştırmanın ilk bulgularını, içerik analizi ile elde edilen rekabetçi hamlelere ait sektörel bulgular oluşturmaktadır. Türk havayolu sektöründe gerçekleştirilmiş olan rekabetçi hamlelerin dağılımı Tablo 3'te verilmiştir.

Sektörde uygulanan hamleler, en fazla gerçekleştirilen hamleden daha az gerçekleştirilen hamlelere doğru sıralanmış ve aşağıda sırasıyla açıklanmıştır:

- Havayolu firmaları tarafından en fazla uygulanan hamle **yeni pazara giriş** hamlesidir. Yeni pazara giriş hamlesi uçulan her yeni destinasyonu ve mevsimsel olarak uçulan destinasyonlarda yaz ve kış tarifelerine göre uçuşun yeniden başlanmasını içermektedir. Her yeni destinasyon uçuş ağının genişletildiğinin göstergesi olduğundan rakiplerinin daha çok dikkatini çekmektedir. Bu hamle son yıllarda düşmesine rağmen genellikle artış göstermektedir. Bu hamle türü firmanın yıl içerisinde uçuşlarına yeni eklediği destinasyon sayısı yerine yeni pazara girişlerini rakiplerine duyurduğunun bilgisini vermektedir. Rakip tarafından bilinmeyen, gözlenmeyen bir eylem hamle niteliği taşımamaktadır ve durum diğer hamle türleri içinde aynıdır.

- En çok gerçekleştirilen ikinci hamle **özel uçuş ücreti ilanı** hamlesidir ve belirli bir dönemde, belirli bir tüketici kitlesine, belirli bir miktar gibi spesifik kısıtları bulunan belirli bir uçuş ücreti ya da indirim sunan hamledir. Genellikle düşük maliyetli havayolu firmaları tarafından fazlaca tercih edilen bu hamle Pegasus, OnurAir gibi firmalar tarafından daha çok uygulanmaktadır. Ancak THY, AnadoluJet alt markası ile düşük maliyetli uçuşlarını gerçekleştirmektedir. Bu hamleye rakipler tarafından birkaç saat içerisinde misilleme gelebilmektedir. Ancak özel uçuş ücreti ilanı hamlesinin rekabet avantajı sağlamaındaki kritik nokta, bu hamlenin etkisidir. Başlatılan indirim ya da özel ücrette yapılan kısıtlama hamlenin etkisini de kısıtlamaktadır. Örneğin, “öğretmenlerimiz ve birlikte seyahat edecekleri aileleri için iç hat seferlerimizde 1 Kasım 2016- 31 Mart 2017 tarihleri arasında %25 indirim uyguluyoruz” veya “14-17 Kasım tarihlerinde Ege, Akdeniz ve İç Anadolu Bölgesi seçili uçuş noktalarına bilet alanlar için 1 Aralık 2016 – 25 Mart tarihleri arasında 29.99 TL’den başlayan uçuş imkânı” olarak belirtilen hamlelerinin etkisine karşın “1 Mart’a kadar bilet alanlar için 29 Ekim tarihine kadar tüm hatlarda gidiş-dönüş 70 TL”ⁱ hamlesinin etkisi daha fazladır. Üç hamlede de tarih kısıdının yanı sıra ilk hamle belirli bir meslek grubu, ikincisi belirli destinasyonlarla sınırlandırılmıştır ve sadece alt uçuş ücreti belirtilmiştir. Üçüncü hamle ise süre kısıdı hariç destinasyon ya da alt limit koşulu bulunmamakla birlikte bilet ücreti sabittir.

- **Günlük uçuş artışı** hamlesi ise havayolu firmalarının mevcut uçuşlarının frekansını arttırmasıdır. Bu hamlenin yüksek olması uçuş sıklığının arttığını ve mevcut hatların daha aktif kullanıldığını göstermektedir. Günlük uçuş artışı hamlesi, yeni pazara giriş hamlesi arttığında azalmaktadır. Firmaların yeni destinasyonlara uçuşlarının yoğun olduğu dönemlerde, mevcut uçuşlarını göz ardı ettikleri görülmektedir. Tam tersi ise yeni uçuşları firma bünyesine katamadıklarında mevcut uçuş sıklıklarını

ⁱ Bu kısımda belirtilen firmaların uygulama örnekleri, veri toplama sürecinde kullanılan kaynaklardan (Airporthaber, Airnewstimes, firmaların web siteleri) elde edilmiştir.

arttırarak kapasitelerini genişletmeye çalışmaktadırlar. Aslında her ikisi de uçuş kapasitesi gösteren bu iki hamlenin artış ve azalışı birbirini tamamlamaktadır.

- **Sektör dışı işbirliği faaliyetleri** hamlesi, havayolu sektörü dışındaki tüm organizasyonlarla oluşturdukları stratejik işbirliklerini göstermektedir. Diğer sektörlerle yapılan tüm işbirliği türlerini kapsamaktadır.

- **Uçak satın alma** hamlesi sadece filoya katılan veya kiralanın uçakları kapsar. Sipariş anlaşmaları niyetsel olup uçak firmaya teslim edilmeden hamle niteliği kazanmamaktadır. Bu hamlenin 2015 ve 2016 yıllarında ciddi miktarda arttığı görülmektedir. Ayrıca bu hamle sektörde finansal güçlülüğün ve kapasite arttırmanın bir işareti olduğundan rakibin ilgisini oldukça çekmektedir. Firmalar büyüme dönemlerinde uçak siparişi vererek rakiplerine gözdağı vermektedir. Örneğın, sivil havacılık tarihinin en büyük uçak siparişi başlığıyla Aralık 2012’de Pegasus’un uçak üreticisi Airbus’tan 25’i opsiyonlu, 75’i kesin olmak üzere 100 adet uçak almak için anlaşma imzaladığı yayınlandı. Ardından Ocak 2013’te 100’den fazla uçak siparişi vereceğini belirten THY, Nisan 2013’de tarihin sivil havacılık tarihinin en büyük uçak siparişi başlığıyla 25 A321ceo, 4 A320neo, 53 A321neo ve 35 A321neo opsiyonunu içeren 117 adet Airbus A320 uçağı için anlaşma imzaladığı duyuruldu. Bu örnekler niyetsel hamle niteliği taşımaya rağmen lider firmanın hızlı bir şekilde misillemede bulunarak rakibinin siparişinin üzerinde sipariş vererek hamleyi geri savurduğunu göstermektedir.

- **Reklam ve tanıtım hamlesi**, görsel, işitsel ve basılı medya vasıtasıyla iletişim sağlanmasıdır. Son yıllarda reklam ve tanıtıma yönelik hamlelerde bir artış söz konusudur. Bu hamle genellikle artan bir trend izlemekte ve sponsorluk anlaşması hamlesiyle eşgüdümlü gitmektedir. Önce sponsorluk imzalanmakta ardından sponsorluğu da kapsayan etkinlikler reklam ve tanıtım faaliyeti yapılarak duyurulmaktadır.

- **Sponsorluk anlaşmaları** hamlesi, tıpkı reklam ve tanıtım hamlesi gibi firmaların iletişim araçlarından birisidir ancak karşılıksız yapılan bir desteğı ifade etmektedir. Sanat, kültür ve spor gibi alanlarda kişi veya kurumlara verilen destektir. Sponsorluk anlaşmaları hamlesinde 2016 yılında sektördeki daralma nedeniyle ciddi düşüş olduğu görülmektedir.

- **Hizmet geliştirme** hamlesi, var olan bir hizmete yeni özellikler eklenerek geliştirilmesidir ve sektörde bu hamle yeni hizmet sunulmasından daha fazla tercih edilmektedir. Örneğın, THY’nin Business Class yolcularına uzun uçuşlarda sunulacak olan yemeklerin hazırlanması için "Uçan Şef" uygulaması, Pegasus Hava Yollarının şef Arda Türkmen’in özel tarifıyla hazırlanmış yeni tarifleri uçuş menüsüne eklemesi, Atlasjet’in Dr. Ender Saraç’ın hazırladığı zayıflatıcı ve sağlıklı kilolarını korumaya yönelik menüler sunması hizmet geliştirme hamlesidir.

- **Sık uçan yolcu programı** hamlesi, havayolu firmalarının müşteri sadakati kazanmak için uyguladıkları özellikle kaliteli hizmet-yüksek fiyat sunan havayollarının tercih ettiği hamlelerden biridir. Firmalar tarafından zaman zaman ekstra mil puanlar hediye edilmekte, puanlarını firmanın marka işbirliklerinde kullanma gibi avantajlar sunulmaktadır. Bu tarz sadakat programları firmaların fiyat savaşı tuzağına düşmesini engellemektedir.

- **Yeni promosyon hamlesi**, bir bilet alana bir bilet hediye edilmesi, gidiş dönüş bilet için ücretsiz aktarma gibi çeşitli promosyonların gerçekleştirildiğı hamledir. Özellikle talebin az olduğu belirli dönemlerde veya tercih edilmeyen hatlarda doluluk oranlarını arttırmak için uygulanan bir hamledir. Düşük maliyetli havayollarının tercih ettiği hamlelerden biridir.

- **Yabancı havayolu firmalarıyla işbirliği** hamlesi, rekabetçi işbirliği hamlelerinden biridir. Türk havayolu firmaları dışında farklı ülkelerin havayolu firmaları ile yapılan işbirliklerini kapsar. Çoğunlukla ortak uçuş anlaşmaları ve serbest satış anlaşmaları ile gerçekleştirilmektedir.

- **Sosyal sorumluluk projeleri** hamlesi, firmanın kendi imkanlarıyla veya kar amaçsız organizasyonlarla birlikte sosyal gelişimi desteklemek ya da çeşitli sosyal sorunlara çözüm aramak için oluşturdukları hamlelerdir. Genellikle büyük ölçekli firmalar yüksek bütçe ayırarak gerçekleştirirken küçük ölçekli havayolu firmaları ise sosyal sorumluluğun kapsamını daraltarak gerçekleştirmektedir.

• **Yeni hizmet sunma hamlesi**, bir hizmetin ilk kez sunulması hamlesidir. Örneğin, THY'nin uluslararası yolculara internet üzerinden bilet satışına ek olarak ücretsiz İstanbul turu hizmetini ilk defa sunması veya havayolu firmalarının bilet ücreti ödemelerinde Turkcell cüzdan, 2D barkot, karekod ödeme yöntemlerini ilk kez uygulamaya sunmasıdır.

• **Diğer firmalarla promosyon hamlesi**, firmanın kendisinin yerine işbirlikçi bir firma ile promosyonunu oluşturmasıdır. Örneğin, THY ve Türk Telekom arasındaki işbirliği ile Türk Telekom'dan ev telefonu hizmeti alanlara tek yön bilet 69 TL, gidiş-dönüş biletler içinse 128 TL; Sunexpress'in, Turkcell kullanan müşterilerine yüzde 50 indirim sunması; Pegasus ve Dedeman Otelleri arasındaki anlaşma ile Pegasus Card sahipleri için yüzde 10 indirim sunulmuştur.

• **Pazara giriş indirimi** hamlesi bir destinasyona ilk uçuş gerçekleştirilecek olduğunda bilet satışıyla birlikte belirli bir indirim uygulanmasını içermektedir. Bu hamlenin özel uçuş ücreti ilanı hamlesinden farkı yeni bir pazara girildiğinde ilk kez uygulanmasıdır. Yeni pazarı cazip kılmak ve gezi amaçlı seyahatleri dikkat çekici kılmak adına gerçekleştirilen bu hamlenin son yıllarda arttığı görülmektedir.

• Diğer hamleler ise *sektörel satın alma ve birleşme, pazardan çıkış, yerel havayolu firmalarıyla işbirliği, ağ ittifakı, fiyat indirimi, fiyat arttırma, günlük uçuş azalışı, bilet ücretinde yapısal değişiklik, aktarma merkezi oluşturma ve seyahat acentelerinin komisyon oranı değişikliği*dir. Ayrıca *bilet değişim masrafı* hamlesi Türkiye havayolu sektöründe hiç uygulanmamıştır.

Tablo 4: Türkiye Havayolu Sektörüne Özgü Rekabetçi Hamle Tipolojisi

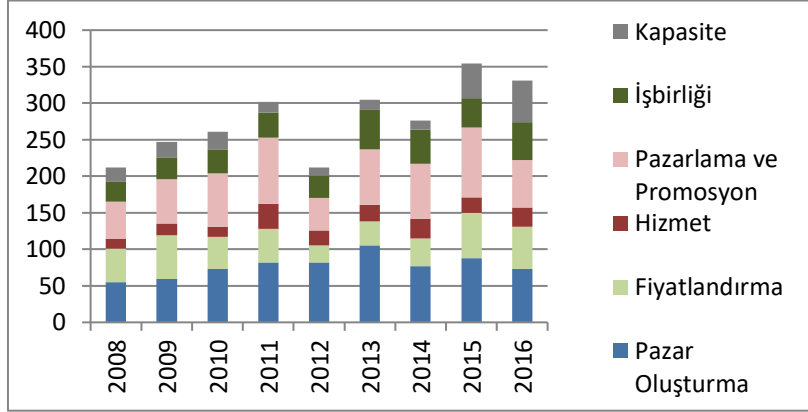
Fiyatlandırma Hamleleri	İşbirliği Hamleleri	Pazarlama ve Promosyon Hamleleri
*Özel uçuş ücreti ilanı *Pazara giriş indirimi *Fiyat indirimi *Bilet ücretinde yapısal değişiklik * Fiyat arttırma * Bilet değişim masrafı *Seyahat acentelerinin komisyon oranı değişikliği	* Sektör dışı işbirliği faaliyetleri *Yabancı havayolları firmalarıyla işbirliği *Yerel havayolu firmalarıyla işbirliği *Sektörel satın alma ve birleşme *Ağ ittifakı	*Reklam ve tanıtım *Sosyal sorumluluk projeleri *Sponsorluk anlaşmaları *Sık uçan yolcu programı *Yeni promosyon *Diğer firmalarla promosyon oluşturma
Pazar Oluşturma Hamleleri	Hizmet Hamleleri	Kapasite Hamleleri
Yeni pazara giriş * Pazardan çıkış *Günlük uçuş artışı * Günlük uçuş azalışı	*Yeni hizmet sunma *Hizmet geliştirme	*Uçak satın alma * Aktarma merkezi oluşturma

Yukarıda sırasıyla açıklanan ve toplamda yirmi altı rekabetçi hamle çeşidinden oluşan kodlama, türlerine göre yeniden sınıflandırılarak, sektörel bulguların betimlenmesi kolaylaştıran Türkiye havayolu sektörüne özgü bir tipoloji oluşturulmuştur. Bu Türkiye'ye özgü tipoloji Tablo 4'te görüldüğü gibi pazar oluşturma, fiyatlandırma, hizmet, pazarlama ve promosyon, işbirliği ilişkileri ve kapasite hamleleri olarak altı ana başlıkta toplanmaktadır. Alt başlıklar ise literatürdeki sınıflandırmalardan yola çıkılarak kodlanan rekabetçi hamlelerin, mevcut hamle sınıflandırmasında bulunmayan yani Türkiye bağlamında uygulanmamış olan hamlelerin ve ana başlık kategorisinde oldukça düşük bir yüzdeliğe sahip hamlelerin çıkarılması sonucu elde edilmiştir.

Özellikle sektör araştırmalarında sektör ile ilgili bulguların yorumlanmasında sektöre özgü alt başlıkların kullanımı, sektörün fotoğrafını daha iyi görebilmemizi sağlamaktadır. Örneğin, *ağ ittifakı* ya da *sık uçan yolcu programı* gibi hamleler tamamen havayolu sektörüne özgüdür. Tipolojinin tamamen ya da kısmen bir sektöre özgü olması diğer sektörlerde kullanımını sınırlandırmaktadır. Ancak bu sınıflandırmada alt maddeler havayolu sektörüne özgü kategorize edilmesine rağmen ana başlıklar çerçevesinde tüm sektörlerle uyarlanabilen genel bir sınıflandırma oluşturulmuştur. Böylelikle ilerleyen

araştırmalarda sektörel karşılaştırmalara olanak sağlamaktadır. Ayrıca pazarlama ve promosyon hamlelerinin alt başlığında yer alan reklam ve tanıtım, sosyal sorumluluk projeleri ve sponsorluk anlaşmaları Türkiye havayolu sektörüne ait hamlelerdir. Daha önceki araştırmalarda bu hamleler bulunmamakta fakat sektörde yadsınamayacak sayıda görülmektedir.

Şekil 1: Yıllar İtibariyle Sektörün Rekabetçi Hamlelerdeki Değişim

Şekil 1’de uygulanan rekabetçi hamlelerin yıllar itibariyle yüzdelerle dağılımı gösterilmektedir. Oranları farklılık göstermesine rağmen tüm hamleler içerisinde en fazla payı pazar oluşturma hamleleri ve pazarlama ve promosyon hamleleri oluşturmaktadır. Kapasite hamleleri ve hizmet hamleleri ise en az payı oluşturmaktadır.

Genel olarak, sektörde hamle sayılarının fazla olduğu görülmektedir. Bu da rekabetin şiddetli olduğunu göstermektedir. Yıllar itibariyle 2015 yılında en fazla hamlenin oluşturulduğu görülmektedir. Sektördeki rekabetçi hamleler genel olarak artış trendi göstermektedir. Bu artış 2016 yılı için de beklenirken sektör dışındaki etkiler nedeniyle 331’e düşmüştür. Havayolu sektörü ekonomik ve politik krizler, terör saldırıları, petrol fiyatları, ülkeler arası anlaşmazlıklar, savaş gibi birçok faktörden etkilenmesi nedeniyle hamle sayısını da negatif etkilemektedir. Örneğin, 2012 yılında firmaların toplam rekabetçi hamleleri 212’ye düşmüştür. Burada 2011 ekonomik krizinin sektöre etkisi görülmektedir.

SONUÇ

Bu araştırma Türkiye havayolu sektöründe faaliyet gösteren firmaların gerçekleştirdiği rekabetçi hamlelerin belirlenmesini amaçlamaktadır. Bununla birlikte sektördeki mevcut hamleleri sınıflandırılarak Türkiye havayoluna özgü bir tipolojisinin oluşturulması hedeflenmiştir. Sektöre özgü bir tipolojinin oluşturulması, ileride yapılacak olan araştırmalara kolaylık sağlayacak ve sektörün betimlenmesine derinlik kazandıracaktır.

Literatürde rekabetçi hamlelerin sınıflandırılması genellikle ABD. havayolu sektörüne yöneliktir. Ancak Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde havayolu sektörü karakteristik özellikler göstermesi nedeniyle bazı hamleler oldukça fazla uygulanırken bazıları çok bazıları daha az uygulanmakta hatta hiç uygulanmadığı görülmektedir. Uygulanan tüm hamleler tekrar sınıflandırıldığında pazar oluşturma, fiyatlandırma, hizmet, pazarlama ve promosyon, işbirliği ilişkileri ve kapasite hamleleri olarak altıya ayrılmaktadır. Oluşturulan bu tipoloji gelecekteki araştırmalara derinlik sağlayarak sektörün betimlenmesine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak sektörde gerçekleştirilen hamlelerin ayrıntılı bir analizinin yapılması sektördeki firmaların stratejileri hakkında da bilgi sunmaktadır. Bu hamleleri anlamak aynı zamanda rakip firmaların uygulamalarını anlamayı da sağlamaktadır. Baum vd., (2000)’in belirttiği gibi firmalar sürekli olarak rakiplerini gözlemlemekte ve daha sonra kendi gelecekteki rekabetçi davranışlarını buna göre ayarlamaktadır. Bu nedenle sektörde gerçekleştirilen hamlelerin farkında olmak, firmaların rekabetçi algılarının gelişmesini sağlamakla birlikte rekabet avantajı kazandıracaktır. Ancak kazanılan rekabet

avantajı kalıcı olamamaktadır. Strateji literatüründe kalıcı rekabet avantajını sunan herhangi bir reçete bulunmamaktadır. Bu mümkün olsa dahi rakipler tarafından kolaylıkla taklit edilebilir. Chen ve Miller (2012:68)'ın da belirttiği gibi rekabet avantajı sadece göreceli bir avantajın var olduğu, zamana bağlı ve geçici bir durumdur. Rekabet, dinamik ve etkileşimli olarak kabul edilmekte ve süreç olarak ele alınmaktadır. Yıllar itibari ile sektördeki rekabetin evriminin rekabetçi hamleler vasıtasıyla görülmesi, diğer firmalardan ayıran bir rekabet stratejisinin oluşturulmasının temellerinin atılmasını sağlayabilmektedir.

Genel olarak, Türkiye havayolu sektöründe hamle sayılarının fazla olduğu görülmektedir. Bu da sektörde rekabetin şiddetli olduğunu göstermektedir. Song (1997:8)'a göre etkileşimin bu şiddetli seviyesi, sektördeki rekabetçi çevreyi şekillendirmekte ve firmaların kârlılık düzeylerini etkilemektedir. Ancak Türkiye'de olduğu gibi sektörde uzun yıllar sürdürülebilir rekabet avantajını elde etmiş bir firmanın olması sektördeki hamleleri de şekillendirmektedir. Lider firmaya karşı hamlede bulunmak diğer firmalar için mantıklı değildir çünkü misillemesi ağır olacaktır. Lider firmanın dikkatini çekmeden, onun alanına girmeksizin belirli bir alana ya da pazara uygulanan hamleler daha etki olacaktır.

Sektörde havayolu firmaları tarafından en fazla uygulanan hamle yeni pazara giriş hamlesidir. Günlük uçuş artışı hamlesinin de oldukça fazla olması havayolu firmalarının yeni pazarlar oluşturmaya ve mevcut pazarlarına nüfus etmeye yönelik hamleleri daha çok tercih ettiklerini göstermektedir. Ardından pazarlama ve promosyon hamlelerinin fazlaca uygulandığı görülmektedir. Fiyatlandırma hamleleri ise yoğunlukla düşük maliyetli havayolu firmaları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Örneğin, maliyet liderliği stratejisi uygulayan firmalar, doluluk oranlarını arttırmaya çalışarak daha çok yolcu taşımayı hedeflemektedir. Yolcu sayısını arttırmak için ise hamle yoğunluğu yüksek hamlelere yönelmektedirler. Bu nedenle genellikle belirli bir dönemde belirli bir fiyattan hizmet sunulmasını içeren, özel uçuş ücreti ilanı hamlesi sıklıkla tercih edilmektedir. Genellikle belirli destinasyon, zaman aralığı, belirli bir kitle gibi kısıtlamalarla sunulan bu hamlenin yoğunluğu arttırıldıkça sektördeki diğer firmaların müşterilerini kaybetmesi söz konusu olduğundan misilleme daha hızlı olmakta ve firmalar arası fiyat savaşları ortaya çıkmaktadır. Orhan ve Gere (2013:39)'ye göre fiyat farklılaştırması sayesinde firma, sunduğu aynı hizmet için farklı pazar bölümlendirmelerinde farklı fiyat uygulayarak gelirini en üst seviyeye çekebileceğini ancak fiyat savaşının sürdürülmesi halinde elde edilen getirinin sıfırlanacağını belirtmektedir.

KAYNAKÇA

Basdeo, D. K., Smith, K. G., Grimm, C. M., Rindova, V. P. ve Derfus, P. J. (2006). The Impact of Market Actions on Firm Reputation. *Strategic Management Journal*, 27(12):1205-1219.

Baum, J., Li, S. X. ve Usher, J. M. (2000). Making the next move: How experiential and vicarious learning shape the locations of chains' acquisition. *Administrative Science Quarterly*, 45, 766–801. doi:10.2307/2667019.

Bridoux, F., Smith, K.G. ve Grimm, C. (2008). A Dynamic Perspective on Action Type and Firm Performance. A Mini Conference on Competitive Dynamics, Helsinki, February.

Chen, E. L., (2007). Strategy as Competitive Moves: Extending Competitive Dynamics Research to New Markets and New Moves. Stanford University, Unpublished Dissertation, Stanford.

Chen, M. J., ve Miller, D. (1994). Competitive Attack, Retaliation and Performance: An Expectancy-Valence Framework. *Strategic Management Journal* 15(2):85-102.

- Chen, M. J., Venkataraman, S., Sloan Black, S. ve MacMillan, I. C. (2002). The Role of Irreversibilities in Competitive Interaction: Behavioral Considerations from Organization Theory. *Managerial and Decision Economics*, 23(4-5):187-207.
- Chen, M.J. ve Danny, M. (2012). Competitive Dynamics: Themes, Trends, and a Prospective Research Platform. *Academy of Management Annals*, 6(1):1-89.
- Chen, M.J. ve Hambrick, D.C. (1995). Speed, Stealth, and Selective Attack: How Small Firms Differ from Large Firms in Competitive Behavior. *Academy of Management Journal*, 38(2):453-482.
- Chen, M.J. ve MacMillan, I.C. (1992). Nonresponse and Delayed Response to Competitive Moves: The Roles of Competitor Dependence and Action Irreversibility, *Academy of Management Journal*, 35(3):539-570.
- Chen, M.J., Smith, K.G. ve Grimm, C.M. (1992). Action Characteristics as Predictors of Competitive Responses, *Management Science*, 38, 439-455.
- Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporu, 2016.
- Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü Faaliyet Raporu, 2019.
- Ferrier, W.J., Fhionnlaoich, C.M., Smith, K.G. ve Grimm, C.M. (2002). The Impact of Performance Distress on Aggressive Competitive Behavior: A Reconciliation of Conflicting Views, *Managerial and Decision Economics*, 23(4-5):301-316.
- Ferrier, W.J., Smith, K.G. ve Grimm, C.M., (1999). The Role of Competitive Action in Market Share Erosion and Industry Dethronement: A Study of Industry Leaders and Challengers, *Academy of Management Journal*, 42(4):372-388.
- Fjeldstad, Ø. D., Becerra, M., ve Narayanan, S., 2004. Strategic Action in Network Industries: An Empirical Analysis of the European Mobile Phone Industry. *Scandinavian Journal of Management*, 20(1-2), 173-196.
- Gnyawali, D. R., Offstein, E. H. ve Lau, R.S. (2008). The Impact of the CEO Pay Gap on Firm Competitive Behavior, *Group & Organization Management*, 33(4):453-484.
- Hambrick, D.C., Cho, T.S. ve Chen, M.J. (1996). The Influence of Top Management Team Heterogeneity on Firms' Competitive Moves. *Administrative science quarterly*, 659-684.
- Hassu, M. (2004). *Rekabet Hukuku ve Hava Taşımacılığı Sektörü*, Rekabet Kurumu, Ankara.
- Levine, M.E., (1987). Airline Competition in Deregulated Markets: Theory, Firm Strategy, and Public Policy, *Yale J. Regulation*, 4, 393-494.
- Lyon, D.W. ve Ferrier, W.J. (2002). Enhancing Performance with Product-Market Innovation: The Influence of the Top Management Team. *Journal of Managerial Issues*, 452-469.
- Marcel, J.J., Barr, P.S., ve Duhaime, I.M. (2010). "The Influence of Executive Cognition on Competitive Dynamics". *Strategic Management Journal*, 32:115-138.
- Miller, D. ve Chen, M.J. (1994). Sources and Consequences of Competitive Inertia: A Study of the U.S. Airline Industry. *Administrative Science Quarterly*, 39(1):1-23.
- Miller, D., ve Chen, M.J. (1996). The Simplicity of Competitive Repertoires: An Empirical Analysis. *Strategic Management Journal*, 17(6):419-439.

Neuman, W.L. (2009) *Toplumsal Araştırma Yöntemleri:Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, (çev. S. Özge), Yayın Odası, İstanbul.

Orhan, G., Gerece, E. (2013). A Study of the Strategic Responses of Turkish Airline Companies to the Deregulation in Turkey. *Journal of Management Research*, 5(4):34.

Perreault, W.D. ve Leigh, L.E. (1989). Reliability of Nominal Data Based on Qualitative Judgments. *Journal of Marketing Research*, 26(2):135.

Smith, K. G., Grimm, C. M., Young, G. ve Wally, S. (1997). Strategic Groups and Rivalrous Firm Behavior: Towards a Reconciliation. *Strategic Management Journal*, 18(2):149-157.

Smith, K.G., Ferrier, W.J. ve Ndofor, H. (2001). Competitive Dynamics Research: Critique and Future Directions, *Handbook of Strategic Management*, , 315-361.

Smith, K.G., Grimm, C.M. ve Gannon M.J. (1992) *Dynamics of Competitive Strategy*. Sage Publications, Inc,

Smith, K.G., Grimm, C.M., Gannon, M.J. ve Chen, M.J. (1991). Organizational Information Processing, Competitive Responses, and Performance in the Domestic Airline Industry. *Academy of Management Journal*, 34(1):60-85.

Song, Y. (1997). An Investigation on the Patterns of Strategic Interactions and Competitive Dynamics in the Airline Industry:A Strategic Interaction Perspective, Unpublished Dissertation, State University of New York.

Sönmez, R. (2017). İşbirliği ve Rekabet İkilemi: Rekabetçi İşbirliğinin Firmaların Rekabetçi Davranışlarına Etkisi Üzerine Türkiye Havayolu Sektöründe Bir Araştırma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.

Sönmez, R., ve Eroğlu, U. (2014). Rekabetçi Çevrede Rekabetçi Hamlelerin Özellikleri ve Misillemenin Belirlenebilirliği Üzerine Bir Araştırma, 23. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi. Muğla, 270-272.

Sönmez, R., ve Eroğlu, U. (2018). Firmalar Arası Rekabetçi Etkileşim:Rekabetçi Hamlelerin Özellikleri ve Misilleme Arasındaki İlişki, *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 13(1-2):41-69.

Yang, X. U. (2011). Competitive Network and Competitive Behavior:A Study of the Us Airline Industry. *Academy of Strategic Management Journal*, 10(1).

Young, G., Smith, K.G. ve Grimm C.M. (1996). ‘Austrian’ and Industrial Organization Perspectives on Firm-Level Competitive Activity and Performance. *Organization Science* 7(3):243–254.

Ek.A Rekabetçi Hamle Türlerinin Kodlama Prosedürleri

	Rekabetçi Hamle Türleri	Araştırma Yöntemi	Atıf
Levine, 1987	<ul style="list-style-type: none"> • Birleşme ve konsolidasyonlar, • Dikey ağ birleşmeleri ve kod paylaşım anlaşmaları, • Merkezi ve bağlantı havayolları ağı, • Bütünleşik bilet ücreti, • Sık uçan yolcu programları, 	<p>Kuramsal Çerçeve:Endüstriyel Organizasyon Teorisi temelinde nitel araştırma</p> <p>Örnekleme:Havayolu sektörü</p> <p>Analiz Birimi:Başarılı stratejiler</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:10</p>	Endüstriyel Organizasyon Teorisi

	<ul style="list-style-type: none"> • Seyahat acenteleri ve teşvik komisyonları, • Bilgisayarlı rezervasyon sistemi, • Slotların kontrolü, • Piyasa bozucu eylemler, • Sektöre yeni girenleri sağkalım sorunları 		
Smith, Grimm, Gannon, ve Chen, 1991	<ul style="list-style-type: none"> • Yeni ürün tanıtımı, • Şirket evliliği, • Yeni aktarma merkezi oluşturma, • Fiyat indirimi, • Yeni promosyon faaliyetleri, • Ortak reklam • ...+10 hamle 	<p>Örneklem:ABD yerel havayolu sektörü</p> <p>Analiz birimi:Hamle-Misilleme</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:Ocak 1979'dan Aralık 1986'ya kadar, sekiz yıllık</p> <p>Hamle özellikleri:191 rekabetçi hamle ve 418 misilleme</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:16</p>	---
Chen ve McMillan, 1992	<ul style="list-style-type: none"> • Fiyat indirimi, • Promosyon, • Hizmet geliştirme, • Seyahat acentelerinin komisyon oranının arttırılması, • Yerel havayolu firmalarıyla ittifak, • Şirket evliliği ve satın alma, • Havayolu dışındaki firmalarla promosyon oluşturma, günlük uçuş artışı, • Günlük uçuş azalışı, • Pazardan çıkış, • Pazara giriş, • Diğer havayollarıyla işbirliği, • Aktarma merkezi oluşturma 	<p>Örneklem:32 ABD yerel havayolu firması, yıllık geliri 100 milyon \$'dan fazla olan</p> <p>Analiz Birimi:Hamle-Misilleme</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:1979-1986 yılları arası, sekiz yıllık</p> <p>Veri seti:Toplam 856 rekabetçi hamle ve 203 misilleme</p> <p>103 en az bir misillemeyi provoke eden misilleme</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:13</p>	Smith vd. 1991
Chen, Smith ve Grimm, 1992	<ul style="list-style-type: none"> • Şirket evliliği ve satın alma, • Fiyat değişiklikleri, • Promosyon, • Yeni pazara giriş, • Hizmet geliştirme, • ...+11 hamle 	<p>Örneklem:32 ABD yerel havayolu firması, yıllık geliri 100 milyon \$'dan fazla olan</p> <p>Analiz Birimi:Hamle-Misilleme</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:Ocak 1979'dan Aralık 1986'ya kadar, sekiz yıllık</p> <p>Veri seti:191 rekabetçi hamle ve 418 misilleme</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:16</p>	Levine, 1987
Miller ve Chen, 1994	<ul style="list-style-type: none"> • fiyat indirimi, • fiyat arttırımı, • Yeni promosyon, • Havayolu olmayan firmalarla promosyon, • Hizmet geliştirme, • Yeni hizmet, 	<p>Örneklem:32 ABD yerel havayolu firması, yıllık geliri 100 milyon \$'dan fazla olan</p> <p>Analiz Birimi:Hamle</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:Ocak 1979'dan Aralık 1986'ya kadar, sekiz yıllık</p>	Levine, 1987; Hatten, Schendel, and Cooper, 1978; Khandwall

	<ul style="list-style-type: none"> • Seyahat acentelerinin komisyon oranı değişikliği, • Günlük uçuş artışı, • Günlük uçuş azalışı, • Pazara giriş, • pazardan çıkış, • Özel uçuş ücreti ilanı, • Bilet değişim masrafı, • Sık uçan yolcu programı, • Bilet ücreti yapısı, • Pazara giriş indirimi, • Uçak satın alma, • Aktarma merkezi oluşturma, • Ağ ittifakı, • Diğer havayolu firmalarıyla işbirliği, • Sektörler arası birleşme ve satın alma 	<p>Veri seti:191 rekabetçi hamle ve 418 misilleme</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:21</p>	<p>a, 1981, Porter, 1980; 1985; Scherer, 1980;</p>
Chen and Miller, 1994	<ul style="list-style-type: none"> • Fiyat indirimi, • Promosyon, • Hizmet geliştirme, • Seyahat acentelerinin komisyon oranının artırılması, • Yerel havayolu firmalarıyla ittifak, • Yeni hizmet, • Diğer havayolu firmalarıyla işbirliği, • Şirket evliliği ve satın alma, • Havayolu dışındaki firmalarla promosyon oluşturma, • Günlük uçuş artışı, • Günlük uçuş azalışı, • Yeni pazara giriş, • Sık uçan yolcu programı • Aktarma merkezi oluşturma 	<p>Örneklem:32 ABD havayolu firması</p> <p>Analiz Birimi:Hamle-Misilleme</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:Ocak 1979'dan Aralık 1986'ya kadar, sekiz yıllık</p> <p>Veri seti:780 rekabetçi hamle ve 222 misilleme</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:14</p>	<p>Levine, 1987; Chen, Smith and Grimm, 1992; Hatten, Schendel and Cooper, 1978; Khandwall a, 1981; Porter, 1980; 1985; Scherer, 1980</p>
Chen and Hambrick, 1995	<ul style="list-style-type: none"> • Fiyat indirimi, • Promosyon, • Hizmet geliştirme, • Yeni hizmet, • Seyahat acentelerinin komisyon oranının artırılması, • Yerel havayolu firmalarıyla ittifak, • Diğer havayolu firmalarıyla işbirliği, • Şirket evliliği ve satın alma, • Havayolu dışındaki firmalarla promosyon oluşturma, • Günlük uçuş artışı, • Günlük uçuş azalışı, • Yeni pazara giriş, • Pazardan çıkış, 	<p>Örneklem:28 büyük ABD havayolu firması, yıllık geliri 100 milyon \$'dan fazla olan</p> <p>Analiz Birimi:Hamle-Misilleme</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:1985-1986.</p> <p>Veri seti:396 rekabetçi hamle</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:17</p>	<p>Levine, 1987</p>

	<ul style="list-style-type: none"> • Bilet satın alma ihtiyacındaki değişim, • Sık uçan yolcu programı, • Bilet ücreti yapısında değişim, • Aktarma merkezi oluşturma 		
Hambrick, Cho, and Chen, 1996	<ul style="list-style-type: none"> • Fiyat azatılımı, • Promosyon, • Pazara giriş, • ...+18 hamle 	<p>Örneklem:32 büyük havayolu firması, yıllık geliri 100 milyon \$'dan fazla olan</p> <p>Analiz Birimi:Hamle-Misilleme</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:1979-1986</p> <p>Veri seti:1,445 rekabetçi hamle (1.027 hamle ve 418 misilleme)</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:21</p>	Levine, 1987
Miller ve Chen, 1996	<ul style="list-style-type: none"> • Miller ve Chen (1994)'in kategori sistemi kullanılmıştır. 	<p>Örneklem:18 büyük havayolu firması, yıllık geliri 200 milyon \$'dan fazla olan, en az yedi farklı havaalanında faaliyet gösteren</p> <p>Analiz Birimi:Rekabetçi Repertuar</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:1979-1986</p> <p>Veri seti:891 rekabetçi hamle</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:21</p>	Miller ve Chen, 1994
Smith, Grimm, Young, ve Wally, 1997	<ul style="list-style-type: none"> • Smith vd. (1991; Chen, Smith ve Grimm (1992) 'in kategori sistemi kullanılmıştır. 	<p>Örneklem:ABD yerel havayolu sektörü</p> <p>Analiz birimi:Hamle-Misilleme, Stratejik Gruplar</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:1979-1986</p> <p>Hamle özellikleri:191 rekabetçi hamle ve 418 misilleme</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:16</p>	Smith vd. 1991; Chen, Smith ve Grimm, 1992
Chen, Venkatar aman, Black, ve MacMillan, 2002	<ul style="list-style-type: none"> • Fiyat indirimi, • Promosyon, • Hizmet geliştirme, • Yeni hizmet tanıtımı, • Seyahat acenteleri iltir promosyon • Yerel havayolu firmalarıyla ittifak, • Diğer havayolu firmalarıyla işbirliği, • Şirket evliliği ve satın alma, • Havayolu dışındaki firmalarla promosyon oluşturma, • Günlük uçuş artışı, • Yeni pazara giriş, • Sık uçan yolcu programı, • Aktarma merkezi oluşturma 	<p>Örneklem:32 büyük havayolu firması, yıllık geliri 100 milyon \$'dan fazla olan</p> <p>Analiz Birimi:Hamle-Misilleme</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:1979-1986 yılları arası, sekiz yıllık</p> <p>Veri seti:Toplam 816 rekabetçi hamle ve 203 misilleme</p> <p>103 en az bir misillemeyi provoke eden misilleme</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:14</p>	Levine, 1987

Marcel, Barr ve Duham, 2010	<ul style="list-style-type: none"> • Fiyatlama, • Rota, • Biletleme, • İşbirliği, • Hizmet, • Kargo. 	<p>Örnekleme:10 ABD yerel havayolu firması, yıllık geliri 100 milyon \$'dan fazla olan</p> <p>Analiz Birimi:Hamle-Misilleme</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily ve diğer kapsamlı haberler veritabanları</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:1993-1999</p> <p>Veri seti:Toplam 271 rekabetçi hamle ve 599 misilleme</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:6</p>	<p>Q-sort prosedürleri ve üç uzman kodlaması ile tümevarım yaklaşımı uygulanmıştır</p> <p>(Neuendorf, 2002)</p>
Xu, 2011	Belirtilmemiş	<p>Örnekleme:ABD yerel havayolu sektörü</p> <p>Analiz Birimi:Rekabetçi Ağ</p> <p>Veri kaynağı:Aviation Daily</p> <p>Verinin ait olduğu tarih:1998-2000</p> <p>Veri seti:Belirtilmemiş</p> <p>Hamle Çeşidi Sayısı:Belirtilmemiş</p>	...

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

AB15 ÜLKELERİNDE VE TÜRKİYE’DE EKONOMİK KARMAŞIKLIK ENDEKSİ, İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ VE KARBON EMİSYONU: PANEL VERİ ANALİZİ

ECONOMIC COMPLEXITY INDEX, HUMAN DEVELOPMENT INDEX AND CARBON EMISSIONS IN EU15 COUNTRIES AND IN TURKEY: PANEL DATA ANALYSIS

Çağla BUCAKⁱ

Öz

Bu çalışmanın amacı, Ekonomik Karmaşıklik Endeksi, İnsani Gelişme Endeksi ve kişi başına karbon emisyonu (metrik ton) yıllık verilerini kullanarak AB15 ülkeleri ve Türkiye için 1995-2014 dönemine dair panel veri analizi yapmaktır. Bu bağlamda çalışmada Levin, Lin & Chu panel birim kök testi, Im, Pesaran and Shin W-stat panel birim kök testi, ADF-Fisher Chi-square panel birim kök testi ve PP-Fisher Chi-square panel birim kök testi, Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleri ve panel Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre üç değişken arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Ekonomik Karmaşıklik Endeksi kişi başına karbon emisyonuna, İnsani Gelişme Endeksi kişi başına karbon emisyonuna ve Ekonomik Karmaşıklik Endeksi’ne neden olmaktadır. Ampirik sonuçlar, bu ülkelerin üretimlerini gerçekleştirirken yenilenebilir enerji kullanmaları gerektiğini ve insani olarak gelişmiş toplumların katma değeri yüksek mallar ürettiklerini göstermektedir. Ayrıca İnsani Gelişme Endeksi’nin kişi başına karbon emisyonuna neden olması zincirleme bir etki olduğunu göstermektedir. Ekonomik Karmaşıklik Endeksi kişi başına karbon emisyonuna, İnsani Gelişme Endeksi de Ekonomik Karmaşıklik Endeksi’ne neden olduğundan İnsani Gelişme Endeksi değişkeni de kişi başına karbon emisyonuna neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Karmaşıklik Endeksi, İnsani Gelişme Endeksi, Karbon Emisyonu, Panel Veri Analizi

Abstract

The aim of this study is to conduct panel data analysis by utilizing Economic Complexity Index, Human Development Index and CO2 emissions (metric tons per capita) between 1995 and 2014, in EU15 countries and in Turkey. In this regard, Levin, Lin & Chu, Im, Pesaran and Shin W-stat, ADF-Fisher Chi-square and PP-Fisher Chi-square panel unit root tests, Pedroni and Kao cointegration tests, and panel Granger causality tests were utilized. According to empirical evidence, there is a cointegration relationship between these three variables. Economic Complexity Index causes CO2 per capita, Human Development Index causes CO2 per capita and Economic Complexity Index. These findings demonstrate that these countries must use renewable energy sources during the production process and countries with high human development produce more value added goods. Causing CO2 by Human Development Index shows that there is a knock-on effect. Because Economic Complexity Index causes CO2 per capita and Human Development Index causes Economic Complexity Index, so Human Development Index causes CO2 per capita.

Key Words: Economic Complexity Index, Human Development Index, CO2 emissions, Panel Data Analysis

ⁱ Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bütünleşik Doktora Programı, cglbucak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3169-110X

1. GİRİŞ

Altın Çağ olarak adlandırılan 1950-1974 dönemi “baş döndürücü büyüme hızları ile” geçmiştir (Yeldan, 2009: 13). Ancak “İkinci Dünya Savaşı sonrasında iktisadi büyümenin artan temposu” çevreyi olumsuz yönde etkilemiştir. Ülkeler üretimlerini artırmak adına havayı, suyu kirletmekten ve doğayı tahrip etmekten geri durmamışlardır. Üretim sürecinde kullanılan fosil yakıtlar ve toprağın yanlış kullanımı karbon miktarını artırmış, bu da küresel ısınma, iklim değişikliği ve çevre kirliliğine neden olmuştur. Bu sebeple günümüz dünyasında iktisadi büyümede artış yerine ülkede niteliksel anlamda görülecek bir iyileşmenin refahı artıracığı görüşü hâkimdir. Bu bağlamda bakıldığında, iktisadi büyüme ve iktisadi kalkınma kavramlarının farklılığı göze çarpmaktadır. İktisadi büyüme “kişi başına gelirin veya üretimin kalıcı bir şekilde artması” olarak tanımlanmaktadır. Ancak iktisadi kalkınma gelirdeki veya üretimdeki artıştan daha fazlasını gerektirir. Bu açıdan “insanların refahı, yaşam kaliteleri, gelir dağılımı, eğitim, sağlık ve çevre koşulları, eşitlik” gibi unsurlar önem kazanmaktadır. Bir ülke üretim düzeyini artırırken çevreyi kirletiyor, gelir eşit olarak dağıtılmıyor ve refah üretim ve gelire paralel olarak artmıyorsa ülkenin kalkınmış olduğu söylenememektedir (Pamuk, 2014: 15,18). Bu süreçte ekonomik büyümenin önemsiz olduğu düşünülmemelidir. Kalkınmayı sağlamada büyümenin önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü kişi başına geliri ve üretimi yüksek olan ülke, teknolojik gelişmeler yoluyla eğitim, sağlık, hizmet, çevre sorunlarının iyileştirilmesi gibi konulara daha fazla kaynak ayırıp refahın artmasına katkıda bulunabilir. Ancak sadece büyüme oranlarının yüksek olması yeterli değildir. Çünkü aynı ekonomik büyüklüğe sahip ülkeler niteliksel bakımdan farklılıklar gösterebilmekte veya yüksek GSYİH değerlerine sahip bir ülke kalkınmamış olabilmektedir. Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınma kavramı, ekonomik büyümenin maliyetlerinin çevre, refah, eşitsizlik, eğitim, sağlık gibi unsurlar üzerinde fark edilmesiyle önem kazanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma nedir sorusuna verilebilecek cevaplardan bazıları şu şekildedir (Mawhinney, 2002: 3):

1. *Sürdürülebilir kalkınma*, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerinden ödün vermeksizin şu an var olan nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilmektir.
2. *Sürdürülebilir kalkınma*, gelecek nesillere kaynak, güvenilir ve sağlıklı yaşam koşulları sağlayan ve atıkları azaltan doğal sistemlere zarar vermemek amacıyla mevcut enerjinin ve kaynakların tüketimini, atık üretimini azaltmaktır.
3. *Sürdürülebilir kalkınma*, herkesin ihtiyaçlarının farkında olan sosyal bir gelişim, çevrenin etkin şekilde, doğal kaynakların ise ihtiyatlı bir şekilde korunması, yüksek ve istikrarlı bir seviyede ekonomik büyüme ve istihdamın sürdürülmesidir.

İnsani gelişme denildiğinde akla ilk gelen isimlerden olan Anand ve Sen (2000), sürdürülebilir kalkınmaya artan ilginin, gelecek nesillerin çıkarlarının mevcut neslin çıkarları kadar aynı derecede ilgi görmesi gerektiğine dair temel bir inancı yansıttığını belirtmiştir. Bu sebeple şu anda var olan doğal varlık ve kaynaklar gelecek nesillerle paylaşıldığından bugünkü nesiller gelecek nesillerin çıkarlarını görmezden gelerek çevreyi istediği gibi kirletmemelidirler. Sürdürülebilir kalkınmaya dair tanımlar ve Anand ile Sen’in ifadeleri, sürdürülebilir kalkınmanın refah kavramı üzerine odaklandığını göstermektedir. Bu bağlamda ülkelerin sürdürülebilir kalkınmaya verdikleri önem, hükümet politikalarından ve yaptıkları

uluslararası ortaklıklardan anlaşılmaktadır. Bu ortaklıklardan olan, Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan ve ülkelerce desteklenip imzalanan 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, bu doğrultuda 17 amaç ve bu amaçlarla bağlantılı 169 alt hedeften oluşmaktadır (Sustainable Development Knowledge Platform, 2020). Bu 17 amaç şu şekilde sıralanmaktadır (UNDP, 2019a):

1. *Yoksulluğa Son*: Yoksulluğun tüm biçimlerini her yerde sona erdirmek
2. *Açlığa Son*: Açlığı bitirmek, gıda güvenliğine ve iyi beslenmeye ulaşmak ve sürdürülebilir tarımı desteklemek
3. *Sağlık ve Kaliteli Yaşam*: Sağlıklı ve kaliteli yaşamı her yaşta güvence altına almak
4. *Nitelikli Eğitim*: Kapsayıcı ve hakkaniyete dayanan nitelikli eğitimi sağlamak ve herkes için yaşam fırsatlarını teşvik etmek
5. *Toplumsal Cinsiyet Eşitliği*: Toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ile kız çocuklarının güçlenmesini sağlamak
6. *Temiz Su ve Sanitasyon*: Herkes için erişilebilir su ve atık su hizmetlerini ve sürdürülebilir su yönetimini güvence altına almak
7. *Erişilebilir ve Temiz Enerji*: Herkes için karşılanabilir, güvenilir, sürdürülebilir ve modern enerjiye erişimi sağlamak
8. *İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme*: İstikrarlı, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, tam ve üretken istihdamı ve herkes için insana yakışır işleri desteklemek
9. *Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı*: Dayanıklı altyapılar tesis etmek, kapsayıcı ve sürdürülebilir sanayileşmeyi desteklemek ve yenilikçiliği güçlendirmek
10. *Eşitsizliklerin Azaltılması*: Ülkeler içinde ve arasında eşitsizlikleri azaltmak
11. *Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar*: Şehirleri ve insan yerleşimlerini kapsayıcı, güvenli, dayanıklı ve sürdürülebilir kılmak
12. *Sorumlu Üretim ve Tüketim*: Sürdürülebilir üretim ve tüketim kalıplarını sağlamak
13. *İklim Eylemi*: İklim değişikliği ve etkileri ile mücadele için acilen eyleme geçmek
14. *Sudaki Yaşam*: Sürdürülebilir kalkınma için okyanusları, denizleri ve deniz kaynaklarını korumak, kullanmak
15. *Karasal Yaşam*: Karasal ekosistemleri korumak, iyileştirmek ve sürdürülebilir kullanımını desteklemek; sürdürülebilir orman yönetimini sağlamak; çölleşme ile mücadele etmek; arazi bozunumunu durdurmak, çevirmek; biyolojik çeşitlilik kaybını engellemek
16. *Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar*: Sürdürülebilir kalkınma için barışçıl ve kapsayıcı toplumlar için adalete erişimi sağlamak ve her düzeyde etkili, hesap verebilir ve kapsayıcı kurumlar oluşturmak
17. *Amaçlar için Ortaklıklar*: Uygulama araçlarını güçlendirmek ve sürdürülebilir kalkınma için canlandırmak

Bu hedeflerle çevre, eğitim, sağlık, eşitlik, ekonomi gibi alanlarda yapılacak iyileştirmelerle ve ülkelerin iş ortaklığı ile beraber kalkınmanın küresel çapta hedeflendiği görülmektedir. Kalkınmanın ülkelerin gündeminde olması, kalkınma alanında iktisat literatürünün genişlemesine yol açmıştır. Gelişmişliğin göstergelerinden olan İnsani Gelişim Endeksi'ni ve

karbon emisyonunu analize dahil eden çalışmalar literatürde fazlaca yer almaktadır. Ancak, karmaşıklık ekonomisinin sık araştırılan bir konu olmadığı, özellikle Türkçe iktisat literatüründe bu konuya dair çok fazla araştırma yapılmadığı gözlemlenmiştir. Bu sebeple ilgili çalışmanın amacı, Türkçe iktisat literatüründe bu konuyu ele alan az sayıda çalışmaya bir yenisini eklemektir. İlgili alışmada İnsani Gelişme Endeksi, Ekonomik Karmaşıklık Endeksi ve kişi başına karbon emisyonu (metrik ton) yıllık verileri kullanılarak AB15 Ülkeleri ve Türkiye için 1995-2014 dönemine dair panel veri analizi yapılacaktır. Bu amaçla hazırlanan çalışmayı izleyen bölümde karmaşıklık ekonomisi, insani gelişme ve karbon emisyonuna dair kavramsal ereve yer alacaktır. Üçüncü bölümde literatür taraması yer alacak, dördüncü bölümde ekonometrik analize dair veri seti, yöntem ve tahminleme sonuçları verilecek, ampirik sonuçlar yorumlanacaktır. Sonuç bölümünde ise politika önerileri geliştirilecektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Karmaşıklık Ekonomisi ve Ekonomilerin Karmaşıklığının Ölçülmesi

Karmaşık olarak nitelendirilen bir yapı, akla bu yapının birçok unsur içerdiği için anlaşılması zor olduğu fikrini getirmektedir. Ancak olaya bilimsel açıdan bakıldığında durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Bilimsel açıdan karmaşık bir yapıdan söz edebilmek için birden fazla unsurun karşılıklı etkileşimleri sonucu bir düzenin oluşması gerekmektedir (Türkcan, 2018: 4,5). İktisadi açıdan karmaşıklık, ülkede “*tasarım, pazarlama, finans, teknoloji, insan kaynakları yönetimi, operasyonlar ve ticaret hukuku*” bilgilerine sahip olan bireylerce bir etkileşime girilip sahip olunan bilgilerin birleştirilmesi sonucu sağlanmaktadır (Yıldız ve Yıldız, 2019: 330).

Adam Smith, ulusların zenginliğinin sağlanabilmesi adına iş bölümünün gerekli olduğunu vurgulamıştır. Günümüz dünyasında da iş bölümü büyük bir önem arz etmektedir. Bireysel olarak sahip olunamayacak bilgi düzeyi, iş bölümü sayesinde ciddi ve önemli bir boyuta ulaşmaktadır. Ancak, sadece toplumdaki bireylerin bilgi düzeyinin yüksek olması yeterli değildir. Asıl önemli olan, bu bilgi düzeyinin karmaşık etkileşim ağları aracılığıyla bireyler arasında paylaşılması, bilgilerin bir araya getirilmesi ve kullanılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında modern olarak adlandırılan gelişmiş ve kalkınmış toplumları geleneksel toplumlardan ayıran nokta, modern toplumların daha üretken bilgiye sahip olmaları değil, ellerinde çok küçük de olsa bilgi olan kişilerin bu bilgileri kolektif olarak kullanabilmeleri becerisidir (Hausmann vd., 2013: 15).

Ülkeler her zaman ihtiyaç duydukları mal ve hizmetleri üretememekte, toplumdaki bireylerin ve organizasyonların sahip oldukları bilgiyi kullanarak üretim gerçekleştirmektedirler. Teknolojik gelişmeler kullanılarak gerçekleştirilen üretim sürecinde çok büyük miktarda bilgi, insan ve örgüt ağları kullanılmaktadır. Karmaşık olarak adlandırılan ekonomiler, bu ağları kullanarak bilgi yoğun teknolojik ürünler üretmektedirler. Buna karşın böyle bir yapıyı sağlayamamış ve üretken bilgisi sınırlı olan ülkeler, daha az karmaşık veya karmaşık olmayan ürünler üretmekte ve bu durum ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması yolunda büyük bir engel oluşturmaktadır. Bu noktada, ekonomilerin karmaşıklığı, ülkelerin büyüme ve kalkınmalarını etkilemekte ve bu kavramın araştırılması önem kazanmaktadır. Gelir düzeyi yüksek olan ülkelerin ihraç ettiği mallar, gelir düzeyi düşük olan ülkelere üretilip ihraç

edilememekte, sonuçta da geliri yüksek ülkeler gelirlerini ve refahlarını daha fazla artırırken düşük gelirli ülkeler bunu gerçekleştirilememektedir.

Ekonomilerin karmaşıklığının ölçülmesi adına Hidalgo ve Hausmann'ın (2009) çalışması, köşe taşı olarak görülmektedir. Hidalgo ve Hausmann (2009: 10575) çalışmalarında, üretilen ürünlerin ve ekonominin karmaşıklığının büyüme ve kalkınma düzeyi ile ilişkili olduğunu savunmaktadır. Bu çalışmadan hareketle Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (Economic Complexity Index-ECI) hesaplanmaya ve ekonomilerin karmaşıklık düzeyleri ölçülmeye başlanmıştır. Karmaşıklığın ölçümü için bir ülkenin ürettiği ürünü üretmemesi durumunda kaç ülkenin aynı ürünü üreteceği sorusu sorulmaktadır. Cevaben üretecek ülke sayısının fazla olması, ilgili ülkenin ekonomisinin karmaşık olmadığını göstermektedir. (Türkcan, 2018: 54). ECI değerinin yüksek olması ekonominin karmaşık bir yapıya büründüğünü, değer küçülmesi ise ekonominin karmaşık olmadığını, basit olarak adlandırılan ve her ülkenin ürettiği ürünleri ihraç ettiği anlamına gelmektedir. Ekonomilerin karmaşık bir yapıya bürünmesi, ülkenin katma değeri yüksek mallar ürettiğini göstermekte olup bu durum kalkınmayı artırmaktadır.

2.2. İnsani Gelişme ve İnsani Gelişme Endeksi

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde yaşanan gelişmeler, insani gelişme kavramının öne çıkmasına neden olmuştur. Özellikle 1970'li yıllara kadar GSYİH'de ve kişi başına düşen milli gelirden görülecek artışın bireylerin refahını da artıracakı düşünölmüştür (Gürses, 2009: 340). 1970'li yıllarda görölen yüksek büyüme oranlarına rağmen işsizlik ve yoksullukta artış yaşanmış, bu durum kalkınmanın sadece ekonomik büyümeyle sağlanabileceği görüşünün temellerini sarsmıştır. Sarsılan bu görüş birçok eleştiriye maruz kalmış, böylece insani gelişme kavramı önem kazanmıştır. Bu bağlamda gelişmenin ekonomik, toplumsal ve sosyal boyutlarının olduğu görölmeye başlanmıştır (Günsoy, 2005: 37).

1998 yılında Nobel Ekonomi Ödülü'nü kazanmış olan Amartya Sen'in insani gelişme konusuna odaklanan çalışmaları kalkınmanın, bireylerin başarılarını, özgürlüklerini ve yapabilirliklerini artırmada merkeze konulması gereken bir kavram olduğunu göstermektedir. Sen'in Yapabilirlik Yaklaşımı, bireylerin iyi bir eğitim alması, sağlıklı olması, önlenabilir hastalıklardan kaçınabilmesi, iyi bir şekilde beslenip barınabilmesi gibi yetkinliklere sahip olması gerektiğini ve bununla beraber kalkınmanın da sağlanacağını savunmaktadır (Boz, 2012: 74). Sen'e göre gelir ve servetin insan hayatındaki yeri önemlidir ancak yaşam standardını ölçmede bu iki kavram tek başına yeterli değildir. Çünkü gelir düzeyi, bireyin sağlık durumunun iyi veya kötü olduğunu, bir engelinin olup olmadığını veya hayattan ne beklediğini göstermemektedir (Anand ve Sen, 1994: 1). Bu bağlamda insani gelişmenin sağlanabilmesi için ekonomik büyüme bir araç konumundadır. Ekonomik büyümeyle beraber eğitim, sağlık, beslenme koşullarında iyileşmeler, toplum içinde suç oranlarının azaltılması gibi faktörler sağlandığı takdirde insani gelişme artacak ve toplumun refahı yükselecektir. Ancak ülke içerisinde ekonomik büyüklüğün yüksek olması diğer faktörlerin de otomatik olarak artacağı anlamına gelmemektedir.

Ülkelerin insani gelişmişliklerini karşılaştırmaları ve eksikliklerini görüp gerekli devlet politikaları yoluyla bunları düzeltme yoluna gitmeleri adına 1990 yılından beri İnsani Gelişme Endeksi (İGE) hesaplanmaktadır. İGE, ülkelerin uzun ve sağlıklı yaşam, bilgiye erişim ve insana yakışır bir yaşam standardı boyutlarını dikkate almaktadır. Uzun ve sağlıklı yaşam

açısından beklenen ortalama yaşam süresi; bilgiye erişim açısından 25 yaş ve üstündeki bireylerin ömürleri boyunca öğrenim gördükleri süre ve okula başlama yaşındaki çocuklar için beklenen öğrenim süresi; yaşam standardı açısından 2011 yılına sabitlenmiş uluslararası dolara dönüştürülmüş kişi başına Gayrisafi Milli Hasıla değerleri kullanılarak İGE değerlerine ulaşılmaktadır (UNDP, 2019b: 2).

Endeks hesaplanırken kullanılan değişkenler, ekonomi, eğitim ve sağlık faktörlerinin refahı artırdığını göstermektedir. Gelir artışı endeks değerini artırmaktadır. Ancak gelirdeki artış giderek endekse daha az katkı sağlamaktadır. İGE değeri 1'e yaklaştıkça gelişmişlik artarken 0'a yaklaştıkça gelişmişlik azalmaktadır. Yüksek bir İGE değerine sahip olmak için ülkelerin bu üç alanda da gelişme göstermesi gerekmektedir.

2.3. Karbon Emisyonu

Sürdürülebilir kalkınma için çevrenin korunması oldukça önemli bir konudur. Ülkeler ekonomik büyümelerini artırmak uğruna üretim sürecinde yenilenemeyen enerji kaynakları kullandıklarında salınan karbon miktarı artmakta, küresel ısınma ve çevre kirliliği meydana gelmekte, refah azalmaktadır. Bu durum özellikle Sanayi Devrimi sonrası sağlanan teknolojik gelişmelerin tetiklediği üretim, tüketim ve nüfus artışının doğayı tahrip etmesiyle görülmüş, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ise büyüme oranları ve çevre sorunları artmıştır. 1970 sonrasında sürdürülebilir kalkınmanın ve çevresel korunmanın sağlanması adına arayışlar artmıştır (Tıraş, 2012: 58).

Kalkınmanın sürdürülebilir olması için doğal kaynaklarda geri döndürülemez azalmaların görülmemesi ve bu kaynakların korunması gerekmektedir (Ergün ve Çobanoğlu, 2012: 100). Bu çerçevede sürdürülebilir kalkınma için yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması gerekmektedir (Dinçer ve Karakuş, 2020: 102). Yenilenebilir enerji kaynakları karbon emisyonunu azaltarak çevreyi korumakta, gerekli yatırımlar yapıldığı takdirde enerji ithalatı sınırlanmakta veya gerekmemekte, böylece enerji bağımlılığı sorunu azalmakta veya böyle bir sorun kalmamaktadır. Yenilenemeyen bir enerji tüketimi söz konusu olduğunda ise karbon emisyonu meydana gelmekte, bu da kalkınmayı sağlama yolunda ülkelerin önüne büyük bir engel oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kullanılan enerjinin hangi kapsama girdiği, ülkelerin büyümesi ve kalkınması için büyük önem arz etmektedir.

3. LİTERATÜR ÖZETİ

Karmaşıklık ekonomisini ele alan çalışmalar incelendiğinde, Türkçe iktisat literatüründe bu kavramın genellikle ekonomik büyümeyle olan ilişkisinin incelendiği, İngilizce iktisat literatüründe ise yine bu kavramın karbon emisyonu ile olan ilişkisinin araştırıldığı görülmüştür. Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar şu şekildedir:

Can ve Gozgor (2016), ilgili çalışmada Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin işlerliğini anlamak adına 1964-2011 dönemi Fransa için kişi başına CO₂ emisyonu (metrik ton), kişi başına reel GSYİH (2005 sabit ABD doları cinsinden), kişi başına enerji tüketimi (kg petrol cinsinden) ve Ekonomik Karmaşıklık Endeksi değişkenlerini kullanmışlardır. Analiz yapılırken Lee and Strazicich birim kök testi, Maki eşbütünleşme testi, DOLS, hata düzeltme modeli ve Granger Causality/Block Exogeneity Wald testi kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçları, kısa ve uzun dönemde Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olduğunu, uzun

dönemde enerji tüketiminin CO2 emisyonu üzerinde pozitif yönde bir etkisinin olduğunu, yüksek bir karmaşıklık düzeyinin uzun dönemde CO2 emisyonunu baskıladığını göstermektedir.

Can ve Gozgor (2017), 1964-2014 döneminde Fransa için yıllık karbon emisyonu (kişi başına metrik ton), kişi başına reel gelir (sabit 2010 ABD doları cinsinden), ECI ve kişi başına enerji tüketimi (kg petrol cinsinden) değişkenlerini kullanarak ekonomik karmaşıklığın karbon emisyonu üzerindeki etkilerini Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezini göz önünde bulundurarak araştırmışlardır. Araştırma yapılırken Narayan and Popp birim kök testi ve DOLS kullanılmıştır. Bulgulara göre Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezi Fransa'da geçerlidir. Enerji tüketiminin karbon emisyonu üzerinde pozitif yönlü bir etkisi bulunmaktadır. Uzun dönemde ekonomik karmaşıklığın artması karbon emisyonunu önlemektedir.

Çeştepe ve Çağlar (2017), ekonomik karmaşıklık ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak adına 1982-1987, 1987-1992, 1992-1997, 1997-2002, 2002-2007 ve 2007-2012 dönemleri için 86 ülkenin Ekonomik Karmaşıklık Endeksi, kişi başına milli gelir, yatırımların milli gelire oranı, net doğrudan yabancı yatırımların milli gelire oranı, dışa açıklık oranı ve lise mezunu olabilecek yaştaki nüfusta lise mezunlarının payı değişkenlerini kullanarak panel veri analizi gerçekleştirmişlerdir. Araştırmanın sonuçlarına göre ECI değişkeni, kişi başına milli geliri artırmaktadır ve kişi başına nominal milli geliri 20.395 ABD dolarından az olan ülkelerde ECI değerinde görülecek bir artış, büyüme oranında da artışa neden olmaktadır. Ancak ülkenin kişi başına milli geliri arttıkça bu etki azalmaktadır. Ayrıca analiz, Türkiye'nin ihracatının %82,5'i orta ve yüksek teknoloji sektörlere oluşması durumunda büyüme oranının %2,2 olacağını ortaya koymuştur. Türkiye'nin ECI değerini artırması ve orta-yüksek teknoloji sektörlere yönelmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Boğa (2019), çalışmada ekonomik karmaşıklığın iktisadi büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bu sebeple Arnavutluk, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Hırvatistan, Kuzey Makedonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya'nın 1995-2017 dönemi yıllık verileri kullanılarak panel veri analizi yapılmıştır. Ülkeler, kişi başına düşen GSYİH'si 10.000\$'ın üstünde ve altında olanlar olarak iki gruba ayrılmıştır. Çalışmada GSYİH (cari ABD \$ cinsinden), Ekonomik Karmaşıklık Endeksi, yatırım (brüt sabit sermaye oluşumu/GSYİH(%)), beşeri sermaye (orta öğretimdeki öğrenci sayısı) ve ticaret ((ithalat+ihracat)/GSYİH(%)) değişkenleri kullanılmıştır. Analiz sırasında Düzeltilmiş CD (CDNT) Testi-Pesaran CDNT Testi, Breusch-Pagan LM Testi, Swamy S Testi, Im, Pesaran ve Shin panel birim kök testi, CIPS panel birim kök testi kullanılmıştır. Bulgulara göre Çek Cumhuriyeti, Estonya, Hırvatistan, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Slovakya ve Slovenya'da ekonomik karmaşıklık ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilemektedir.

Doğan vd. (2019), Ekonomik Karmaşıklık Endeksi, CO2 emisyonu (kişi başına metrik ton), kişi başına reel GSYİH (sabit 2010 fiyatı) ve kişi başına enerji tüketimi (kg petrol cinsinden), toplam nüfusun payı olarak kentsel nüfus ve (ihracat+ithalat)/GSYİH değişkenlerini kullanarak 1971-2014 dönemi seçili 55 ülke için analiz gerçekleştirmişlerdir. Seçili ülkeler yüksek gelirli, orta yüksek gelirli ve düşük orta gelirli olarak üç ayrı gruba ayrılmıştır. Çalışmada panel kantil regresyon modeli kullanılmış olup Çevresel Kuznets Eğrisi'nin varlığı araştırılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre, düşük orta gelirli ve orta yüksek gelirli ülkelerde ekonomik karmaşıklık CO2 emisyonunu artırmaktayken, yüksek gelirli ülkelerde

CO2 emisyonunu azaltmaktadır. Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezi yüksek gelir grubunda ve göreceli olarak yüksek orta gelir grubunda geçerlidir.

Neagu (2019), ilgili çalışmada 1995-2017 dönemi için seçilmiş 25 AB üyesi ülkede karbon emisyonu ve Ekonomik Karmaşıklık Endeksi ilişkisini analiz etmek amacıyla Çevresel Kuznets Eğrisi modelini kullanmıştır. Bu sebeple çalışmada CO2 emisyonu (bin ton), Ekonomik Karmaşıklık Endeksi, GSYİH'nin enerji yoğunluğu (bin Euro başına kg petrol eş değeri) değişkenleri kullanılmıştır. Analizde birim kök testi, panel eşbütünleşme testi, DOLS, FMOLS kullanılmıştır. Analiz sonucuna göre her üç değişken arasında uzun dönemli eşbütünleşme söz konusudur, enerji yoğunluğunda görülecek %10'luk bir artış CO2 emisyonunu %3.9 artırmaktadır. Ekonomik karmaşıklık ve karbon emisyonu ters U şeklinde grafikte gösterilmiş olup ekonomik karmaşıklığın arttığı ilk periyotta karbon emisyonu artmakta, ikinci aşamada ekonomik karmaşıklık daha yüksek karbon emisyonuna neden olmamakta, karmaşıklaşan ürünler kirliliği azaltmaktadır.

Neagu ve Teodoru (2019), çalışmalarında ekonomik karmaşıklık, enerji tüketimi ve sera gazı emisyonu arasındaki uzun dönemli ilişkiyi araştırmışlardır. Bu sebeple 25 AB üyesi ülkenin 1995-2016 dönemi enerji tüketimi, Ekonomik Karmaşıklık Endeksi ve sera gazı emisyonu (bin ton) verileri kullanılmış olup ülkeler, yüksek ekonomik karmaşıklığa sahip olanlar ve düşük ekonomik karmaşıklığa sahip olanlar olarak ikiye ayrılmış ve üç panel oluşturularak birim kök testi, panel eşbütünleşme testi, DOLS, FMOLS ve panel nedensellik testi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın sonucunda ekonomik karmaşıklık ve enerji tüketiminin sera gazı emisyonu üzerinde üç panelde de önemli bir etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak bu etki düşük ekonomik karmaşıklığa sahip olan ülkelerde daha yüksektir. Kirlilik yaratan aktivitelerin azalma hızı yüksek ekonomik karmaşıklığa sahip olan ülkelerde daha fazladır. Uzun dönemde daha yüksek ECI değeri ile sera gazı emisyonu artışı pozitif yönde ilişkilidir.

Yıldız ve Yıldız (2019), çalışmalarında Çin, Hindistan, Tayland, Malezya, Filipinler, Türkiye, Güney Afrika, Brezilya, Meksika ve Endonezya'da ekonomik karmaşıklık ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek adına 1970-2016 dönemi Ekonomik Karmaşıklık Endeksi ve reel gayri safi yurtiçi hasıla değişkenlerini kullanarak analiz yapmışlardır. Çalışmada Konya panel nedensellik testi kullanılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, Meksika, Malezya ve Güney Afrika için ekonomik karmaşıklıktan iktisadi büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki varken Çin için çift yönlü nedensellik ilişkisi mevcuttur. Genel olarak ise ekonomik karmaşıklıktan iktisadi büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Hu vd. (2020), ekonomik karmaşıklıkla da ilgili olan çalışmalarında ithalat ürün çeşitlendirmesi ve yenilenebilir enerji tüketiminin CO2 emisyonu (kiloton cinsinden) üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla 1995-2014 dönemi için 35 gelişmiş ve 93 gelişmekte olan ülkenin toplam nüfus (milyon), kişi başına GSYİH (sabit 2010 ABD doları cinsinden), toplam yenilenebilir enerji tüketimi, IMP endeksi değişkenlerini kullanmıştır. Analiz yapılırken CD Testi, panel birim kök testi, CCE-MG ve AMG tahminleyicisi, FMOLS kullanılmıştır. Araştırmanın sonucuna göre gelişmiş ülkelerde ithalat ürün çeşitlendirmesinin CO2 emisyonu üzerinde olumsuz, gelişmekte olan ülkelerde olumlu etkisi bulunmaktadır. Ayrıca yenilenebilir enerji tüketimindeki artış, karbon emisyonunu azaltmaktadır.

İnsani Gelişme Endeksi ve karbon emisyonu konularını ele alan literatür ise şu şekildedir:

Steinberger ve Roberts (2009), çalışmalarında 1975-2005 yılları için 74 seçili ülkenin İGE, kişi başına birincil enerji ve fosil enerjiden, gaz alevlenmesinden ve çimento üretiminden kaynaklanan karbon emisyonu değişkenlerini kullanarak enerji tüketimi ve İGE ilişkisini WLS metodunu kullanarak incelemiştir. Çalışmada otuz yıl boyunca değişkenler arası ilişkinin nasıl değiştiği ve 2020 yılında bu ilişkinin nasıl evrilmiş olacağı araştırılmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre enerji tüketimi ve karbon emisyonu sabitken insani gelişme süreci içerisinde artmaktadır. Karbon emisyonu, sağlık, eğitim ve enerji tüketimi arasındaki korelasyonun düzeyi yüksektir. Küresel olarak bakıldığında artan nüfusa rağmen insani gelişme ihtiyaçlarını karşılayacak enerji ihtiyacı süreç içerisinde azalmaktadır. Eşik fonksiyonlarının projeksiyonları en az 2020 yılına kadar yüksek insani gelişim için gerekli olan küresel enerji ve karbonda sürekli bir düşüş olduğunu göstermektedir.

Pirlogea (2012), 1997-2008 dönemi için Romanya, Bulgaristan, Portekiz, Polonya, İrlanda ve Hollanda'da yenilenebilir enerji tüketimi, fosil yakıt tüketimi, İGE, enerji yoğunluğu ve CO2 yoğunluğu değişkenlerini kullanarak enerjinin insani gelişme üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Analiz yapılırken Estimated Generalized Least Squares yöntemi kullanılmıştır. Bulgulara göre Romanya ve Bulgaristan'da fosil yakıt tüketimi ile İGE arasında negatif bir ilişki, diğer ülkelerde pozitif bir ilişki söz konusudur. Yenilenebilir enerji tüketimi insani gelişmeyi olumlu yönde etkilemekte, enerji yoğunluğu arttıkça İGE değeri azalmaktadır. CO2 yoğunluğunda görülen artış Romanya, Bulgaristan ve Polonya'da İGE değerini düşürmektedir.

Steinberger vd. (2012), ilgili çalışmada karbon emisyonu ve insani gelişme arasındaki korelasyonu ve zaman içerisindeki değişimi incelemiştir. Çalışmaya 1990-2005 dönemi için seçili ülkelerde yaşam beklentisi, nüfus, GSYİH (2000 sabit ABD doları, PPP), bölgesel ve tüketime bağlı karbon emisyonu değişkenleri dahil edilmiştir. Çalışmada Weighted Linear Least Squares yöntemi kullanılmıştır. Bulgulara göre karbon emisyonu, yaşam beklentisine kıyasla gelire çok daha güçlü bir şekilde bağlıdır. Ticaret göz önünde bulundurulduğunda, düşük gelirli ülkeler daha yüksek miktarda karbon emisyonuna ihtiyaç duymaktadır. Karbon emisyonu, insani gelişme göstergeleri ile büyük ölçüde ilişkilidir.

Sarıçoban vd. (2018), çalışmalarında eğitim harcamalarının, çevresel harcamaların ve İGE'nin karbon emisyonu üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışmada 30 Avrupa ülkesinin 1997-2016 dönemi CO2 emisyonu, eğitim harcamalarının toplam kamu harcamaları içindeki payı, çevresel harcamaların toplam kamu harcamaları içindeki payı ve İGE değişkenleri kullanılmıştır. Analiz yapılırken ADF birim kök testi ve frekans dağılımlı nedensellik testi kullanılmıştır. Bulgulara göre kısa dönemde 2016 itibarıyla kişi başına geliri 25.000 dolardan fazla olan ülkelerde eğitim ve çevresel harcamalardaki görülecek bir artış karbon emisyonu miktarını, belli sayıda ülkeyi kapsayacak şekilde anlamlı olarak etkilemektedir. Uzun dönemde ise analize dahil edilen tüm ülkelerde İGE ve karbon emisyonu arasında nedensellik ilişkisi söz konusudur.

Bu çalışma ile özellikle Türkçe iktisat literatüründe rastlanan ECI ve ekonomik büyüme ilişkisinden ziyade ECI ve CO2 değişkenleri arası ilişkinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca, ECI'nın ekonomik büyümeyi artırması ve İGE hesaplanırken hesaba dahil edilen bileşenlerden ekonomik büyümenin dolaylı olarak İGE'yi artırması sebebiyle ECI ve İGE

deęişkenleri arasında da bir iliřkinin var olduęu dūřınılmūřtur. Bu alıřma ile Tūrke iktisat literatūrine katkı yapılması amaçlanmaktadır.

4. EKONOMETRİK ANALİZ

4.1. Veri Seti ve Değişkenler

Çalıřmada AB15 ūlkeleri ve Tūrkiye'nin 1995-2014 dōnemine ait ECI (Ekonomik Karmařıklık Endeksi), İGE (İnsani Geliřme Endeksi) ve kiři bařına karbon emisyonu (metrik ton) verileri kullanılarak analiz yapılacaktır. AB15 ūlkeleri Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda, İngiltere, İrlanda, Danimarka, Yunanistan, İspanya, Portekiz, Avusturya, Finlandiya, İsveç ve Lūksenburg olup Lūksenburg'a ait ECI deęerleri olmadıęından ekonometrik analize geriye kalan 14 ūlke ve Tūrkiye dahil edilecektir. Ayrıca çalıřmaya ait veri setinin İngiltere'nin Avrupa Birlięi'nden çıkıřından önce edinilmesi sebebiyle AB15 ūlkelerinden biri olarak İngiltere de çalıřmaya dahil edilmiřtir. ECI deęerleri Ekonomik Karmařıklık Atlası Media veri tabanından, İGE deęerleri insani geliřme veri tabanından, karbon emisyonu verileri ise Dūnya Bankası'ndan temin edilmiřtir. Analiz yapılırken Eviews 8 paket programından yararlanılacaktır.

4.2. Yōntem

Çalışmada ekonometrik yōntem olarak panel veri analizi kullanılacaktır. Panel veri analizi, zaman serileri ve kesit verilerle kıyaslandığında daha yūksel bir serbestlik derecesine sahip olduğundan daha etkin bir tahminleme yapmayı sağlamaktadır. Ayrıca değişkenler arası doğrusallık olasılığını azaltarak zaman serilerine ve kesit verilere kıyasla ūstūnlük sağlamaktadır (Tūrkcan, 2017: 81). Bu ūstūnlükler sebebiyle çalışmada bu yōnteme yer verilecektir. Analiz yapılırken ilk olarak serilerin durağan olup olmadığının anlaşılması için panel birim kōk testleri kullanılacaktır. Analiz yapılırken durağanlık sınaması yapmak gerekmektedir. Duraęan olmayan değişkenlerle yapılacak olan analizler, sahte regresyon sorunu yaratmakta ve analiz sonucunda yanlış sonuçlara ulaşmaya ve yanlış yorumlamalar yapmaya neden olmaktadır. Bu sorundan kaçınmak ūzere kullanılacak olan testler, Levin, Lin & Chu panel birim kōk testi, Im, Pesaran and Shin W-stat panel birim kōk testi, ADF- Fisher Chi-square panel birim kōk testi ve PP- Fisher Chi-square panel birim kōk testidir.

Levin, Lin & Chu panel birim kōk testine ait hipotezler şu şekildedir (Bulut, 2019: 60):

H_0 : Seride birim kōk vardır, durağan değildir. ($H_0: \rho_i = \rho = 1$)

H_1 : Seride birim kōk yoktur, durağandır. ($H_1: \rho_i = \rho < 1$)

Im, Pesaran and Shin panel birim kōk testine ait hipotezler şu şekildedir (Bulut, 2019: 61):

$H_0: \rho_i = 1$ (Seride birim kōk vardır.)

$H_a: \rho_i < 1$ (Seride birim kōk yoktur.)

Fisher panel birim kōk testlerine ait hipotezler ise şu şekildedir (Bulut: 2019: 63):

H_0 : Tūm birimlerin zaman serileri birim kōklūdūr, duraęan deęildir. ($H_0: \rho_i = 0$)

H_a : Bazı birimlerin zaman serileri durağan iken bazıları durağan değildir. ($H_a: |\rho_i| < 0$)

Duraęanlık sınaması sonucu, duraęan deęişkenler kullanılarak deęişkenler arasında uzun dōnemli bir iliřkinin var olup olmadıęını anlamak için panel eřbūtūnleřme testleri kullanılacaktır. Bu testler řu řekildedir: Pedroni (Engle-Granger based) panel eřbūtūnleřme testi ve Kao (Engle-Granger based) panel eřbūtūnleřme testi.

Pedroni eşbütünleşme testine ait hipotezler şu şekildedir (Bulut, 2019: 63):

H_0 : Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur.

H_1 : Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

Kao eşbütünleşme testine ait hipotezler ise şu şekildedir (Ergün ve Polat, 2015: 126):

H_0 : Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur. ($H_0: \rho = 1$)

H_1 : Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır.

En son aşamada ise değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığını belirlemek ve varsa nedenselliğin yönünü saptamak için durağan değişkenlerle F istatistiğine dayalı Granger nedensellik testi yapılacaktır. Yapılan analiz neticesinde bulunan F istatistik değerleri tablo değerinden büyükse nedensellik bulunmamaktadır şeklindeki sıfır hipotezi reddedilir. Hipotezin reddedilmesi ise katsayıların anlamlı olduğu anlamına gelmektedir (Türkcan, 2017: 82).

4.3. Tahminleme Sonuçları

Tablo 1: Panel Birim Kök Test Sonuçları (Düzeyde ve Sabit Terimli)¹:

Panel Birim Kök Testi	CO2	ECI	İGE
Levin, Lin & Chu	3.29489	-2.05633	-4.02188
	(0.9995)	(0.0199)	(0.0000)
Im, Pesaran and Shin W-stat	3.74170	0.23554	-0.42505
	(0.9999)	(0.5931)	(0.3354)
ADF- Fisher Chi-square	11.7374	30.4532	43.6811
	(0.9989)	(0.4426)	(0.0510)
PP- Fisher Chi-square	5.23326	32.8647	52.4963
	(1.0000)	(0.3284)	(0.0067)

Tablo 1’de görüldüğü üzere CO2 değişkeni dört teste göre de birim kök içermektedir. ECI değişkeni ise LLC panel birim kök testi haricinde diğer testlere göre birim kök içermektedir. İGE değişkeni ise LLC ve PP-Fisher Chi-square panel birim kök testlerine göre durağandır. Ancak eşbütünleşme testinin yapılabilmesi için tüm değişkenlerin aynı düzeyde durağan olması ve birim kök içeren serilerin bu sorundan kurtarılması gerekir. Bu sebeple değişkenlerin birinci farkları alınarak tekrar panel birim kök testi yapılmış olup sonuçlar Tablo 2’de verilmiştir:

Tablo 2: Panel Birim Kök Test Sonuçları (1. Farkı Alınmış ve Sabit Terimli):

Panel Birim Kök Testi	CO2	ECI	İGE
Levin, Lin & Chu	-8.58624	-13.9105	-8.04422
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
Im, Pesaran and Shin W-stat	-8.74520	-13.0934	-7.55994

¹ Panel birim kök testleri yapılırken gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriterine göre otomatik olarak belirlenmiştir. Parantez değerleri olasılık değerlerini, parantez içinde olmayan değerler ise istatistik değerlerini göstermektedir.

	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
ADF- Fisher Chi-square	136.789	206.333	120.508
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)
PP- Fisher Chi-square	288.419	402.074	144.200
	(0.0000)	(0.0000)	(0.0000)

Tablo 2’de görüldüğü gibi serilerin birinci farkları alındığında olasılık değerleri 0.05’ten küçük hale gelmiş ve seriler durağanlaştırılmıştır. Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını anlamak üzere durağan serilerle yapılan panel eşbütünleşme test sonuçları Tablo 3 ve Tablo 4’te verilmiştir:

Tablo 3: Pedroni Panel Eşbütünleşme Test Sonuçları²:

Grup İçi İstatistikler				
	Statistic	Probability	Weighted Statistic	Probability
Panel v-Statistic	-1.253991	0.8951	-1.948238	0.9743
Panel rho-Statistic	-4.726669	0.0000	-5.383120	0.0000
Panel PP-Statistic	-16.17878	0.0000	-12.45280	0.0000
Panel ADF-Statistic	-10.79526	0.0000	-10.53322	0.0000
Gruplar Arası İstatistikler				
	Statistic	Probability		
Group rho-Statistic	-4.484343	0.0000		
Group PP-Statistic	-17.22622	0.0000		
Group ADF-Statistic	-11.95092	0.0000		

Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına bakıldığında 11 olasılık değerinden dokuzunun 0.05’ten küçük olması sebebiyle boş hipotez reddedilmekte, değişkenler arası uzun dönemli ilişkinin var olduğu sonucuna varılmaktadır.

Tablo 4: Kao Panel Eşbütünleşme Test Sonuçları:

	t-Statistic	Probability
ADF	-2.550732	0.0054

Tablo 4’teki sonuçlar, Tablo 3 ile aynı sonucu vermektedir. Olasılık değerinin 0.05’ten küçük olması sebebiyle “değişkenler eşbütünleşik değildir” şeklindeki boş hipotez reddedilmektedir. Bu sonuç, modelde kullanılan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir.

Bu aşamadan sonra değişkenler arasında nedenselliğin varlığını ve varsa nedenselliğin yönünü belirlemek amacıyla birinci farkları alınmış serilerle Panel Granger nedensellik testi yapılacaktır. Panel Granger nedensellik testi yapılmadan önce en uygun gecikme değerinin bulunması gerekmektedir. Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusu olduğu için gecikme değeri bulunurken VAR modeli kurulmuş, Vector Error Correction Modeli seçilmiş ve Akaike Bilgi Kriterine göre bu değer belirlenmiştir. En uygun değer seçilirken en

² Pedroni panel eşbütünleşme testi yapılırken gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriterine göre otomatik olarak belirlenmiş ve sabit terimli sonuçlara bakılmıştır.

düşük bilgi kriteri değeri seçilmelidir. Uygun gecikme değerinin seçilmesi adına bulunan Akaike Bilgi Kriteri değerleri Tablo 5'teki gibidir:

Tablo 5: Uygun Gecikme Değerinin Belirlenmesi

Gecikme Aralığı	Akaike Bilgi Kriteri Değeri
1 1	-8.373759
1 2	-8.735261
1 3	-8.841451
1 4	-8.841995
1 5	-8.741060

Tablo 5'te görüldüğü üzere en küçük Akaike Bilgi Kriteri değerini veren gecikme aralığı 1 4 olduğu için panel Granger nedensellik testi yapılırken gecikme değeri 4 olarak alınmıştır. Tablo 6 panel Granger nedensellik test sonuçlarını göstermektedir:

Tablo 6: Panel Granger Nedensellik Test Sonuçları³:

Sıfır Hipotezi	F-Statistic	Probability
D(ECI), D(CO2)'nin Granger nedeni değildir.	2.49692	0.0438
D(CO2), D(ECI)'nin Granger nedeni değildir.	2.10162	0.0817
D(İGE), D(CO2)'nin Granger nedeni değildir.	4.99602	0.0007
D(CO2), D(İGE)'nin Granger nedeni değildir.	1.02612	0.3947
D(İGE), D(ECI)'nin Granger nedeni değildir.	2.54755	0.0404
D(ECI), D(İGE)'nin Granger nedeni değildir.	1.43464	0.2235

Panel Granger nedensellik test sonuçlarına göre ECI kişi başına CO2'ye neden olmaktadır. Çünkü olasılık değeri 0.05'ten küçük olup boş hipotez reddedilmektedir. Ancak kişi başına CO2, ECI'ya neden olmamaktadır, çünkü olasılık değeri 0.05'ten büyük olup boş hipotez kabul edilmektedir. Ayrıca İGE değişkeni kişi başına CO2'ye neden olmakta, kişi başına CO2 İGE'ye neden olmamaktadır. Son olarak İGE ve ECI ilişkisine bakıldığında İGE, ECI'ya neden olmakta, ECI değişkeni İGE değişkenine neden olmamaktadır.

4.4 Ampirik Sonuçlar

Çalışmada ulaşılan ampirik bulgulara göre ECI, İGE ve kişi başına CO2 değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki söz konusu olup seriler birlikte hareket etmektedir. Ekonomik teoriye bakıldığında, ekonomik karmaşıklık ile gelir eşitsizliği arasında bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Ekonomik karmaşıklıkta görülecek bir artış gelir eşitsizliğini azaltmakta (Neagu ve Teodoru, 2019: 3) ve ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Bu durumda, İGE'nin bileşenlerinden birinin ekonomik büyüme olması sebebiyle "ECI'daki artış İGE'nin artmasına neden olmaktadır" düşüncesi oluşmaktadır. Fakat "gelir insani gelişimde etkilidir, ancak gelir arttıkça katkısı azalır" (UNDP, 2010: 2). Bu sebeple ECI'da ve dolayısıyla ekonomik büyümede görülecek bir artış, İGE değerinde istenen düzeyde artışa, belki de hiçbir artışa neden olmayabilir. Panel Granger nedensellik testi sonuçları da ECI'nın İGE'ye neden

³ Panel Granger nedensellik test sonuçları, yüzde 5 anlamlılık düzeyine göre yorumlanmıştır.

olmadığını göstermektedir. Ancak analiz sonuçlarına göre İGE değişkeni ECI'ya neden olmakta, bu da analiz öncesi beklentiyi karşılamaktadır. Çünkü insani olarak gelişmiş toplumların ekonomik olarak da geliştikleri, böylece her ülkenin ürettiği mallardan çok katma değeri yüksek mallar üretmelerini beklemek gerekmektedir.

Bu çalışmaya ait ampirik bulgular ayrıca ECI'nın kişi başına CO₂'ye neden olduğunu, tam tersi durumun geçerli olmadığını göstermektedir. Literatür taramasından da görüldüğü gibi Neagu ve Teodoru (2019), bu çalışmaya ait bulguyla uyumlu olarak ECI'nın CO₂ üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğunu, Doğan vd. (2019) ise yüksek orta gelir grubuna dahil ülkelerde ECI'nın çevresel bozulmayı ve CO₂'yi artırdığını bulmuşlardır. Ayrıca bu çalışma İGE'nin kişi başına CO₂'ye neden olduğunu, kişi başına CO₂'nin İGE'ye neden olmadığını göstermektedir. Karbon emisyonunun İGE'ye neden olmaması beklenen bir sonuçtur. Çünkü refahı azaltan bir unsur olan karbon emisyonunun, insani gelişmeye neden olmaması beklenmelidir. İGE'nin kişi başına CO₂'ye neden olması ise zincirleme bir etkiye işaret etmektedir. Görüldüğü üzere İGE ECI'ya, ECI kişi başına CO₂'ye, İGE de kişi başına CO₂'ye neden olmaktadır. İGE ve CO₂'ye dair nedensellik sonuçlarını veren Sarıçoban vd. (2018) ait çalışmada İGE ve CO₂ değişkenleri arasında nedensellik olduğu sonucuna varılmıştır.

5. SONUÇ

II. Dünya Savaşı sonrası döneme damga vuran ekonomik büyüme odaklı görüş, ülkelerin ekonomilerinde hâkim bir duruma gelmiş, ülkeler çevrede yaratılan tahribata, insan refahında meydana gelen kötüleşmelere önem vermeksizin üretimlerini ve kişi başına düşen gelirlerini artırma çabalarını sürdürmüşlerdir. Üretim ve kişi başına düşen gelirden sağlanan artış, eğitim, sağlık, çevre gibi refahı doğrudan etkileyen konularda eşitsizliklere yol açmış, gelir eşitsiz şekilde dağıtılmıştır. Bu başarısızlıklar, ekonomik büyüme odaklı görüşün eleştirilmesine neden olmuştur. Süreç içerisinde bu görüşün yerini sürdürülebilir kalkınma odaklı bir görüş almıştır. Bu noktada büyüme, ülkelerin refahlarını artırma politikalarında bir araç haline gelmiştir. Bu bakımdan önemi olan 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, ekonomik büyüme, gelir, eğitim, sağlık ve çevre koşullarının iyileştirilmesi, toplumda ve ülkeler arasında eşitliğin sağlanmasını amaçlamaktadır. Ekonomik büyüme odaklı görüş, 1970'li yıllarda artan işsizlik ve yoksullukla beraber eleştirilmiş, insani gelişme kavramı önem kazanmış, toplumların sadece ekonomik olarak gelişmelerinden sosyal ve toplumsal olarak da gelişmelerinin gerektiğine dikkat çekilmiştir. İnsani gelişme odaklı görüş, insan yaşamının zenginliğini artırmakla ilgilenmiş, insanlara, insanların sahip oldukları olanaklara ve tercihlere odaklanmıştır. Bu görüş ayrıca bireylere özgürlük tanınması, bireylerin uzun, sağlıklı, yaratıcı bir yaşam sürdürmek ve yaşam standartlarını artırmak adına gerekli kaynaklara erişebilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bununla beraber ülkeler, kalkınmanın çevre boyutunu da kapsadığını fark etmişlerdir. Çünkü ülkeler, ekonomik büyümelerini artırmak adına üretim sürecinde yenilenemeyen enerji kaynaklarını kullandığında karbon miktarı artmakta, küresel ısınma ve çevre kirliliği oluşmakta, refah azalmakta ve yaşam koşulları kötüleşmektedir. Üretim sürecinde kullanılan yenilenebilir enerji kaynakları ise karbon emisyonunu azaltmakta, çevrenin korunmasına katkıda bulunmakta, enerji ithalatı ve enerji bağımlılığı azalmaktadır. Böylece ülkede çevresel sürdürülebilirlik sağlanabilmekte, enerji ithalatı

sınırlandığından ekonomik büyüme artmakta, bu da kalkınmayı sağlamaktadır. Kalkınmaya ekonomik karmaşıklık açısından bakıldığında, üretilen ürünlerin ve ekonominin karmaşıklığının ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma düzeyleri ile ilişkili olduğu görülmektedir. Ekonomilerin karmaşıklık düzeyinin anlaşılması ve ülkelerarası karşılaştırma yapılması adına hesaplanan Ekonomik Karmaşıklık Endeksi değerinin yüksek olması ekonominin daha karmaşık bir yapıya büründüğünü, endeks değerinin küçülmesi ise ekonominin karmaşık olmadığını göstermektedir. Bu değerini artıran ülkeler, katma değeri yüksek ürünler üretmekte, bu da ekonomik büyümeyi artırmakta, gelir eşitsizliğini azaltmakta, ülkenin kalkınmasını sağlamaktadır. Kalkınmışlığın insani gelişme, ekonomik karmaşıklık ve karbon emisyonu ile ilişkisinin bulunması, akla bu üç değişken arasında bir ilişki olduğunu getirmektedir. Ayrıca Türkçe iktisat literatüründe Ekonomik Karmaşıklık Endeksi bağlamında yapılan çalışmaların az olduğu gözlemlendiğinden Türkçe iktisat literatürüne katkı sağlamak amacıyla çalışmada ECI, İGE ve kişi başına karbon emisyonu değişkenleri kullanılarak AB15 ülkeleri ve Türkiye için 1995-2014 dönemine ait panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonucunda üç değişken arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu, yani serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği bulunmuştur. Ayrıca bulgulara göre ECI kişi başına CO₂'ye, İGE kişi başına CO₂'ye, İGE ECI'ya neden olmaktadır. Analize dahil edilen ülkelerde ECI değerinin CO₂'ye neden olması, üretim sürecinde yenilenebilir enerji kullanımını teşvik eden hükümet politikalarının gerekliliğine işaret etmektedir. Çünkü bu bulgu, daha karmaşık ürünlerin üretiminin çevreyi daha da kirlettiğini göstermektedir. Ekonomik karmaşıklığın artması kalkınmayı artırıcı bir unsur olduğundan üretimde çevre dostu olan yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmek ve hükümetlerin bu çevre dostu yatırımları teşvik etmesi kalkınmayı artıracaktır. Ayrıca İGE'nin ECI'ya neden oluşu, insani olarak gelişmiş toplumların ekonomik olarak da geliştiklerini, böylece katma değeri yüksek mallar ürettiklerini göstermektedir. Kişi başına GSMH'de, beklenen ortalama yaşam süresinde, beklenen ve gerçekleşen eğitim süresinde iyileştirmeler sağlayacak devlet politikaları insani gelişmeyi artıracak, bu da ekonomik karmaşıklığın artmasına yol açacaktır. Bu sebeple de nitelikli eğitimi teşvik edecek ve sağlık koşullarını iyileştirecek devlet politikalarının izlenmesi önem kazanmaktadır. Ayrıca İGE'nin CO₂'ye neden olması zincirleme bir etkinin varlığına işaret etmektedir. ECI kişi başına CO₂'ye, İGE de ECI'ya neden olduğundan İGE değişkeni de kişi başına CO₂'ye neden olmaktadır. Ancak analize dahil edilen yıllar arasında kriz yıllarının bulunuyor olması çalışmanın yapısal kırılma testleriyle yeniden analiz edilebileceğini de akla getirmektedir.

KAYNAKLAR

Anand, S. ve Sen, A. K. (1994). Human Development Index: Methodology and Measurement. 1-19.

Anand, S. ve Sen, A. K. (2000). Human Development and Economic Sustainability. *World Development*, 28(12), 2029-2049.

Atlas of Economic Complexity. (2019). “Complexity Rankings”, <http://atlas.cid.harvard.edu/rankings> Erişim Tarihi: 20.12.2019.

Boğa, S. (2019). Ekonomik Karmaşıklık Seviyesinin Ekonomik Büyüme zerine Etkisi: Geçiş lkeleri için Bir Panel Zaman Serisi Analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 6(12), 357-386.

Boz, . (2012). Adam Smith ve Amartya Sen. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 71-96.

Bulut, F. (2019). Avrupa Birliği lkeleri ve Türkiye için Yenilenebilir Enerji ile İstihdam İlişkisi: Panel Veri Analizi. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Can, M. ve Gozgor, G. (2016). Dynamic Relationships Among CO2 Emissions, Energy Consumption, Economic Growth, and Economic Complexity in France. *MPRA*, 70373, 1-21.

Can, M. ve Gozgor, G. (2017). The Impact of Economic Complexity on Carbon Emissions: Evidence from France. *Environmental Science and Pollution Research*, 24, 16364–16370.

eştepe, H. ve ağlar, O. (2017). rn Sofistikasyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICMEB17 zel Sayısı, 992-1000.

Dinçer, H. ve Karkuş, H. (2020). Yenilenebilir Enerjinin Sürdürülebilir Ekonomik Kalkınma zerindeki Etkisi: BRICS ve MINT lkeleri zerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 100-123.

Doğan, B., Saboori, B. ve Can, M. (2019). Does Economic Complexity Matter for Environmental Degradation? An Empirical Analysis for Different Stages of Development. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 31900-31912.

Dünya Bankası. (2019). <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#> Erişim Tarihi: 20.12.2019.

Ergün, S. ve Polat, M. A. (2015). OECD lkelerinde CO2 Emisyonu, Elektrik Tüketimi ve Büyüme İlişkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 45, 115-141.

Ergün, T. ve obanoğlu, N. (2012). Sürdürülebilir Kalkınma ve evre Etiği. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 97-123.

Günsoy, G. (2005). İnsani Gelişme Kavramı ve Sağlıklı Yaşam Hakkı. *ZK Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 35-52.

Gürses, D. (2009). İnsani Gelişme ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 339-350

Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., Simoes, A. ve Yıldırım, M. A. (2013). The Atlas of Economic Complexity-Mapping Paths to Prosperity. *The MIT Press*. ABD.

Hidalgo, C. A. ve Hausmann, R. (2009). The Building Blocks of Economic Complexity. *PNAS*, 106(26), 10570-10575.

Hu, G., Can, M., Paramati, S. R., Doğan, B. ve Fang, J. (2020). The Effect of Import Product Diversification on Carbon Emissions: New Evidence for Sustainable Economic Policies. *Economic Analysis and Policy*, 65, 198-210.

Mawhinney, M. (2002) Sustainable Development, Understanding the Green Debates. Oxford: Blackwell Science Yayınları.

Neagu, O. (2019). The Link Between Economic Complexity and Carbon Emissions in the European Union Countries: A Model Based on the Environmental Kuznets Curve (EKC) Approach. *Sustainability*, 11, 1-27.

Neagu, O. ve Teodoru, M. C. (2019). The Relationship Between Economic Complexity, Energy Consumption Structure and Greenhouse Gas Emission: Heterogeneous Panel Evidence from the EU Countries. *Sustainability*, 11(2), 1-29.

Pamuk, Ş. (2014). Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pîrlogea, C. (2012). The Human Development Relies on Energy. Panel Data Evidence. *Procedia Economics and Finance*, 3, 496-501.

Sarıçoban, K., Kaplan, F. ve Kaplan, Z. (2018). Avrupa Ülkelerinde Karbon Emisyon Miktarına Farklı Bir Bakış. *1. Uluslararası Ekonomi ve İşletme Sempozyumu*, 757-764.

Steinberger, J. K. ve Roberts, J. T. (2009). Across a Moving Threshold: Energy, Carbon and the Efficiency of Meeting Global Human Development Needs. *Social Ecology Working Paper 114*, 1-23.

Steinberger, J.K., Roberts, J.T. ve Peters, G. (2012). National Pathways of Emissions and Human Development: Correcting for Carbon Embodied in Trade. *White Rose Research Online*. <http://eprints.whiterose.ac.uk/76548/14/steinbergerj3pdf.pdf>

Sustainable Development Knowledge Platform. (2020). <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld> Erişim Tarihi: 19.01.2020.

Tıraş, H. H. (2012). Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 57-73.

Türkcan, B. (2017). Turist Hareketleri ile Konut Satışları İlişkisi: Panel Granger Nedensellik ve Eşanlı Denklem Sistemi Analizleri. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 9(16), 79-85.

Türkcan, B. (2018). Karmaşıklık Ekonomisi-Diğer Her Şey Sabit Değilken. Ankara: İmaj Yayınevi.

UNDP. (2010). “Sıkça Sorulan Sorular: İnsani Gelişme Endeksi (İGE) – 2010”, https://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/hdr/faq_hdi-TR_ece%20FU.pdf Erişim Tarihi: 23.01.2020.

UNDP. (2019a). <https://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/pressreleases/UNDP-TR-SKA-Yeni-Ceviriler-Tablosu.pdf> Erişim Tarihi: 19.01.2020

UNDP.(2019b).https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/hdr2019.html Erişim Tarihi: 23.01.2020.

UNDP. (2019c), “Human Development Data”, <http://hdr.undp.org/en/data> Erişim Tarihi: 20.12.2019.

Yeldan, E. (2009). Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007/2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde?. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 20, 11-28.

Yıldız, B. ve Yıldız, G.A. (2019). Ekonomik Karmaşıklık ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Bootstrap Granger Nedensellik Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(2), 329-340.

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

“WEAK STATE” SECURITY IN THE MIDDLE EAST: A HISTORICAL SOCIOLOGICAL INVESTIGATION

ORTADOĞU’DA “ZAYIF DEVLET” GÜVENLİĞİ:
TARİHSEL SOSYOLOJİK BİR ARAŞTIRMA

Mustafa KÜÇÜKⁱ

Abstract

“Weak state” security conception has come into being as a major contribution of Third World and Critical Security Studies. This conception has improved on the traditional one, but the same cannot be claimed for the conception of “weak state”. Considering empirical, methodological and political controversies surrounding weak state security, this work does not assume it, but inquires instead into its origins and formation. It argues for historicising the “weak state” and contextualizing security issues thereof. To this end, this article explores “weak state” security through a historical sociological investigation of state formation inspired from Tilly’s bellicist theory of state in the Middle Eastern context. Middle Eastern experience vindicates the idea that state formation and production of security is a spatio-temporally distinct process. The work concludes with a discussion of both drawbacks and promises of the bellicist theory of weak state in explaining the conception and practice of security in the region.

Keywords: Weak State, Security, Middle East, Historical Sociology, State Formation

Öz

“Zayıf devlet” güvenliği kavramı Üçüncü Dünya ve Eleştirel Güvenlik Çalışmalarının önemli bir katkısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavram geleneksel güvenlik anlayışına karşı bir ilerleme olsa da, zayıf devlet kavramı için aynısı iddia edilemez. Zayıf devlet güvenliğini kuşatan ampirik, yöntemsel ve siyasal tartışmaları dikkate alan bu çalışma, zayıf devlet güvenliğini varsaymaz, bilakis kökenlerini ve oluşum sürecini araştırma konusu yapar. Zayıf devletin tarihselleştirilmesi ve güvenlik sorunlarının böylece bağlama yerleştirilmesi gerektiğini savunur. Bu amaca yönelik olarak, bu makale devlet oluşumunu Tilly’nin savaşçı devlet kuramından esinlenen bir tarihsel sosyolojik araştırmayla Ortadoğu bağlamında zayıf devlet güvenliğini tetkik etmektedir. Ortadoğu deneyimi devlet oluşumunun ve güvenlik üretiminin zamansal ve uzamsal olarak farklılaşan bir süreç olduğu fikrini destekler. Çalışma, savaşçı zayıf devlet kuramının bölgede güvenlik kavramını ve pratiklerini açıklayabilmesine ilişkin sorunlarına ve imkanlarına dair bir tartışmayla sonlanır.

Anahtar Kelimeler: Zayıf Devlet, Güvenlik, Ortadoğu, Tarihsel Sosyoloji, Devlet Oluşumu

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mustafa.kucuk@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8286-546X

I. INTRODUCTION

This article seeks to explore “weak state” security through a historical sociological investigation of state formation in the Middle Eastern context. Weak state security conception has emerged as one of the major contributions of Third World and critical security studies. Yet while the concept of security has largely been opened up in these areas of scholarship, the same can hardly be said for the concept of state. The weak state “security” has improved on traditional—systemic, statist and externally oriented—conception of security, it is not clear how the conception of “weak state” has progressed beyond traditional notions of state. Given that security is politically and normatively tied closely to the state, rethinking security entails historicizing and unpacking the modern state.

The renewed interest in state in security studies followed both “critical” turn and the scholarship on post-colonial sovereign statehood (Krause and Williams, 1996, 1997; Krause, 1998; Kardaş, 2006). The end of the Cold War, and uneven and contested processes of globalization also promoted it. A decline in the frequency and magnitude of inter-state wars relative to civil wars, ethnic, ethno-national or sectarian conflicts and social uprisings have moved the questions of weak states, state failure, ethnic and national identity, and social cohesion towards the center of new security studies agenda (Holsti, 1996). The state has ceased in critical security scholarship to be taken as ideal political communities, and its ontological and moral status has increasingly been questioned. An historical analysis of the modern state is seen as essential to decompose its unitary character and consider different implications of its varying institutional/historical modes of becoming on the concept and the politics of security.

While Africa grabbed the early and most political and scholarly attention, state weakness, failure and insecurity is nowhere more pronounced today than the Middle East. There are no shortages of claims for “the decline and fall of the Arab state” and the rise of its competitors (Ahram and Lust, 2016), like the Islamic State in Levant, Hamas in Gaza, Hezbollah in Lebanon, and the Kurds in Iraq and Syria, and “the return of the weak Arab state”, giving rise to “the securitization of hitherto dormant sectarian identities” (Salloukh, 2017: 660; Kamrava, 2016) and to the “new Arab wars” (Lynch, 2016) in the wake of the Arab uprisings. Syria, among others, is said to shift from “a Leviathan capable of waging sometimes domestically unpopular but realist geopolitical battles in defense of strategic security interests to a weak state penetrated by regional actors and their sectarian proxies—both transnational and domestic,” (Salloukh, 2017: 661). A recent book-length treatment of the subject observed that “not only are several states in the Middle East chronically ‘weak’—Lebanon, Yemen, and the Sudan—but most others have inherent structural and institutional features that compromise their capacity, devoid them of legitimacy, and make them prone to weakness” (Kamrava, 2016a: 1). To specialists of the region, weak statehood in the Middle East is a major source of many regional security problems. “It is the weakening of Arab states”, argues Gregory Gause III (2014: 1), “that has created the battlefields of the new Middle East cold war”.

Such claims with regard to the apparent connection between “weak state” and “security” are not unfounded, however. A number of popular international indexes illustrate how weak/fragile and conflict prone many Middle Eastern states are. Take the *Global Peace Index*; the Middle East and North Africa in 2020 remains the world’s least peaceful region, and five (Sudan, Libya, Yemen, Iraq and Syria) of the ten least peaceful states in world are located in

the region (Institute for Economics and Peace, 2020: 16). The region is conflict-ridden because it is populated by weak or “fragile”, if not failed, states. In the *Fragile States Index* 2020, Yemen tops the global list and Syria is in the fourth, Afghanistan the ninth, Iraq the seventeenth and Libya the twentieth place; Libya, Syria and Yemen are among the five most worsened countries in the past decade; Libya is also rated as “the most-worsened country in the world for the past decade”, and Libyan civil war is regarded as “one of the world’s most dangerous conflicts in 2019” (Fund for Peace, 2020: 7, 10, 27). All have been involved in civil wars or been subjected to external interventions in the recent past and at present. Such indexes and analyses, definitional and measurement hurdles aside, beg the question of whether state weakness causes conflicts and insecurities or the other way round. This invites historical research on state-making to see why states make wars and whether wars make strong states or not.

It appears nonetheless obvious that some states in the region persistently display well-documented pathologies of state weakness and are involved in conflicts, yet the presumed causal linkage between weak statehood and security is empirically either untenable or at best contested. Besides methodological issues, the concepts of “weak state” and “security” suffer from definitional disputes and analytical ambiguities. More reprehensible, however, is the political nature and consequences of the emergent dominant weak/failed state discourse particularly in Western policy-making circles, tainting weak state security scholarship and undermining the analytical value of the weak state security conception (Call, 2010). In fact, the weak/failed state discourse works as a convenient political device for external actors and domestic dissenters alike to call for and justify external interventions in the name of either international security, or peace- and state-building (Bilgin and Morton, 2002). This also suggests that today “Middle Eastern weak and failed states serve the same purpose as “empty lands” did during the colonial times” (Al-Eriani, 2018).

This work does not take the so-called “weak state” with a list of standard features and (in)security symptoms as given, but inquires instead into its origins and formation. To this end, it argues for historicising and contextualizing the “weak state” in the Middle East, however form and degree of statehood it assume. Many controversies surrounding the weak state literature notwithstanding, this study, concurring with Fred Halliday, considers “[t]he historical formation of the Middle Eastern state...an essential part of any understanding of the international relations of the region” (2005: 40). It does not assume but explores the security implications (conceptions and practices) of Middle Eastern state formation through a historical sociological inquiry.

This work proceeds as follows. The first section examines the emergence of weak state security conception within the new/critical security studies, Third World studies and beyond. Drawing on a dominant historical sociology of state formation, indeed “the bellicist theory of state” based on the European experience, the second section attempts to historicize the weak state security, and explores distinct security implications of state formation in the contemporary Middle East. It concludes with a discussion of both problems and promises of the bellicist theory of state on the conception and practice of security in the Global South.

II. RETHINKING THE STATE AND SECURITY IN THE THIRD WORLD: WEAK STATE SECURITY

In critical security studies, Barry Buzan introduced early the concept of “weak state” to emphasize its distinct security problems than those of Western strong states. In so doing, he broadened the traditional concept of security to incorporate domestic sources of conflicts, to refer to security interests other than state survival, and to emphasize non-military aspects of security. In his view, a foremost defining feature of weak states is their lack of “socio-political cohesion” and institutional stability (1992: 97). Many post-colonial states are presumably weak as they find themselves, as recently decolonized, in the early stages of nation-state building. They strive for consolidating themselves as “state-nations” either from “a state without a nation” or “a state with many nations” (Buzan, 1991: 72-78). This suggests that many internal socio-political conflicts and identity contestations arise from the disjunction between state and nation. Unlike strong states, weak state security problems often appear in the form of endemic domestic violence and internally generated threats to the security of the government and of the people rather than systemic, external military threats to state survival. Buzan also outlined the kinds of specific conditions one would expect to find in weak states: high levels of political violence; a conspicuous role for political police in citizens’ everyday lives; major political conflicts over the ideological basis and organization of the state; lack of a coherent national identity, or the presence of contending national identities; lack of a clear and observed hierarchy of political authority; and a high degree of state control over the media (1991: 100).

Buzan’s discussion of strong and weak states has challenged in particular the neorealist conception of states as singular “like-units”, proposition of “anarchy” and its corollary “security dilemma” as the chief sources of inter-state conflicts, and assumption of “security” as “the highest end” of *states* wishing to “survive”. Strong and weak states exhibit high and low degrees of cohesion respectively with distinct security problems. In making such a distinction, Buzan relies on a sociological analysis in which the character of state-society relations reveals distinct security problems in different states, societies and regions. Strong states with greater socio-political cohesion are, as expected, more capable of providing not only protection from external threats but also domestic order and safety to their citizens at large, whereas weak states, lacking such a cohesion, often fail to supply security provision.

Unlike Buzan, Joel Migdal defined the strong state more in terms of “social control,” and its institutional capacity to mobilize its population and internal resources for its own goals: “The strength of the state organization in an environment of conflict has depended, in large part, on the social control it has exercised. The more currency—that is, compliance, participation, and legitimation—available to state leaders, the higher the level of social control to achieve state goals” (Migdal: 1988: 33). Weak states, on the other hand, are less able to penetrate and steer their societies, and achieve their objectives.

Another early perspective concerning the security plight of weak states emphasized, rather than state-society relations, the rise of a new international normative framework upholding external sovereign statehood in the Third World. In particular, Robert H. Jackson has argued that a new international regime of ‘negative sovereignty’ since the end of the Second World War has comprised of the key legal principles and normative institutions that sustain the survival of what he called “quasi states”, which “lack many of the marks and merits of

empirical statehood postulated by positive sovereignty” (1990: 1, 21-26; Jackson and Rosberg, 1982). It is important, however, to distinguish between quasi-states and weak states. The former came into being after World War II owing to a change in the internationally shared rules of state sovereignty (Barkin and Cronin, 1994); yet weak states have always existed in history (Jackson, 1990: 22-23, see also Warner, 1999; Hopkins, 2000). Following Jackson, many students of African politics (Clapham 1996; Reno, 1998; Zartman, 1995; Helman and Ratner, 1992/93; Rotberg, 2004) have argued for the decline of the Third World empirical statehood, and pointed to the phenomenon of “state failure” indicating a collapse of domestic security governance.¹

Jeffrey Herbst (2000) attributed a key role to political elites in post-colonial states in the constitution and consolidation of territorial sovereignty. Postcolonial state elites have naturally welcomed the negative sovereignty principle, sanctioning fixed and inviolable state borders. Like Jackson, Herbst (1989; 1990) pointed out the benign character of the post-World War II international society that allowed the governing elite in weak states for establishing and imposing their power even at the expense of domestic political and social pluralism, inclusiveness and human rights norms. The resulting societal polarizations, ethnic strife and civil wars have led to a number of fragile and failed states today (Herbst, 1996/97). Rethinking the Third World state has enabled security scholars to reconceive security and come up with an alternative to its traditional conception. They have not ventured further to explore how weak state security has historically been conditioned. Nor did they ask how weak states did emerge in the first place. Tracing the emergence and varying trajectories of (weak) states entail historical sociological research.

In many historical sociological accounts, weak statehood appears to be a product of late state-making in an altered international context. The security problems of Third World states arise from their weak stateness, defined by a low degree of centralized control over territory and population, a lack of a legitimate monopoly over the means of violence within states’ boundaries, and a low capacity to penetrate society. As Ayoob (1995: 28) specified, “the lack of unconditional legitimacy for state boundaries, state institutions, and regimes; inadequate societal cohesion; and the absence of societal consensus on fundamental issues of social, economic, and political organization” rest apparently at the background of the weak state’s security. Such specifications are in fact typical symptoms of the early phases of the state-making process in the Third World, ones that afflicted today’s strong Western European states, who subsequently overcame in the process of war-making and state- and nation-building (Tilly, 1975; 1985; 1990).

Three major historical conditions are often cited in many historical sociological accounts for the emergence of weak states in the Third World or the Global South today: the colonial legacy, the changing international security and economic environment, and the existence of a benign international environment at the time of their emergence (Spruyt, 2007: 223-29). The colonial past created a certain kind of state, not congruent with a nation within its sovereign borders. The state and nation disjunction has made successful state and nation building rather difficult (Buzan, 1991: 98-99). Such incongruence also makes it demanding to achieve social

---

¹ State collapse is defined by I. William Zartman (1995: 6) as “the breakdown of good governance, law, and order. The state, as a decision making, executing and enforcing institutions can no longer take and implement decisions”.

consensus on the organization and direction of the state and often results in internal clashes (Ayoob, 1995: 34-37). Second, while war and preparations for it had been principal conduits in forming the strong states of Western Europe, the Third World states have not experienced the same challenging, indeed existential, external threat environment. The decline of interstate wars and the absence of grave international threats to Third World state's survival at the time of their entry as new members to the international community may explain many of their weak state features. Changing both the external security environment and the nature of conflict has obviated the need for the Third World states elites to develop particularly coercive, fiscal and extractive, and social mobilizing capacities. Even if some facing a harsh geopolitics developed relatively extensive and cohesive states, such as China, Cuba, Israel and South Korea (Desch, 1996a: 242), many are smaller in size, far less developed institutionally and cohesive socially. They suffer from weak political authority, evidenced by low level of political institutionalization, underdeveloped state institutions, and chronic political instability. They have failed to develop strong fiscal and extractive capacities due in large part to little effective control of their economies. Lastly, the well-established institution of external sovereignty does not give the Third World states the right to and the option of exit. Their survival depends not to their internal capacities and functions but to the emergent international normative environment. The idea of negative or external sovereignty and the norm of inviolable borders account for the persistence of weak states in Africa and in other regions of the developing world (Jackson and Rosberg, 1982; Herbst, 1989; Ayoob, 1995: 78-83). State formation in the Third World has produced rather different state and social institutional structures than European ones.

The Third World/weak state security scholarship represents an improvement on traditional security studies. Amitav Acharya (1997:301), a leading exponent, regarded the security of the Third World state "a helpful point of departure for appreciating the limitations of the dominant understanding and moving it toward a broader and more inclusive notion of security". However, what Ayoob (1983/4; 1984; 1992; 1995) does is not fundamentally to challenge the orthodox conception of security but place it in a historical context so that he demonstrates its inapplicability to or limited explanatory purchase in the Third World. He leaves the conventional conception intact, and develops instead an alternative security conception for the Third world states based on their distinct historical and empirical realities. His argument is analytically powerful nonetheless, not least because he has emphasized and disclosed the historically conditioned character and agenda of security. Second, his conception moves beyond the narrow agenda of security studies on military matters to incorporate issues and threats that are political in nature. Ayoob does not entirely neglect non-military, such as economic and environmental, dimensions of security; yet he takes them into account if they "become acute enough to acquire political dimensions and threaten state boundaries state institutions, or regime survival" (1995: 9). Finally, his conception is not purely discursive, avoiding what Stephen Walt (1991: 223) reprimanded as "prolix and self-indulgent discourse that is divorced from the real world". However, there are still conceptual and methodological problems with Ayoob's application of historical sociology to the Third World state to account for the emergence of weak states and their security problems. This discussion will follow an application of his state-making framework inspired by Tilly's bellicist theory of state to the Middle Eastern states.

III. A HISTORICAL SOCIOLOGY OF THE MIDDLE EASTERN STATE AND SECURITY

The Middle Eastern State in the Mirror of European State Formation

Taking a long-term perspective, Middle Eastern state formation is best compared to the experience of European state formation (Blaydes, 2017: 501). This is because the state formation process in the Middle East is apparently similar to the European one in at least three respects: the inheritance of a long tradition of state making, the continuing reign of absolutist rulers, and the emergence of a challenging external threat environment featuring inter-state wars. These might explain why the Middle Eastern states are relatively stronger, and enjoy more stability and security when compared to, for instance, post-colonial states in West Africa.

To begin with, most states in the contemporary Middle East have deep historical roots. Though many gained their sovereign independence around the mid-twentieth century from colonial or foreign rule, the nuclei of state establishment have been there long before. As Iliya Harik (1990:3-4) argues, the Arab Middle East is populated not merely by old societies but also by old states. In fact, hydraulic societies in the Middle East created primeval institutions that were conducive for urbanization and the development of centralized and strong political authorities (Wittfogel, 1957; Allen, 1997). Likewise, Lisa Blaydes (2017: 488) argues that, “the most sophisticated and best-developed states in the ancient world” emerged first in the Middle East. They developed strong fiscal and bureaucratic structures both through state control and distribution of land, and the creation of military elite. Such institutional capacities then barely existed in Western Europe. The origins of contemporary Arab states (and also Turkey and Iran), save for three of them—Iraq, Syria and Jordan, can be traced back to the nineteenth century or a much earlier period. They are the products of largely indigenous forces, and are unrelated to and in most cases predate European colonialism. Harik based his argument on a conception of state that fits squarely with the one prevalent in the tradition of Weberian historical sociology.² The state is an organization with a set of administrative institutions performing certain functions, internationally waging war and internally mobilizing resources for the conduct of war.

Secondly, just like absolutist rulers were instrumental in creating centralized territorial states, powerful monarchs and presidents have ruled over many Middle Eastern states and been engaged in state- and nation-building (Hinnebusch, 2010). Today, strong reigning monarchs in the world are found mostly in the Arab world. The kings reign over Morocco, Saudi Arabia, and Jordan; and the Sultan over Oman, the Emirs in Arab Gulf States (Kuwait, Bahrain, Qatar, and the UAE). In Iran did the Shah rule until 1979, so did the kings in Egypt until 1952, Iraq until 1958, Yemen until 1962, and Libya until 1969. In contrast to most of the rest of their imperial domains, notably Sub-Saharan Africa, the European colonial powers either maintained existing monarchical regimes in the region or endowed new ones, for instance, in Iraq and Jordan. “These monarchs took root”, argued Lisa Anderson (1991:3),

---

² The state is “an established authority which enjoys jurisdiction over a core territory and people for an extended period of time, stretching over at least several generations. The jurisdiction includes powers to implement the law, impose taxation, and demand military service, loyalty and allegiance to the established authority” (Harik, 1990: 5).

“not because of cultural and historical legacy but because there is an affinity between monarchy as a regime type and the projects of nation-building and state formation”. Monarchies in the Gulf remained highly resilient during the Arab uprisings 2011 not least because they “confronted social conflict early in the postcolonial era and thus rallied the coalitional pillars for their royal autocracies to survive” (Yom and Gause III, 2012: 82).

Even in such Middle Eastern states as Algeria, Tunisia, Libya, Egypt, Syria, and Iraq, where republican regimes were instituted, a strongman or what Roger Owen (2012) called “strong presidents for life” dominates the state. Post-independence politics in the Arab world has been characterized, irrespective of their regime types, by highly centralized, personalized and enduring political regimes. Just as their European predecessors did, the Middle Eastern political regimes perform essential state-building functions, such as establishing centralized authority, monopolizing legitimate use of violence and exerting coercion.

Finally, the geopolitical environment in the modern Middle East is akin to the Westphalian state system, and has often been featured by rivalry, insecurity and warfare (Hinnebusch, 2015). A number of interstate wars took place; major ones included national liberation wars, the 1948, 1967 and 1973 Arab Israeli wars, the Iran-Iraq War, the Gulf War of 1990-91, the Iraq War 2003. The external threat environment supposed to produce strong states has always been there (Korany, 1993). Even if the effect of this threat environment and interstate wars on state strength has been limited, they have enhanced to some extent administrative reach and powers of the regional states (Heydemann, 2000).

Such similarities notwithstanding, a deeper historical sociological interrogation of the Middle Eastern state formation demonstrates some key departures from the European course.³ As will be explained, these differences might question ready made applicability of the basic assumptions of state formation framework advanced by the bellicist theory of state.

State-making process in the early modern European context included three core state activities, as Ayoob (1985) observed, that many Third World states are following today. These activities include “war making”, “policing” and “taxation” or resource extraction (Ayoob, 1985: 22). This framework serves here rather as a foil to explore how these three major domains of activities have interacted with the formation of the Middle Eastern (weak) states and the production of (in)security in the region. European experience is not taken as an ideal to be approximated or a reference point to judge the Middle Eastern record of state-building and contemporary state of security. Middle Eastern experience vindicates the idea that state formation and emergence of security conceptions and practices is a spatio-temporally distinct process.

War Making and the Geopolitics of the Middle Eastern State

The attitude towards and ideas about war and war-making in contemporary times have changed in many ways from the times of state making in early modern Europe (Fukuyama, 1992; Mueller, 1989).⁴ The phenomenon of war and war-making in the non-western world is no longer (seen as) efficacious in state-building terms (Centeno, 2003), and the actual conduct of it has increasingly been circumscribed since the end of the Second World War by the bipolar and unipolar system structures, the advance of nuclear weapons, and by the

³ For a recent exposition of the history, politics and economy of the Middle East see (Erdağ and Yetim, 2020).

⁴ John Mueller (1989) argued that major wars have almost become obsolete at least among developed states.

international community through a network of institutions, including international law, sovereignty norms, international/regional organizations, and peacekeeping operations.

In Europe, war-making and major uses of violence were instrumental in producing typical institutional forms of modern states, as we know them today. “The organization and deployment of violence themselves”, argued Tilly (1985: 181) “account for much of the characteristic structure of European states.” This meant that when war was present at the stage of state making, the successful use of force helped state rulers not only to defend themselves/their states against external competitors, but also to eliminate their domestic rivals, such as warlords or local militias, and to concentrate power in their hands.

Wars in the non-western world do not produce the same effects that they did before in the European state formation (the fortification of territories/boundaries, centralization of states, and the development of the state apparatus). This is because the nature of warfare, particularly its material context, has changed (Van Creveld, 1991; Cohen, 1996). The increasingly destructive capacity of new weapons technology in contemporary wars has adverse effects on state development and institution building. In addition to the technological “revolution in military affairs”, the increasing number of international peacekeeping operations during the Cold War and of humanitarian interventions in the post-Cold War era have redefined what war making is (Goldstein, 2011). Particularly the political economy of new wars and their transnationalized and globalized nature have altered the context in which state elites had to mobilize domestic resources for successful conducts of warfare. Moreover, the historic role of conscription as a melting pot for different societal and ethnic groups, and its integrative role of keeping the society, state and the army is waning.

Not just the material context of warfare has changed, but its international political cultural and institutional environment have also transformed. The war option is, no longer available for many post-colonial states after WWII as it was delimited and delegitimized by the general proscription of the wars of aggression in international law (Baratta, 1993; Korman, 1996) and by the United Nations Charter. Similarly, regional organizations constrain states from going to war in their respective regions. The Organization of African Union (OAU), for instance, explicitly ruled out, from its very inception, forceful alteration of borders among African states (Wembou, 1994; Gomes, 1996). In the Middle East, the Arab League emphasized the independence of the member states in the first and second articles of its Charter when it was founded in 1945.

Contemporary states find themselves in what Alexander Wendt (1999: 279-97) termed “a Lockean culture” of anarchy, in which the prevailing “role structure” of rivalry and shared norm and institution of state sovereignty are constitutive of contemporary use of violence and wars. Each culture or role structure “involves a distinct posture or orientation of the Self toward the Other with respect to the use of violence,” and a Lockean orientation of “rivals is one of competitors who will use violence to advance their interests but refrain from killing each other” (Wendt, 1999: 258). Shared ideas about violence and collective recognition of states’ right to sovereign life under the current Lockean culture entailed “self-restraint” regarding use of force. Even if states accept warfare as “normal” and “legitimate” instrument of statecraft, “wars tend to be limited, not in the sense of not killing a lot of people, but of not killing *states*” (Wendt, 1999: 283 emphasis is original). Territorial wars are so rare after the WWII that the mortality rate for states is very low (Waltz, 1979: 95; Wendt, 1999: 284; Fazal,

2004). The wars of conquest have declined, and if ever happen, such as Iraq's invasion of Kuwait, they are often met with international collective responses to restore state sovereignty and the status quo. There is a well-internalized territorial integrity/inviolability norm that both stabilizes the borders of sovereign states and guarantees their survival. The benign international environment protects failed and/or weak states in the Middle East and elsewhere from disappearing. The overall international geopolitical and normative context for state making is very different than the one existing in early modern Europe.⁵

The international system does allow, however, other kinds of warfare, mostly civil wars, to take place.⁶ The new wars concern statehood or the character of the state and the nature of community (Holsti, 1996: 27) and arise mostly out of identity politics, as argued by Mary Kaldor (2001:78), and they are fragmentative rather than integrative in nature. They are increasingly transnationalized under globalizing conditions, globally financed (Kaldor, 2001:101-107), and conducted by (often ethnic) groups against other social groups or political authorities (e.g., Jews and Arabs in Israel, Kurds against Iraq and Turkey). "War since 1945", argued Holsti (1996: 27), "has become de-institutionalized." New wars are of different and limited kind, and do not produce the same effects in state formation as traditional large-scale wars did in Europe.

The weak members of the international system refrain from waging territorial wars because they have already recognized that such attempts will be encountered by great power interventions and international sanctions (Zacher, 2001: 241-243). The firmly established international norms against territorial revisionism constrained territorial wars, but other kinds of wars have taken place to satisfy a variety of goals from regional hegemony, power balancing to helping allies.

As Ian Lustick (1997: 661-663) argues, frequent great power interventions have obstructed the emergence of a hegemonic regional order. Middle Eastern regional system is not a free area for states to go to wars of European state-making. The geopolitical significance of the Middle East for the great powers is meant that the regional system has constantly been subject to extra-regional (great power) interventions that have adverse effects on state formation and hinder the rise of regional hegemonies. During the Cold War era, the Middle Eastern wars were permitted to take place within the limits of superpower competition, and are currently waged under the purview of great powers. The Middle Eastern states have become the direct recipients of the US "War on Terror" following the terrorist attacks in New York on 11 September 2001.

The Lockean culture of the international system and its constraints on territorial warfare notwithstanding, the Middle Eastern regional system, argues Hinnebusch (2015: 155, 254-203; 2020: 358), is still characterized by "a Hobbesian anarchy" given the continuing prevalence of inter-state wars and long-standing strategic rivalries, in particular between revisionist and status quo powers. Four in five inter-state wars in the world have taken place in the Middle East in the post-Cold War era (Hinnebusch, 2020: 362). Wars have greatly

---

⁵ Mark Zacher (2001: 237) demonstrates that the territorial integrity norm has become so firmly internalized and institutionalized since 1976 that, "no major cases of successful territorial aggrandizement have occurred" during this period of time.

⁶ During the period between 1989-1996, only six out of 101 armed conflicts were inter-state wars (Wallenstein and Sollenber, 1997: 339).

shaped the Middle Eastern politics, not least because their growing number and cost, argued Hinnebusch (2015: 202), “forced states to adapt themselves to the survival imperatives of a threat-drenched system”. In the region, “both practice and the continuous threat of war indicate that the range of legitimate reasons to go to war is wider than in the global inter-state society”, suggesting that war remains a “primary institution” in ordering Middle Eastern regional and domestic politics (Gonzales-Pelaez, 2009: 105).

The effects of war preparation and war making on state-building in contemporary times appear, however, to be uneven. In his detailed and nuanced analysis of the connection between war mobilization/making and state power in Egypt and Israel, Michael Barnett (1992) argued that the former did not necessarily bring about enhanced state power, nor did it promote a strong state.⁷ It was because, a “restructural” strategy of national mobilization (including attempts to reorganize society with a view to augmenting societal contribution to war efforts and bargaining with domestic actors for access to their resources), not “accommodational” or “international” strategies—were key to transforming state-society relations and contributing to strong state institutions (Barnett, 1992: 256). This suggests that the effects of war on building strong states cannot be universally assumed but hinge upon some other conditions, like state elites’ strategic choices and war-making strategies (Barnett, 1992), ethnic homogeneity or social cohesion (Taylor and Botea, 2008), war financing strategies (internal or external), external military and diplomatic support or interventions, or the nature of warfare (Gongora, 1997). Faced with the dilemma of capacity gap (weak military power) and legitimacy gap (limited ability to mobilize society for war), small and weak states have diversified their strategic options of survival. In addition to preparing for and waging war occasionally, they focus on economic development and nation-building at home, and pursue international security strategies from diplomacy and alliances to regional cooperation abroad (Lemke, 2019: 1105). In his analysis of the relationship between war making activity and state strength in the Iran-Iraq war, Thierry Gongora concluded that “the modern conventional warfare” did not augment “state power”. As he (1997: 332) put it:

Different conditions of warfare, by affecting the types of resources that are required to prepare and wage war, can modify the relationship between war making and state making. In the case of the Middle East, the introduction of modern conventional warfare since the second half of the 1950s has had the effect of severing the link among war making, resource extraction, and state power growth.

Likewise, quantitative studies have supported the modified thesis of war-makes-strong states that strategic rivalries rather than actual conduct of wars between states contributed to state strength in the post-colonial world and the Middle East alike (Thies, 2004; Lu and Thies, 2012). Keith Krause (1996: 327) pointed to the different nature of bargain between state makers and social groups in postcolonial state-building processes than what Tilly observed in

---

⁷ In contrast to the common wisdom of a positive relationship between war making and state strength, he (Barnett, 1992:18) notes the paradoxical effects of the former on the latter: “After the June 1967 War, war preparation was central for bringing about tremendous changes in Israeli and Egyptian state power. And, rather than leading to the state’s aggrandizement, war preparation led to its very decline. ...[I]n contrast to Western European formation in which war was central in promoting the state’s domestic presence...war preparation contributed to both the growth and the diminution of state power in Israel and Egypt.”

the European war-making and state formation. In particular, state elites' resource extraction for war-making efforts has lost its erstwhile inextricable connection with the society in the contemporary developing world. Internationalization of or great power involvement in the Middle Eastern wars have changed the patterns of state-society relations, institution building dynamics of resource extraction and state makers' making of strategic choices in the region than those of the previous large-scale state-making European wars. It appears more useful to see in the contemporary Middle East that, as proposed by Spruyt (2017: 74) "warfare is neither a necessary condition, nor does warfare provide a sufficient condition for state formation." War-making in the Middle East needs to be located, as Fred Halliday (2007: 22; 2005) explicated, in "the intersection of three major, recurrent and contradictory, processes – the impact of the external, 'great', powers; the autonomous and competitive actions of regional states; and the incidence of social and political rebellion."

Policing and Pacification: Security Sector and Civil-Military Relations

War and preparations for it has been the exclusive domain of the state in Europe since the 1648 Peace of Westphalia, just as the state ultimately enjoyed, as Weber (1991: 78) remarked, "the monopoly on the legitimate use of physical force within a given territory." In the later stages of state-making in Europe since the mid-nineteenth century, the external and internal aspects of security (i.e., national defence and domestic order, respectively) have been separated. The former is regarded as the prerogative of the army, while the police are given the responsibility of maintaining internal safety. As Tilly noted, "in a phase of specialization, European states have consolidated the system of citizen militaries backed by large civilian bureaucracies, and split off police forces specialized in the use of coercion outside of war" (1993: 141). In the process of structuring security sector in the age of specialization were the spheres and responsibilities of the military (national security) and the police (domestic order) differentiated from one another. Policing in the European state formation emerged as an important part of making the state the only bearer of legitimate means of violence within a territory and of maintaining domestic order. As paradoxical as it seems, noted Tilly (1990: 206), "the pursuit of war and military capacity, after having created national states as a sort of by-product, led to a civilianization of government and domestic politics."

Many Middle Eastern regimes, however, have often abused their (external and internal) security provision by blurring the lines between national defense and domestic order, and cloaking regime security as national/state security. Furthermore, the patterns of civil-military relations in the Middle East do not follow the European course. Without strong civilian political control of the armed forces, Middle Eastern states often risk what Samuel Huntington termed 'praetorianism',⁸ where the armed forces seek to control the state apparatus (1968:196; 1991: 231-251). Militaries may do so either to protect their distinct institutional interests or to pursue even personal interests of army officers (as typically in Latin America or West Africa) or to save the nation from disorder and sectarian cleavages as the self-appointed guardians of the state, for instance in Egypt, Turkey⁹, Sudan and Pakistan¹⁰

⁸ Praetorianism describes a situation in which military officers play a predominant political role owing to their actual or threatened use of force (Perlmutter, 1997: 90; Rappoport, 1982).

⁹ See Hale, 1994; Birand, 1991; Heper and Guney, 2000; Sakallıoğlu, 1997.

¹⁰ See Shafquat, 1997; Rizvi, 1998.

(Hurewitz, 1969:112).¹¹ Alternatively, the state and the military may develop a malign form of symbiosis, where the entire state (garrison state) or even society as a whole (a nation in arms) becomes thoroughly militarized in the Soviet Union, South Africa during apartheid and Israel (Barnett, 1992: 153-209, 225-243; Etzioni-Halevy, 1996; Ben-Eliezer, 1997; 1998; Peri, 1983).¹²

Given state weakness, expressed in low level of institutional stability, specialization and differentiation, internal security threats loom very large both to the state, regime and to other possible referent objects of security. It is because of a certain kind of civil-military relations¹³, the internal pacification—the dislocation of armed forces' coercive sanctions in administrative institutions and practices—to externalize the problem of insecurity (Giddens, 1995:192) fails to take place. The increasing intervention and role of the army in domestic politics and society remains as a barrier for the realization of civilianization, and for the empowerment of civil actors and the emergence of an autonomous civil society.

Compared with the European experience, the pattern of policing, pacification and civilianization varies in a number of ways:

- The army and its branch of gendarme perform a major part of the policing tasks.
- There is a parallel structure of Special Forces nearly as much armed and populous as the national army for the protection of regimes and the leaderships (Brooks, 1998; Quinlivan, 1999). These forces are recruited either from certain sects of the society, for instance the Alawi community in Syria (Seale, 1988: 453-455), or from foreigners—for instance, the Special Security Forces and the Royal Guard in Saudi Arabia are composed of mostly by Pakistanis who also serve in the Saudi army in great numbers (Thomson, 1990: 27-29). Foreigners are employed in the armies of such as the UAE, Oman, Kuwait, Bahrain, and Libya as well (Thomson, 1990: 28). This constitutes a significant deviation from the nineteenth and early twentieth century European conscription-based citizen-armies. Just as the modern sovereign state has become the sole legitimate monopoly of violence, the phenomenon of mercenaries has (private security) largely disappeared (Thomson, 1994). Security has become a public provision, and in particular domestic violence has been externalized.
- Armies of many Middle Eastern countries do not merely engage in military activities, but sometimes also they are domestic political and economic actors in their own right; in Egypt, Syria and Israel the armies are major corporate actors. In addition, the defense minister's responsibilities (in Israel for instance) are not clear. They might include many potential areas that are defined as a security issue (Peri, 1983: 70). The army is more engaged with domestic rather than external matters.
- The army is no longer playing the role of homogenising the society and assisting nation

¹¹ Between 1949 and 1969, armed forces successfully overthrew eight civilian regimes in the Middle East: Syria in 1949; Egypt in 1952; Iraq, Pakistan, and Sudan in 1958, Turkey in 1960, [in 1971 and in 1980]; and Algeria and Yemen in 1962 (Hurewitz, 1969:108-109).

¹² As Yoram Peri (1983: 70) noted, "The centrality of defense in Israel meant that control over that sphere, possession of its secrets and identification with its symbolic significance was the sine quo non for gaining power, while to remain in the power required success in performing security functions....There is a symbiotic relationship between the army and the party political system."

¹³ Good civil-military relations defined in terms of the subordination of military to civilian rule depends upon a clearly defined and externally oriented mission for the military. A state facing primarily internal threats is likely to have weak and divided institutions of civilian authority (Desch, 1996b: 25).

building. It might in fact be a source of societal resentment, tension and political dissent owing to its discriminatory conscription policies. For instance, in Morocco, while a majority of the population is Arab or Arabized Berbers, nearly four-fifths of the soldiers of all ranks are Berbers. In Syria have Alawi officers come to dominate the national army since the coup d'état of 1966. In Israel the Arabs, and in Arab countries are the Jews barred from the military service (Hurewitz, 1969: 104).

Given that the security sector and civil-military relations have been organized along the lines noted above, one can observe the rise of region-wide phenomenon of national security state in the Middle East. Its hallmarks are the prevalence of the armed forces in the domestic structure of the state relative to other political and democratic institutions, and the hegemonic role of military institutions in domestic intelligence, security and foreign affairs. Having such a privileged role, the army influences not only foreign and security policies but also domestic politics, thanks in large part to state elites' high sense of insecurity from inside and outside. A particular security culture develops as a result, in which the distinction between civilian and military spheres is often blurred (Etzioni-Halevy, 1996). Concurrently, security is broadened to incorporate almost all aspects of social life. Even in Israel, a relatively strong state in the region, for instance, population dispersal, settlement, the establishment of industries, and even the development of agriculture are often regarded and debated as national security issues (Ben-Eliezer, 1997; 1998). Military symbols, methods and practices have become part of the dominant political and social discourse. In this militarized culture, the army officers enjoy the highest prestige. It is no accident that one can find in Israel an interesting pattern of a transition from the army to party politics. Many Israeli Prime Ministers and cabinet ministers had impressive military careers before entering politics.¹⁴ They bring to politics their security approach, military values and its organisational culture. Israeli Defence Forces (IDF) exercise great influence through its articulation of military doctrines that constrain the choices of politicians relating to military operations and security policies. IDF involve heavily in shaping foreign affairs and defence policy (Ben-Meir, 1995; Hurowitz and Peri 1983).

Within Middle Eastern states, state-makers have achieved the monopoly of legitimate use of force within a given territory in the process of transition from colonial to postcolonial rule, but the process of monopolizing has not been followed by "nationalizing" and "democratizing" the means of violence, putting as well human and societal security at risk (Jung, 2006: 23; 2017: 236). A particular political economy of the region has reinforced militarization of the Middle Eastern state and its separation from its society.

Resource Extraction: A Political Economy of the Rentier Middle Eastern State

Resource extraction has been one of the vital functions of the European states throughout their histories in their ability to wage successful wars, to develop strong state institutions, to gain allegiance of its peoples, and to penetrate society. It entailed bargaining with domestic social classes, which resulted in turn the development of early representative institutions and ultimately contributed to modern democracy.

---

¹⁴ Some examples of army-retired ministers in Israeli politics: Lieutenant General Itzhak Rabin, Lieutenant General Chaim Bar-Lev, Lieutenant General Mordechai Gur, Lieutenant General Rafael Eitan, Lieutenant General Ehud Barak, Major General Ezer Weizman, Major General Sholomo Lahat, Major General Rechavam Zaevi, Major General Itzhak Mordechai, and the current prime minister, Major General Ariel Sharon.

What significantly alters the Middle Eastern state formation process from the European path is the rentier character of many states in the region (Luciani, 1990). Theories of the rentier state suggest that when governments accrue a large share of their revenues directly from external sources, in the form of resource rents, foreign aid or workers' remittances, they do not need to extract resources from or tax their citizens. This makes them less accountable to their citizens.

Middle East scholars (Beblawi, 1987; Beblawi and Luciani, 1987; Mahdavy, 1970; Chaudhry, 1994; Shambayati, 1994) have developed this approach to account for the economic ills and erratic development of, particularly oil dependent economies, and of the dearth of democratic pressures on authoritarian political regimes as well as their poor governance records (see Ross, 1999; 2001). The rentier economy creates a weak state in terms of its dependency on international markets for revenues, low level of institutionalization (such as no taxation), and developmental problems (lack of a diversified economic structure).

In the Middle East, the rent comes either in the form of international aid as happened mostly during the Cold War, or the oil rent which directly goes to the state elites. In terms of foreign aid, unlike most African states, the Middle Eastern states occupied a strategic place in the global balance of forces. The weak state regimes did not need to rely on their own society and resources considering that the superpowers became the protective shield for them and provided necessary armament for their conduct of war (Wendt and Barnett, 1993; Krause, 1992). Egypt and Syria are the most evident examples that were heavily armed by the Soviet Union in their confrontation with Israel. They also received substantial financial support from oil rich Arab countries. They did not have to mobilize their own peoples in full to wage a successful war. The oil rent going directly to the political regime or state elite had freed them from their own societies and diminished their social control by disembedding the state from the society. As Joel Migdal (1988) articulates, these states are weak because of the low degree of "social control" they enjoy even though their image is reverse.

Taxation constituted an important part of the preparation for and the conduct of war in the European state formation process. Since the state agents had to rely on their own resources they bargained with their people to secure them. In return, this exchange gradually created representative institutions and viable state structures, and enhanced the legitimacy of the ruling elite (Tilly, 1990). Unlike European states, the dictum of "no taxation, no representation" seems pertinent in the Middle Eastern rentier states (Ross, 2001). It is no accident that Egypt, Tunisia and Morocco with the highest ratios of income tax to overall state revenue are actually the most state-like in the Arab world (Ayubi, 1996: 456).¹⁵

Rentierism, however, obviates the need for the pursuit of taxation policies, and obstructs the development of necessary administrative capabilities and institutional structures that allow the state to penetrate their societies. It hinders generating representative institutions in the course of changing state-society contracts. Rentierism instead feeds two types of political systems that are subject to instability or societal tensions: "neo-patrimonialism" and "populist

---

¹⁵ It is particularly direct taxation that increases the infrastructural power of the state and might push the governments towards political opening, making them more accountable to their citizens (Richards and Waterbury, 1990; Ayubi, 1996).

authoritarianism”¹⁶. They are inhospitable to the kind of extractive institutional structures underlying productive states.

For the purpose of weak state security, two versions of rentier state explanation deserve closer scrutiny: cognitive-societal and institutional. In the former, rentier economy makes governing regimes rather conservative and status quo oriented, and ties their interests to those of foreign actors. This alienates societal groups from the state. Moreover, productive, efficient, and inclusive economic institutions cannot develop in a rentier economy given that the state engages in mainly distribution or spending. Secondly, cultural and identity politics of legitimation prevails in a rentier political economy, because governments cannot appeal to economic performance in order to legitimize their rule (Shambayati, 1994). Similarly, Jacques Delacroix (1980) presents a useful way to understand the political cultural-legitimacy impact of oil. He argues that the principal function of the rentier state is *distributive* in the absence of taxation or domestic extraction. The relationship between the elites and the masses is not based on class relations associated with a complex division of labour, societal differentiation, and hierarchical state structure. As a consequence, as Delacroix anticipates (1980:11),

other structures of social solidarity will have to be activated. Alternative structures are, by default, traditional structures. The more recently incorporated into the world economy as a society, the more available are its traditional social structures. Hence, a distributive state ruling a recently incorporated society will experience a maximum of tribal, ethnic and religious challenges.

Rentier economies often suffer from acrimonious identity politics that divides rather than integrates society and that gives rise to social tensions and internal conflicts (e.g., societal and human security problems). Rentierism underscores why Middle Eastern “weak states” often suffer from legitimacy gap, often associated with regime, human and societal security concerns.

IV. THE WEAK STATE SECURITY CONCEPTION: PROBLEMS AND PROMISES

Ayoob takes the Third World states and regimes as his core referent objects of security. “If it is to give scholars a viable analytical tool”, argued Ayoob (1995: 11), “to use in grappling with the dominant concerns of Third World state elites and the major determinants of Third World state behaviour, the concept of security must be defined in primarily political terms and in relation to the challenges to the survivability and effectiveness of states and regimes”. However, as Keith Krause (1998:128) pointed out, Ayoob is not clear about what he was trying to explain apart from restating the major concerns and security interests of state elites and chief determinants of state behaviour. Second, he conflates state and regime security as he seeks to explain threats to the Third World state security through the eyes of state elites. This biased perspective privileges state and regime security, and fails to observe that most security threats emanate from weak state governments and regimes themselves and are directed

---

¹⁶ Daniel Brumberg (1995: 233) defines populist authoritarianism in terms of its several key components: a) the creation of broad coalitions that embrace all parts of the society; b) the discovery and use of official ideologies that celebrate the culturally authentic traditions of the society; c) the cementing of all the classes in the society, particularly the workers and the peasants, to the state through clientelistic, corporatist and single-party mechanisms.

against individual citizens and societal groups. For instance, the Gulf Cooperation Council (GCC) was constructed partly to address the domestic/regime security concerns of Gulf monarchies. The latter formed the GCC not for genuine regional security concerns but as a bulwark against domestic and regional threats to their regime survival (Acharya, 1992). Moreover, Ayoob's confidence notwithstanding, regime security does not necessarily enhance state/national security, nor does it ensure state survival, or promise human and societal security. On the contrary, many threats to the state, individuals and social groups arise from the authoritarian and repressive character of regimes. Third, Ayoob idealizes the Western / strong state within a particular and limited understanding of security. This is because his "conception of security rests on a narrow conception of 'the political' that privileges the state" (Krause 1998:129). As a result, weak state security is unnecessarily confined to the state and regime security in Ayoob's rendering, thereby violating the critical opening or "emancipatory" aspiration in Third World security studies by ignoring the societal and human dimensions of security that appear to be more pertinent in such contexts (for emancipation see Booth, 1991).

The historical sociologists of the weak state, like modified neorealists, assume that domestic anarchy—that is, the state's lack of effective control on its territory and population and of monopoly of legitimate violence—is the fundamental condition of internal wars. In many cases, however, "It is the *strengthening* of central authority—rather than its weakening or collapse—that is often the permissive cause of internal war" (David, 1998: 92 italic original). Another neglected aspect of internal conflicts in the Third World is that they may enhance human or societal security. Considering that the greatest threats to most of the people in weak states come not from internal conflicts but from their repressive and violent regimes and leaders, resistance in the form of revolutions (e.g., Arab Uprisings) might lead to the ousting of illegitimate and dictatorial regimes from power.

Both Buzan's and Ayoob's security conceptions have advanced a crucial corrective to the systemic, militarist and outward oriented Cold War mind-set of security (Booth, 1998). They provided a framework to incorporate the domestic political dimensions of the security, which did not receive due treatment in mainstream security studies. Their conceptions, however, deserve similar criticisms as regarding a particular assumption about and understanding of the state as the only provider of security in the domestic arena (Ayoob, 1995: 86). Ayoob and Buzan (there is no security without a strong state) promote the discourse of domestic anarchy in strong state's absence. Being engaged in state building, the Third World regimes or state elites are in need of time and space to construct strong, credible and legitimate state apparatuses. Even if not ignorant, they appear to be apologetic for adverse human and societal security implications of manifold efforts in the process of developing strong states. If state is seen as a "protection racket", politics is reduced to the ordering of the means of organized violence. State's vital and constitutive functions of welfare and identity provision are neglected.

Secondly, failing to see state-building as always a continuous process, Ayoob takes the Western strong state as a finished project (Ashley, 1988: 231). The state does not stand for a secure place; rather its primacy and sovereignty is always contested (Biersteker and Weber, 1996). Because its presence needs to be affirmed and its sovereign identity is constantly reproduced with diplomatic or other channels of interaction with other actors (Der Derian,

1987), it is the state itself who constructs external and internal threats through which its identity as a modern state is (to be) reproduced and re-inscribed (Campbell, 1993; 1998; Weldes, 1996, 1999). As David Campbell (1993) demonstrated, a certain kind of narrating/representing the Gulf War of 1990-91 has helped reconstruct the American identity as a superpower and its sovereign statehood. The state needs security threats both internally and externally. Therefore, the state itself may be seen as a source of insecurity, not merely a security provider.

The state formation process in the Middle East thus has some similarities and differences with the European case. To trace any state formation is not to bind anyone to make a comparison with, or let alone to privilege, the European experience. The idea of transplanting sixteenth and seventeenth century Europe to the contemporary era and the idea expectation of reaching a strong state at the end is a teleological argument, which implies seeing history in linear terms. No matter how problematic the application of this historical sociology, investigating the state formation processes reveals the security concerns specific to each country or a set of countries. The Middle Eastern case discloses the prevalence and the priority of the regimes' sense of insecurity. Regime security is interwoven with human, societal, national, regional and international security.

Regime Security: Implications for Human and Societal Security

In the Middle East, security is often what state elites and political regimes make of it. Regime security often trumps all other security concerns or interests. It is not uncommon to observe that Middle Eastern states' internal and external policies reflect predominantly regimes' or state elites' security concerns (Kardaş, 2020). Third World regimes adopt, what Brian Job (1992:28) identified, three kinds of security strategies: militarization, repression and state terror, and diversionary tactics of war. Militarization involves in developing and arming substantial military and police forces; repression and state terror aims at eliminating (the perceived) internal threats or enemies by a *mukharabat* state (national security state); diversionary tactics are a scapegoat strategy that constructs external threats and enemies to attract the public's attention and to justify a wide array of security measures, including the build-up of large military forces. The regimes construct either internal or external threats and build large armies and paramilitary organizations in pursuit of their own survival (Quinlivan, 1999; Brooks, 1998). Security might not always correspond to an objective reality, but it is a social and political construction. "Security is profoundly political," argues Simon Dalby (1997:22), "what it is that should be rendered secure is an essential component of any discussion of security." In the region, security is usually debated around the question of regime survival. This security consideration alone and the heavy obsession with insecurity it generates have significant political ramifications, not only at the level of domestic (human and societal) but also at the state and regional levels. The delay of political liberalization, the obstruction of democratic reforms, the shrinking of the political arena, the restrictions of civil and political rights and freedoms, and gross human rights abuses are some typical human and societal security implications of regime security. What is distinctive is the increasing political violence in the form of abrupt arrests, violent suppression of popular demonstrations and riots expressing grievances or appealing to civil, economic, social and democratic rights. Minorities are also maltreated and excluded from political life.

The political considerations of regimes, and in particular the politicization of the armies in the region might also diminish the effectiveness of the military as a bulwark against external threats, thereby putting national security at stake (Brooks, 1998). The sectarian and clientelistic bases and biases of regimes, and the estrangement of the state from society at large makes it a difficult task to construct viable state institutions and to fortify the infrastructural power of the state (Crystal, 1994). At the regional level, state elites might label, often for internal consumption, other regional or external powers as enemies; thereby disturbing the regional balances (Ibrahim, 1993: 302-303). This proves the close connection between regime security and regional security patterns as well.

Interdependence between Regime Security and Regional Security Complex in the Middle East: The Gulf Cooperation Council

There are three “security complexes” in the Middle East broadly.¹⁷ One comprises Israel and the Arab-world (the Levant), another North Africa, and the third covers the Gulf region, a highly precarious sub-region where Iran, Iraq and Saudi Arabia have been competing with each other for regional dominance (Hanau Santini, 2017). The Gulf security complex is inextricably linked with that of the larger Middle East given that the ambitions of the Saudi regime can hardly be isolated from similar concerns and interests in the wider Arab world.

The only security organization in the region, the Gulf Cooperation Council (GCC), was not established for creating an encompassing regional security community; rather it emerged out of growing sub-regional polarisation.¹⁸ The GCC has arguably reinforced rather than ameliorating inter-state disputes and rivalry in the region. It has institutionalized conservative Saudi predominance while alienating the revolutionary Iran in the Gulf. Rather than contributing to regional security integration, it affirmed and solidified the regional division and polarization (Ayoob, 1995: 61-62). It has nonetheless enhanced sub-regional stability by upholding the security of conservative oil monarchies, suggesting that a strategic defensive, not community logic has characterized the GCC-centred security complex.

The GCC is not just about balancing Iran, but also countering domestic and transnational threats originating largely out of mounting identity politics after the 1979 Islamic revolution in Iran. The organisation has served the security interests of the member states’ regimes. As Amitav Acharya (1992: 163) succinctly put it, “In the perception of the regional actors in the context of their individual security predicament as well as their outlook on regionalism, the notion of national and regional security has in essence been a concern with regime security.” Likewise, Osama Harb (1986: 235-236) claimed that the rationale for establishing GCC in 1981 was “cooperation and co-ordination between member states to preserve security within

---

¹⁷ The term “security complex”, as coined and defined by Barry Buzan, refers to “a group of states whose primary security concerns link together sufficiently closely that their national securities cannot realistically be considered apart from one another.” For him, regional security systems are explained “in terms of patterns of amity and enmity that are substantially confined within some particular geographical area” (1991: 190). Barry Buzan and Ole Wæver (2003: 44) define regional security complexes as “set of units whose major processes of securitisation, desecuritisation, or both are so interlinked that their security problems cannot reasonably be analysed or resolved apart from one another”.

¹⁸ The Middle East is seen as the region where the regional security institutions, regimes and cooperative practices have not gained ground. The Middle East is the least mature region in terms of security institutionalization (Hinnebusch, 2013).

their territorial borders” understood as “the maintenance of public order as defined by the regimes in these countries”.

The GCC demonstrates ample evidence for the proposition that regional inter-state cooperation might take place when the interests of governing elites converge with regard to their shared perception of internal and/or external threats to their survival and to the stability of their regimes. The Arab Gulf regimes sharing similar perceptions of internal or transnational threats pursue parallel strategic orientations towards, and close linkages with extra-regional power centers. From a weak state security perspective, the pro-Western orientations of the GCC regimes and their sense of insecurity emanating particularly from revolutionary regimes and ideologies suggests that there is close interdependence between regime security concerns and external (mainly US-led Western) strategic and political orientations toward the region (Ayoob, 1986: 20; 1984).

V. CONCLUDING REMARKS

The conventional historical sociological approach that inspired weak state security conception, particularly in Ayoob’s rendering, defines the international context of state-making in structural-materialist terms—war and money. The bellicist theory of state-making, as advanced by Tilly and adopted as an analytical framework by weak state security theorists suggest that, like neorealists in International Relations, warfare dictates an international system of like (strong) units. How accurately Tilly’s framework described European state formation is not intended in this paper, yet as Andreas Osiander (2001:278) demonstrated, European history does not sustain the idea positing a positive relationship between warfare and the disappearance of unlike or weak units. Many states have failed to survive today not because of warfare but because they were integrated through dynastic marriages, inheritance, amalgamation, or unification. Sovereign statehood was not based on military power or adaptation to external threat environment, but on what Hendrik Spruyt (1994: 32) called “the mutual empowerment”. The existence and durability of the so-called “fragile” or “failed states” today vindicates that states exist not just because “they are good at what they are supposed to do (provide security and economic growth, promote equality) but because a larger world culture supports them” (Finnemore, 1996: 332).

The warfare based historical sociology of state formation depends on a particular conception of the state defined in terms of the “legitimate” monopoly of violence by a single political authority.¹⁹ This approach equates political authority readily with monopoly of violence. Authority, however, entails legitimacy, not merely coercive power (Hurd, 1999).²⁰ Therefore, the empirical observations of effective monopoly of the means of violence do not necessarily vindicate the state’s legitimate authority.

Tilly’s historical sociology overall presents a materialist and rationalist account of the formation of modern states (see Ruggie, 1993; Barnett, 2002:117; Reus-Smit, 2002: 123-129; Smith, 2002). The role of cultural and institutional contexts that constitute weak states, or

---

¹⁹ For instance, Theda Skocpol (1979: 29) defines the state as “a set of administrative, policing, and military organizations headed, and more or less well coordinated by, an executive authority.” It is a relatively autonomous unit from societal dynamics, an institution capable of organizing itself.

²⁰ Authority stands for “the normative belief by an actor that a rule or institution ought to be obeyed. It is a subjective quality, relational between actor and institution, and defined by the actor’s perception of the institution” (Hurd, 1999: 381)

give historical and social meanings to material factors that are supposed to steer contemporary state formation are underestimated (Spruyt, 2007). In particular, the role of national identity and identity politics in constituting the states and security is underestimated (see Kardaş and Balcı, 2016). The ideational are attached and relegated to the material conditions.

An improved framework to understand the Middle Eastern state and security needs to incorporate ideational/institutional/normative elements that might reveal the dynamics of weak state security from the perspectives of political authority, legitimacy and identity. This discussion suggests that the states/regimes in the region face basic challenges: creating a cohesive society and a strong national identity; and developing legitimate political authority and civilianization of domestic arena (Jung, 2017).

Tilly's account, however, should be more than a template for or a set of hypotheses inferred from early modern Europe about contemporary processes of state-formation. His key contribution was not that he outlined "a standard path" by which contemporary state formations in the Middle East and elsewhere are traced, but that he provided a method of state formation analysis—which challenged "the internal logic" that prevailed in both hegemonic weak/failed state discourses and many weak state security accounts, and economic determinism—with a strong emphasis on "spatio-temporal specificity and variation" (Kaspersen, Strandsbjerg and Teschke 2017: 13). An improved historical sociology of weak state security in the Middle East needs to attend both to the regional specificities and to the temporal variations or altered context of state formation and security production.

BIBLIOGRAPHY

Acharya, Amitav (1992) "Regionalism and Regime Security in the Third World: Comparing the Origins of the ASEAN and the GCC." In *The Insecurity Dilemma: National Security of Third World States*, edited by B. L. Job, pp. 143-164. Boulder: Lynne Rienner.

Acharya, Amitav (1997) "The Periphery as the Core: The Third World and Security Studies." In *Critical Security Studies: Concepts and Cases*, edited by K. Krause and M. C. Williams, pp. 299- 327. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Ahram, Ariel L. and Ellen Lust (2016) The Decline and Fall of the Arab State. *Survival* 58(2): 7-34.

Al-Erian, Kamilia (2018) Double Exception in Yemen: Reflection on the 'Weak' State. *Jadaliyya* (23 October) <https://www.jadaliyya.com/Details/38099>

Allen, Robert (1997) Agriculture and the Origins of the State in Ancient Egypt. *Explorations in Economic History* 34(2): 135-154.

Anderson, Lisa (1991) Absolutism and the Resiliency of Monarchy in the Middle East. *Political Science Quarterly* 106:1-15.

Ashley, Richard K. (1988) Untying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique. *Millennium: Journal of International Studies* 17(2): 227-262.

Ayoob, Mohammed (1983/84) Security in the Third World: The Worm About to Turn. *International Affairs* 60:41-51

Ayoob, M. (1984) "Perspectives for the Gulf: Regime Security or Regional Security." In *Asian Perspectives on International Security*, edited by Donald H. McMillan, pp. 92-116. London: Macmillan.

Ayoob, Mohammed (1986) "Regional Security and the Third World." In *Regional Security and the Third World*, edited by Mohammed Ayoob. Boulder: Westview Press.

Ayoob, Mohammed (1992) "The Security Predicament of the Third World State: Reflection on State Making in a Comparative Perspective." In *The Insecurity Dilemma: National Security of Third World States*, edited by B. L. Job, pp. 63-80. Boulder: Lynne Rienner.

Ayoob, Mohammed (1995) *The Third World Security Predicament: State Making, Regional Conflict, and the International System*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Ayubi, Nazih (1996) *Over-Stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*. London: I.B. Tauris.

Baratta, Joseph Preston (1993) "The Kellogg-Briand Pact and the Outlawry of War." In *Encyclopedia of Arms Control and Disarmament*, vols. I-III, edited by Richard Dean Burns, pp. 695-705, Vol. II. New York: Charles Scribner's Sons.

Barkin, J. Samuel and Bruce Cronin (1994) The State and the Nation: Changing Norms and the Rules of Sovereignty in International Relations. *International Organization* 48(1):107-130.

Barnett, Michael (1992) *Confronting the Costs of War: Military Power, State, and Society in Egypt and Israel*. Princeton: Princeton University Press.

Barnett, Michael N. (1995) Sovereignty, Nationalism, and Regional Order in the Arab States System. *International Organization* 49(3): 479-510.

Barnett, Michael N. (1996) "Identity and Alliances in the Middle East." In *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, edited by Peter Katzenstein, pp. 400-447. New York: Columbia University Press.

Barnett, Michael (2002) "Historical Sociology and Constructivism: An Estranged Past, A Federated Future?" In *Historical Sociology of International Relations*, edited by Stephen Hobden and John M. Hobson, pp. 99-119. Cambridge: Cambridge University Press.

Barnett, Michael N., and J. S. Levy (1991) Domestic Sources of Alliances and Alignments: The Case of Egypt, 1962-73. *International Organization* 45:369-395.

Barnett, Michael and Alexander Wendt (1992) "Systemic Sources of Dependent Militarization." In *The Insecurity Dilemma: National Security of Third World States*, edited by B. L. Job, pp. 97-119. Boulder: Lynne Rienner.

Beblawi, Hazem (1987) The Rentier State in the Arab World. *Arab Studies Quarterly* 9(4): 383–94.

Beblawi, Hazem and Giacomo Luciani eds. (1987) *The Rentier State*. London: Croom Helm.

Ben-Eliezer, Uri (1997) Rethinking the Civil-Military Relations Paradigm: The Inverse Relation Between Militarism and Praetorianism Through the Example of Israel. *Comparative Political Studies* 30(3): 356-374.

Ben-Eliezer, Uri (1998) *The Making of Israeli Militarism*. Bloomington: Indiana University Press.

Ben-Meir, Yehuda (1995) *Civil-Military Relations in Israel*. New York: Columbia University Press.

Biersteker, Thomas J., and Cynthia Weber, eds., (1996) *State Sovereignty as Social Construct*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bilgin, Pinar and Adam D. Morton (2002) Historicising Representations of ‘Failed States’: Beyond the Cold-War Annexations of the Social Sciences. *Third World Quarterly* 23: 55-80.

Birand, Mehmet Ali (1991) *Shirts of Steel. An Anatomy of the Turkish Armed Forces*. London: I.B. Tauris.

Blaydes, Lisa (2017) State Building in the Middle East. *Annual Review of Political Science* 20:487-504.

Booth, Ken (1991) Security and Emancipation. *Review of International Studies* 17: 313-326.

Booth, Ken (1998) “Cold Wars of the Mind in Statecraft and Security: The Cold War and Beyond.” In *Cold War and Beyond* edited by Ken Booth, pp. 29-55. Cambridge: Cambridge University Press.

Brooks, R. (1998) Political-Military Relations and the Stability of Arab Regimes. *Adelphi Paper* 324. Oxford: International Institute for Strategic Studies.

Brumberg, Daniel (1995) “Authoritarian Legacies and Reform Strategies in the Arab World.” In *Political Liberalization and Democratization in the Arab World, Volume 1, Theoretical Perspectives*, edited by Rex Brynen, Baghat Korany and Paul Noble, pp. 229-259. Boulder, Co.: Lynne Rienner.

Buzan, Barry (1991) *People, States and Fear: an Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, 2nd ed. Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Buzan, Barry, Ole Wæver and Jaap de Wilde (1998) *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner.

Buzan, Barry, and Ole Wæver (2003) *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge: Cambridge University Press.

Call, Charles T. (2010) Beyond the 'Failed State': Toward Conceptual Alternatives. *European Journal of International Relations* 17(2): 303–326.

Campbell, David (1993) *Politics without Principle: Sovereignty, Ethics, and the Narratives of the Gulf War*. Boulder, London: Lynne Rienner.

Campbell, David (1998) *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity (revised edition)*. Manchester: Manchester University Press.

Centeno, Miguel Angel (2002) *Blood and Debt*. University Park: Pennsylvania State University Press.

Chaudhry, Kiren Aziz (1994) Economic Liberalization and the Lineages of the Rentier State. *Comparative Politics* 27 (1): 1-25.

Clapham, Christopher (1996) *Africa and the International System: The Politics of State Survival*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cohen, Eliot (1996) A Revolution in Warfare. *Foreign Affairs* 75: 37-54.

Crystal, Jill (1994) Authoritarianism and Its Adversaries in the Arab World. *World Politics* 46: 262-289.

Dalby, Simon (1997) "Contesting an Essential Concept: Reading the Dilemmas in Contemporary Security Discourse." In *Critical Security Studies: Concepts and Cases*, edited by K. Krause and M. C. Williams, pp. 3-31. Minneapolis: University of Minnesota Press.

David, Steven R. (1991) Explaining Third World Alignment. *World Politics* 43:233-256.

David, Steven R. (1998) "The Primacy of Internal War." In *International Relations Theory and the Third World*, edited by S. G. Neuman, pp. 77-101. New York: St. Martin's Press.

Delacroix, Jacques (1980) The Distributive State in the World System. *Studies in Comparative International Development* 15(3): 3-21.

Der Derian, James (1987) *On Diplomacy: Genealogy of Western Estrangement*. Oxford: Basil Blackwell.

Desch, Michael C. (1996a) War and Strong States, Peace and Weak States? *International Organization* 50:237-268.

Desch, Michael C. (1996b) "Threat Environment and Military Missions." In *Civil Military Relations and Democracy*, edited by Larry Diamond and Marc F. Plattner, pp. 12-29. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Erdağ, Ramazan and Mustafa Yetim eds., (2020) *The Middle East and North Africa*. Eskişehir: Anadolu University Publications.

Fazal, Tanisha (2004) State Death in the International System. *International Organization* 58(2): 311–44.

- Fund for Peace (2020) *Fragile States Index Annual Report 2020*, Washington, D.C. <https://fragilestatesindex.org/wp-content/uploads/2020/05/fsi2020-report.pdf>
- Etzioni-Halevy, Eva (1996) Civil-Military Relations and Democracy: The Case of the Military-Political Elites' Connection in Israel. *Armed Forces and Society* 22(3): 401-418.
- Finnemore, Martha (1996) Norms, Culture, and World Politics: Insights from Sociology's Institutionalism. *International Organization* 50(2): 325-47.
- Fukuyama, Francis (1992) *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gause III, F. Gregory (2014) "Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War," Brookings Doha Center Analysis Paper no. 11 (July). <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/06/English-PDF-1.pdf>
- Giddens, Anthony (1985) *The Nation-State and Violence*. Cambridge: Polity Press.
- Goldstein, Joshua S. (2011) *Winning the War on War: The Decline of Armed Conflict Worldwide*. New York: Dutton.
- Gomes, Solomon (1996) "The OAU, State Sovereignty, and Regional Security." In *Africa in the New World Order*, edited by Edmond J. Keller & Donald Rothchild, pp. 37-51. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Gongora, Thierry (1997) War Making and State Power in the Contemporary Middle East. *International Journal of Middle East Studies* 29(3): 19-50.
- Gonzalez-Pelaez, Ana (2009) "The Primary Institutions of the Middle Eastern Regional Interstate Society." In *International Society and the Middle East*, edited by Barry Buzan and Ana Gonzales-Pelaez, pp. 92-116. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Hale, William (1994) *Turkish Policies and the Military*. London: Routledge.
- Halliday, Fred (2005) *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*. New York: Cambridge University Press.
- Halliday, Fred (2009) "The Middle East and Conceptions of 'International Society'." In *International Society and the Middle East*, edited by Barry Buzan and Ana Gonzales-Pelaez, pp. 1-23. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Hanau Santini, Ruth (2017) A New Regional Cold War in the Middle East and North Africa: Regional Security Complex Theory Revisited. *The International Spectator* 52(4): 93-111.
- Harb, Osama Al-Ghazaly (1986) "The Gulf Cooperation Council and Regional Security in the Gulf." In *Regional Security in the Third World*, edited by M. Ayoob. Boulder: Westview Press.
- Harik, Iliya (1990) "The Origins of the Arab State System." In *The Arab State*, edited by G. Luciani, pp. 1-28. London: Routledge.

Heper, Metin and Aylin Güney (2000) The Military and the Consolidation of Democracy: The Recent Turkish Experience. *Armed Forces and Society*, 26(2): 635-657.

Herbst, Jeffrey (1989) The Creation and Maintenance of National Boundaries in Africa. *International Organization* 43(4): 673-92.

Herbst, Jeffrey (1990) War and the State in Africa. *International Security* 14(4): 117-39.

Herbst, Jeffrey (1996-97) Responding to State Failure in Africa. *International Security* 21(3): 120-44.

Herbst, Jeffrey (2000) *States and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control*. Princeton: Princeton University Press.

Heydemann, Steven ed., (2000) *War, Institutions and Social Change in the Middle East*. California: University of California Press.

Hinnebusch, Raymond (2010) Toward a Historical Sociology of State Formation in the Middle East. *Middle East Critique* 19(3): 201-216.

Hinnebusch, Raymond (2013) "Security Conceptions and Practices in the Middle East: The Case of the Arab League." In *Regional Organisations and Security Conceptions and Practices*, edited by S. Aris and A. Wagner, pp. 121-138. London and New York, NY: Routledge.

Hinnebusch, Raymond (2015) *The International Politics of the Middle East*, second edition. Manchester, England: Manchester University Press.

Hinnebusch, Raymond (2020) "War in the Middle East." In *The Routledge Handbook to the Middle East and North African State and States System*, edited by Raymond Hinnebusch and Jasmine K. Gani, pp. 354-374. London: Routledge.

Holsti, Kalevi J. (1996) *The State, War, and the State of War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hopkins, A. G. (2000) Quasi-States, Weak States and the Partition of Africa. *Review of International Studies* 26(2): 311-320.

Huntington, Samuel (1968) *The Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.

Huntington, Samuel (1991) *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.

Hurd, Ian (1999) Legitimacy and Authority in International Politics. *International Organization* 53(2): 379-408.

Hurewitz, J. C. (1969) *Middle East Politics: The Military Dimension*. London: Council on Foreign Relations by Pall Mall Press.

Ibrahim, Saadeddin (1993) Crisis, Elites, and Democratization in the Arab World. *Middle East Journal* 47:292-306.

Institute for Economics & Peace (2020) *Global Peace Index 2020: Measuring Peace in a Complex World*, Sydney, June.

http://visionofhumanity.org/reportshttps://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/10/GPI_2020_web.pdf

Jackson, Robert H. (1990) *Quasi-States: Sovereignty, International Relations, and the Third World*. New York: Cambridge University Press.

Jackson, Robert H., and Carl G. Rosberg (1982) Why Africa's Weak States Persist: The Empirical and the Juridical in Statehood. *World Politics* 35: 1-24.

Job, Brian L. (1992) "The Insecurity Dilemma: National, Regime, and State Securities in the Third World." In *The Insecurity Dilemma: National Security of Third World States*, edited by Brian L. Job, pp. 11-35. Boulder: Lynne Rienner.

Jung, Dietrich (2006) "War-Making and State-Making in the Middle East." In *Democratization and Development*, edited by Jung, Dietrich, pp. 3-30. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

Jung, Dietrich (2017) "War and State in the Middle East: Reassessing Charles Tilly in a Regional Context." In *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology*, edited by Lars Bo Kaspersen and Jeppe Strandsbjerg, pp. 221-242. Cambridge: Cambridge University Press.

Kamrava, Mehran, ed., (2016) *Fragile Politics: Weak States in the Greater Middle East*. Oxford: Oxford University Press.

Kamrava, Mehran (2016a) "Weak States in the Middle East." In *Fragile Politics: Weak States in the Greater Middle East*, edited by Mehran Kamrava, pp. 1-53. Oxford: Oxford University Press.

Kardaş, Tuncay (2006) New Perspectives in Security Studies. *Bilgi* 13(2): 76-101.

Kardaş, Tuncay (2020) "Understanding Security in the Middle East and North Africa." In *The Middle East and North Africa*, edited by Ramazan Erdağ and Mustafa Yetim, chapter 3. Eskişehir: Anadolu University Publications.

Kardaş, Tuncay and Ali Balcı (2016) Inter-Societal Security Trilemma in Turkey: Understanding the Failure of the 2009 Kurdish Opening. *Turkish Studies* 17(1): 155-180.

Kaspersen, Lars Bo, Jeppe Strandsbjerg, and Benno Teschke (2017) "Introduction: State Formation Theory: Status, Problems, and Prospects." In *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology*, edited by Lars Bo Kaspersen and Jeppe Strandsbjerg, pp. 1-22. Cambridge: Cambridge University Press.

Korany, Bahgat (1987) "Alien and Beiseged Yet Here to Stay: The Contradictions of the Arab Territorial State." In *The Foundations of the Arab State, Vol. 1.*, edited by Ghassan Salame, pp. 47-74. London: Croom Helm.

Korany, Bahgat *et al.* (1993) "The Analysis of National Security in the Arab Context: Restating the State of the Art." In *The Many Faces of National Security in the Arab World*, edited by B. Korany, P. Noble and R. Brynen, pp. 1-23. London: Macmillan.

Korman, Sharon (1996) *The Right of Conquest. The Acquisition of Territory by Force in International Law and Practice*. Oxford: Clarendon Press.

Krause, Keith (1992) "Arms Imports, Arms Production, and the Quest for Security in the Third World." In *The Insecurity Dilemma: National Security of Third World States*, edited by B. L. Job, pp. 121-142. Boulder, London: Lynne Rienner.

Krause, Keith (1996) Insecurity and State Formation in the Global Military Order: The Middle Eastern Case. *European Journal of International Relations* 2:319-354.

Krause, Keith (1998) Theorizing Security, State Formation and the 'Third World' in the Post-Cold War World. *Review of International Studies* 24:125-136.

Krause, Keith and Michael C. Williams (1996) Broadening the Agenda of Security Studies: Politics and Methods. *Mershon International Studies Review* 40:229-254.

Krause, Keith and Michael C. Williams, eds. (1997) *Critical Security Studies: Concepts and Cases*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Lemke, Douglas (2019) State-Making Lessons for International Relations Research. *Perspectives on Politics* 17(4): 1098-1108.

Lu, Lingyu and Cameron G. Thies (2012) War, Rivalry, and State Building in the Middle East. *Political Research Quarterly* 66(2) 239-253.

Luciani, Guicamo (1990) "Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework." In *The Arab State*, edited by G. Luciani, pp. 65-84. London: Routledge.

Lustick, Ian S. (1997) The Absence of Middle Eastern Great Powers: Political 'Backwardness' in Historical Perspective. *International Organization* 51(4): 653-83.

Lynch, Marc (2016) *The New Arab Wars: Uprisings and Anarchy in the Middle East*. New York: Public Affairs.

Mahdavy, Hussein (1970) "The Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: The Case of Iran." In *Studies in Economic History of the Middle East*, edited by M.A. Cook, pp. 428-467. London: Oxford University Press.

Migdal, Joel (1988) *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Mueller, John (1989) *Retreat from Doomsday: The Obsolescence of Major War*. New York: Basic Books.

Osiander, Andreas (2001) Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth. *International Organization* 55(2): 251-287.

Owen, Roger (2014) *The Rise and Fall of Arab Presidents for Life*. Cambridge: Harvard University Press.

Peri, Yoram (1983) *Between Bottles and Ballots: Israeli Military in Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Perlmutter, Amos (1977) *The Military and Politics in Modern Times*. New Haven, C.T.: Yale University Press.

Quinlivan, J. T. (1999) Coup-Proofing: Its Practice and Consequences in the Middle East. *International Security* 24:131-165.

Rappoport, David C. (1982) "The Praetorian Army: Insecurity, Venality and Impotence." In *Soldiers, Peasants and Bureaucrats*, edited by R. Kolkowicz and A. Korbonski, pp. 252-280. London: Allen & Unwin.

Reus-Smit, Christian (2002) "The Idea of History and History With Ideas." In *Historical Sociology of International Relations*, edited by Stephen Hobden and John M. Hobson, pp. 120-140. Cambridge: Cambridge University Press.

Richards, Alan and John Waterbury (1990) *A Political Economy of the Middle East: State, Class, and Economic Development*. Boulder: Westview Press.

Rizvi, Hasan-Askari (1998) Civil-Military Relations in Contemporary Pakistan. *Survival* 40(2): 96-113.

Ross, Michael L. (1999) The Political Economy of the Resource Curse. *World Politics* 51(2): 297-322.

Ross, Michael L. (2001) Does Oil Hinder Democracy? *World Politics* 53 (3): 325-361.

Rotberg, Robert ed., (2004) *When States Fail: Causes and Consequences*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Ruggie, John G. (1993) Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. *International Organization* 47(1): 139-174.

Sakallıoğlu, Ümit C. (1997) The Anatomy of the Turkish Military's Political Autonomy. *Comparative Politics* 29(2): 151-65.

Salloukh, Bassel F. (2017) Overlapping Contests and Middle East International Relations: The Return of the Weak Arab State. *PS: Political Science & Politics*, 50(3): 660-663.

Seale, Patrick (1988) *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East*. London: I.B. Tauris.

- Shafquat, Saeed (1997) *Civil-Military Relations in Pakistan*. Boulder, Co.: Westview Press.
- Shambayati, Hootan (1994) The Rentier State, Interest Groups, and the Paradox of Autonomy: State and Business in Turkey and Iran. *Comparative Politics* 26(3): 307-331.
- Skocpol, Theda (1979) *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Steve (2002) "Historical Sociology and International Relations Theory." In *Historical Sociology of International Relations*, edited by Stephen Hobden and John M. Hobson, pp. 223-243. Cambridge: Cambridge University Press.
- Spruyt, Hendrik (1994) *The Sovereign State and Its Competitors*. Princeton: Princeton University Press.
- Spruyt, Hendrik (2007) "War, Trade and State Formation." In *The Oxford Handbook of Political Science*, edited by Robert E. Goodin, pp. 211-35. Oxford: Oxford University Press.
- Spruyt, Hendrik (2017) "War and State Formation: Amending the Bellicist Theory of State Making." In *Does War Make States? Investigations of Charles Tilly's Historical Sociology*, edited by Lars Kaspersen and Jeppe Strandsberg, pp. 73-97. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strang, David (1991) Anomaly and Commonplace in European Political Expansion: Realist and Institutionalist Accounts. *International Organization* 45:143-162.
- Taylor, Brian D. and Roxana Botea (2008) Tilly Tally: war-Making and State-Making in the Contemporary Third World. *International Studies Review* 10: 27-56.
- Thies, Cameron (2004) State Building, Interstate and Intrastate Rivalry: A Study of Postcolonial Extractive Efforts, 1975-2000. *International Studies Quarterly* 48(1): 53-72.
- Thomson, Janice E. (1990) State Practices, International Norms and the decline of Mercenarism. *International Studies Quarterly* 34(1): 23-47.
- Thomson, Janice E. (1994) *Mercenaries, Pirates, and Sovereigns*. Princeton: Princeton University Press.
- Tilly, Charles (1975) *The Formation of Nation States in Western Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tilly, Charles (1985) "War Making and State Making as Organized Crime." In *Bringing the State Back In*, edited by P. B. Evans, D. Rueschemeyer, and T. Skocpol, pp. 169-191. New York: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles (1990) *Coercion, Capital and European States, A.D. 990-1990*. Oxford: Blackwell.

Tilly, Charles (1993) "The Long Run of European State Formation." In *Visions sur le développement des États européens. Théories et historiographies de l'État moderne*. Actes du colloque de Rome (18-31 mars 1990), pp. 137-150. Rome: Ecole Française de Rome.

Van Creveld, Martin (1991) *The Transformation of War*. New York: Free Press.

Wallensteen, Peter and Margareta Sollenberg (1997) Armed Conflicts, Conflict Termination and Peace Agreements, 1989-96. *Journal of Peace Research* 34(3):339-358.

Walt, Stephen M. (1991) The Renaissance of Security Studies. *International Studies Quarterly* 35:211-239.

Waltz, Kenneth (1979) *Theory of International Politics*. New York: Addison-Wesley.

Warner, Carolyn M. (1999) The Political Economy of 'Quasi-Statehood' and the Demise of 19th Century African Politics. *Review of International Studies* 25(2): 233-255.

Weber, Max (1991) *From Max Weber: Essays in Sociology*, edited by H. H. Gerth and C. Wright Mills. London: Routledge.

Weldes, Jutta (1996) Constructing National Interests. *European Journal of International Relations* 2(3): 275-318.

Weldes, Jutta ed. (1999) *The Culture of Insecurity: States, Communities and the Production of Danger*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Wembou, Michel-Cyr Djiena (1994) "The OAU and International Law." In *The Organization of African Unity After Thirty Years*, edited by Yassin El-Ayoutu, pp. 15-25. Westport, CT: Praeger Press.

Wendt, Alexander (1999) *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wendt, Alexander and Michael Barnett (1993) Dependent State Formation and Third World Militarization. *Review of International Studies* 19:321-347.

Wittfogel, K. A. (1957) *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven: Yale University Press.

Yom, Sean L. and F. Gregory Gause III (2012) Resilient Royals: How Arab Monarchies Hang On. *Journal of Democracy* 23(4): 74-88.

Zacher, Mark W. (2001) The Territorial Integrity Norm: International Boundaries and the Use of Force. *International Organization* 55(2): 215-250.

Zartman, I. William (1995) "Introduction: Posing the Problem of State Collapse." In *Collapsed States: The Disintegration and Restoration of Legitimate Authority*, edited by Zartman I. William, pp. 1-14. Boulder, Co.: Lynne Rienner.